

16702

30

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

**ROMAIN ROLLAND
JEAN CHRISTOPH
PARISBAN**

Szantó L.

EGY PARI SI HAZ

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ROMAIN ROLLAND

JEAN CHRISTOPHE
PÁRISBAN

* * *

EGY PÁRISI HÁZ

FORDITOTTA
RÓZSA GÉZA

1919
KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T.
BUDAPEST

~~deleg~~
698 he

KÖNYVTÁR

A KULTURA REGÉNYTÁRA

XXX
ROMAIN ROLLAND:
JEAN CHRISTOPHE
PÁRISBAN
(EGY PÁRISI HÁZ)

16.702/30

R
1865

M. N. MŰZEUM KÖNYVTÁRA
Nyomat. Néyedéknyel.
1920. évi. 200. sz.

R
2

M N M
CR-SZ
Széchenyi-Könyvtár

Előszó

Jean Christophe barátaihoz!

Évek óta annyira megszoktam a lelki beszélgetést, távoli, ismerős és ismeretlen barátaimmal, hogy szükségét érzem annak, hogy ezuttal fennhangon tegyem ezt. Különben is hálátlan volnék, ha meg nem köszönném mindazt, amivel nekik tartozom. Mióta elkezdtem írni Jean-Christophe-nak ezt a hosszú történetét, velük, érettük írok. Ők bátorítottak, ők figyeltek rám türelmesen, ők melengettek rokonszenvével. Ha egyikkel-másikkal közülök jót tettem, ők még sokkal több jót tettek énvelem. Munkám egyesített gondolatainknak a gyümölcse.

Bevallom, hogy mikor a nyilvánosság elé léptem, nem mertem remélni, hogy egy maroknyi barátnál többen leszünk: becsvágyam Szokratesz házában túl nem terjedt. De évről-évre mind jobban éreztem, mily sokan vagyunk testvérek, akik ugyanazokat a dolgokat szeretjük, ugyanazon dolgok miatt szenvedünk, a vidéken úgy, mint Párisban, Franciaországon kívül úgy, mint Franciaországban. Nemrégiben újra megbizonyosodtam erről, mikor megjelent művem utolsó kötete, az, amelyben Christophe lelkiismerete — mely az enyém is — kiönti megvetését a Piaci Vásár iránt. Könyveim közül egyik se keltett ily gyorsan megszólaló viszhangot.

Mert, igazat szólva, nemcsak az én hangom volt, hanem a barátaimé is. Jól tudják ők, hogy Christophe épp annyira az övék, mint az enyém. Sokat öntöttünk beléje közös lelkünkbe.

*

Mivel Christophe az övék, azoknak, kik művemet olvassák, tartozom néhány róla szóló magyarázattal. Félek, hogy e kötet, melyet ma átnyujtok nekik, nem fogja kielégíteni várakozásukat. Épp oly kevésbé fognak ebben regényes kalandokat éltetni, mint a Piaci Vásár-ban s ezenfelül azt kell látniok, hogy a hős élete itt mintha félbeszakadt volna. Itt nem annyira róla van szó, mint inkább arról a társadalomról, amely körülveszi.

Elő kell adnom azokat a feltételeket, amelyek közt befogtam ezeknek a munkáknak az összességébe.

Elszigetelten éltem. Mint oly sokan mások Franciaországban, én is fulladoztam egy ellenséges erkölcsi világ közepette: küzdeni akartam egy egészségtelen civilizáció, egy oly világnézet ellen, melyet egy talmi élite megfertőzött; meg akartam mondani ennek az élite-nek: «Hazudsz, te nem képviseled Franciaországot».

Ehhez tisztaszemű és tisztaszivű hős kellett nekem, kinek lelke elég érintetlen s tiszta ahhoz, hogy joga legyen beszélni s hangja elég erős, hogy meghallják. Ezt a hőst türelmesen építettem meg. Mielőtt rászántam magam, hogy leirom a munka első lapját, éveken át hordoztam őt magamban; Christophe csak akkor indult el utjára, mikor már tisztában voltam azzal, hogy véges-végig mely uton fog haladni; s a Piaci Vásár egyes fejezetei, Jean Christophe végének egyes kötetei, melyek csak ezután jelennek meg, előbb készültek el, vagy ugyanabban az időben, mint a

Virradat. Franciaországnak az a revíziója, mely Christophe-ban és Olivier-ban tükrözik, előre meghatározott helyet kapott a könyvben, mindjárt kezdettől fogva. Ezt tehát nem kell úgy tekinteni, mint elkanyarodást a múltól, hanem mint számításba vett megállást az ut folyamán, mint egyikét az élet azon nagy terraszainak, ahonnan áttekintjük a völgyet, amelyen átvágtunk s a távoli szemhatárt, amely felé újra megindulunk.

Világos, hogy sohase volt szándékom regényt írni, ezekben az utolsó kötetekben (A piaci vásár és Egy párisi ház) épp oly kevésbé, mint munkám többi részében. Mi hát ez a mű? Költemény? — Mi szükségetek van névre? Ha egy embert láttok, vajjon kérdezitek-e tőle, hogy regény-e, vagy költemény? Egy embert teremtettem. Egy ember életét nem lehet egy irodalmi forma kereteibe beleszorítani. Törvénye önmagában van; és minden életnek megvan a maga törvénye. Élet-szabályai ugyanazok, mint egy természeti erőé. Vannak emberi életek, melyek csöndes tavak, mások nagy, tiszta égboltozatok, melyeken felhők usznak, mások termékeny mezőségek s ismét mások szakadékos hegymok. Jean Christophe mindig úgy tűnt föl nekem, mint egy folyó; már az első lapokon mondtam ezt. A folyók pályáján vannak zónák, amelyeken elnyulnak, úgy látszik, mintha aludnának, a környező vidéket és az eget tükrözve. Azért élnek és változnak; és néha e látszólagos mozdulatlanság alatt a víz rohamos sodra rejtőzik, mely csak később, az első akadálnál, mutatja hirtelen nagy erejét. Ilyen Jean Christophe két új kötetének a képe. Most, hogy magába fogadva mind a két partnak gondolatait, huzamos időn át meggyülemlett, újra tovább hömpölyög a tenger felé, — ahova megyünk mindannyian.

Van egy barátom!... Oh, mily édes, találni egy

lelket, ahol megbujhat az ember, ha kin gyötri, egy gyengéd és biztos menedéket, ahol végre lélekzethez jut s megvárhatja, míg pihegő szíve dobogása lecsillapodik! Nem lenni egyedül, nem állni örökkésen állig fegyverben, soha le nem csukódó, a virrasztástól égő, kimart szemekkel, amíg csak a fáradtság az ellenség kezére nem juttat! Birni egy kedves társat, akinek a kezébe letettük egész lényünket, — aki egész lényét a mi kezünkbe tette le. Élvezni végre a nyugalmat, aludni, mialatt ő virraszt, virrasztani, mialatt ő alszik. Ismerni azt az örömet, hogy oltalmazzuk azt, akit szeretünk s aki ránk bizza magát, mint egy kis gyermek. Ismerni azt a még nagyobb örömet, hogy egészen átengedjük neki magunkat, hogy ismeri lelkünk valamennyi titkát, hogy rendelkezik velünk. Ujraszületni, fiatalon és felfrissülve — miután az életnek oly sok éven át cipelt terhe megvénitett, elnyűtt, kimerített bennünket — a jó barát testében, látni az ő szemeivel a megújított világot, átölelni érzékeinkkel a szép, tűnékeny dolgokat, élvezni az ő szívével azt a felséges gyönyört, hogy élünk... Még szenvedni is övele... Ah! még a szenvedés is öröm, csak együtt lehessünk!

Van egy barátom! Távol tőlem, közel hozzám, mindig bennem. Ő az enyém, én az övé vagyok. Barátom szeret engem. Barátom bir engem. A szeretet bírja egy lélekbe összevegyült lelkeinket.

Mikor Christophe a Roussin-ék estélyére virradó reggelen fölébredt, első gondolata Olivier Jeannin volt. Nyomban ellenállhatatlan vágy fogta el, hogy viszontlássa. Fölkelt és elindult hazulról. Még nem volt nyolc óra. A reggel langyos volt és kissé nyomasztó. Tulkozási áprilisi nap: a vihar párázata terjedezett Páris fölött.

Olivier a Saint-Geneviève domb alján lakott, egy kis utcában, a Jardin des Plantes közelében. A ház az utca legszűkebb helyén volt. A lépcső sötét udvar végéből vezetett föl és különféle undok szagokat árasztott. A lépcső fokai, meredek fordulóikkal, a fal felé dőltek, mely piszkos volt az irónnal firkált feliratoktól. A harmadik emeleten egy asszony, kibomlott szürke hajjal, mellén széjjelnyíló zubbonyban, kinyitotta az ajtót, mikor hallotta, hogy valaki jön fölfelé és durván becsapta, mikor meglátta Christophe-ot. Minden emeleten több lakás volt; s a rosszul csukódó ajtókon gyermekek taszigálódása és sívalkodása hallatszott ki. Az émelyítően büzlő udvar körül egymáshoz tapadó emeleteken, egymás hegyén-hátán, piszkos és közepes fajta életek nyüzsögtek. Christophe undorodva, azon tündődött, vajjon micsoda sóvárgások csalogathatták ide ezeket a lényeket, távol a mezőktől, ahol legalább levegő jut mindenkinek s ugyan micsoda nyereségekkel ke-

csegtethette őket Páris, ahol arra kárhoztatták magukat, hogy egész életükön át egy kriptában éljenek.

Fölért az Olivier emeletére. A csengetyű sodrott kötélén lógott. Christophe oly erősen rántotta meg, hogy a zajra újra kinyílt néhány ajtó a lépcsőházban. Olivier jött ki s bevezette. Christophe-ot meglepte Olivier öltözetének egyszerű, de gondozott eleganciája; és az a gond, mely minden más alkalommal hidegen hagyta volna, most kellemes meglepetést okozott neki; ebben a mocskos légkörben valami mosolygó és egészséges volt benne. Nyomban ugyanaz a benyomása támadt, mint az előző este, Olivier becsületes és tiszta szemei előtt. Kezet nyújtott nek. Olivier ijedten dadogta:

— Ön, Ön itt!...

Christophe, ki e percben csak arra ügyelt, hogy kilesse a szeretetreméltó lelket tűnő zavarának meztelenségében, jónak látta szavak helyett mosollyal felelni. Maga előtt tolva Oliviert, belépett az egyetlen szobába, mely háló- és egyetlen dolgozószoba is volt. Az ablak mellett, a falhoz támasztva, egy vaságy állt; Christophe észrevette a nagy derekaljat, melyen apró párnák egymás tetejébe voltak rakva. Három szék, egy feketére festett asztal, egy kis zongora s a polcokra állított könyvek töltötték meg a szobát. Keskeny volt, alacsony mennyezetű és rosszul világított; és mégis, mintha lakója szemeinek kristálytisztá fényéből néhány sugár rezgett volna benne. Minden tiszta volt, takaros, mintha női kéz rendezte volna el; s egy kancsóban néhány szál rózsza egy kis tavaszt vitt be a négy fal közé, melyeket régi flórenci festők képeinek fotográfiái ékesítettek.

— Hát csakugyan eljött, eljött engem meglátogatni? — ismételte áradozva Olivier.

— No persze, hogy el kellett jönnöm, — mondta Christophe. — Maga bizony el nem jött volna hozzám.

— Azt hiszi? — kérdezte Olivier.

S egy pillanat múlva, nyomban:

— Igen, Önnek igaza van. De nem azért, mintha nem gondoltam volna rá.

— Mi tartotta vissza?

— Tulságosan kívántam.

— No hiszen, gyönyörű ok.

— De igen. Ne gúnyolódjon. Attól féltem, hogy Ön nem kívánja annyira.

— No bizony, törődtem is én evvel! Látni kívántam s eljöttem. Ha ez bosszantja, én ugyanis meglátom.

— No, akkor ugyancsak jó szemei legyenek.

Mosolyogva néztek egymásra.

— Tegnap igazán ostoba voltam, — kezdte újra Olivier. — Attól féltem, hogy nem tetszettem Önnek. Ez a félenkség valóságos betegség nálam; többet nem mondhatok.

— Ne panaszkodjon. A maguk országában úgy is elegenden vannak, akik beszélnek; az ember tulbaldog, ha találkozik valakivel, aki hébe-korba hallgat, még ha félenkségből is, azaz akarata ellenére.

Christophe elragadtatva a maga incselkedésétől, nevetett.

— Akkor hát a hallgatásom kedvéért jött el engem meglátogatni?

— Igen, a hallgatása, a hallgatásának a minősége kedvéért. Sokféle fajtája van ennek: az Önét szeretem, ennyi az egész.

— Hogyan csinálta azt, hogy némi rokonszenvre gyult irántam? Hisz alig látott még.

— Az az én dolgom. Nem szoktam sokáig válogatni. Ha az életben elsuhan melletttem egy arc, mely tetszik nekem, gyorsan elhatározom magam: üldözőbe

veszem s addig nem nyugszom, míg utol nem érem.

— Sohase szokott csalódní ezeknél az üldözéseknél?

— Gyakran.

— Lehet, hogy most is téved.

— Majd meglátjuk.

— Oh! akkor én el vagyok veszve. Ön megfagyasztja bennem a vért. Nekem elég, ha arra gondolok, hogy megfigyel s máris elvesztem az uralmat kevés képességem fölött.

Christophe szerető kíváncsisággal nézegette ezt a benyomásoknak könnyen engedő arcot, mely az egyik percben irult-pirult, a másikban elsápadt. Az érzelmek úgy suhantak át rajta, mint a felhők a vízen.

— Mily ideges kis teremtés! — gondolta. — Akárcsak egy asszony.

Gyengéden megérintette a térdét.

— Ugyan, — mondta — hát azt hiszi tán, hogy Ön ellen fölfegyverkezve jöttem ide? Irtózom azoktól, akik pszichológiai tanulmányokat végeznek a barátaik rovására. Nem akarok én semmi egyebet, csak azt, hogy mindkettőnknek jogunk legyen szabadnak és őszintének lennünk, átengednünk magunkat annak, amit érzünk, nyíltan és szégyen nélkül, anélkül, hogy félnünk kellene, hogy örökre bele leszünk zárva, meg attól, hogy egymásnak ellen találunk mondani, csak azt, hogy jogunk legyen ebben a pillanatban szeretni s nem szeretni a következő pillanatban. Hát nem férfiasabb ez így s nem lojálisabb?

Olivier komolyan nézett rá s így felelt:

— Semmi kétség. Ez férfiasabb és Ön erős. De én, én bizony nem vagyok az.

— Egészen biztos vagyok benne, hogy igenis az — felelte Christophe — de más módon. Különben éppen azért jöttem, hogy segítségére legyek, hogy erős le-

gyen, ha akarja. Mert az, amit az imént mondtam megengedi nekem, hogy azt is kijelentsem, még pedig nagyobb nyíltsággal, mint aminővel enélkül tettem volna, hogy — minden a holnapot illető elhatározást fenntartva — szeretem Önt.

Olivier fülíg elpirult. Zavarában egészen megbénulva, nem tudta, mit feleljen.

Christophe most már körülötte jártatta tekintetét.

— Rossz szállása van itt. Nincs más szobája?

— Még egy lomtáram van.

— Pfüh! hiszen itt lélekzeni se lehet. Hogy' tud itt élni?

— Az ember megszokja.

— Én sohase tudnám megszokni.

Christophe kigombolta a mellényét s nagyokat lélekezett.

Olivier az ablakhoz ment s egészen kinyitotta.

— Azt hiszem, a városi levegőben Ön mindig rosszul érzi magát, Krafft ur. Engem nem fenyeget az a veszedelem, hogy szenvednem kellene az erőm miatt. Én oly keveset lélekzem, hogy akárhol el tudnék élni. De azért vannak nyári éjszakák, melyek kínosak, még nekem is. Rémület tölt el, mikor közeledni látom őket. Ilyenkor az ágyamon heverészek s úgy érzem, hogy meg fogok fulladni.

Christophe elnézte az egymásra rakott párnákat s Olivier fáradt arcát; s látta őt, amint a sötétben vergődik.

— Meneküljön innen, — mondta. — Miért marad itt?

Olivier vállat vont s közömbös hangon így felelt:

— No hiszen, itt vagy másutt!...

Nehéz cipők járkáltak a mennyezet fölött. Lenn, az alsó emeleten, fanyar hangok veszekedtek. És a

falakat minduntalan meg-megrendítették az utcán végigrobogó omnibuszok.

— És ez a ház! — folytatta Christophe. — Ez a ház, mely csak úgy izzadja ki a szemetet, a piszkos hőséget, a förtelmes nyomort, hogy' tud ide minden este hazatérni? Nem szállja meg mindig a csüggedés? Én képtelen volnék itt élni. Akkor még szívesebben hálók egy hid alatt.

— Eleinte és is szenvedtem. Én is éppen úgy undorodtam, mint Ön. Mikor kis gyerek voltam és sétálni vittek, már attól is összeszorult a szívem, ha végig kellett mennem bizonyos népes és mocskos utcákon. Barokk rémüldözések fogtak el, amit nem mertem bevallani. Az járt az eszemben: «Ha most földrengés támadna, halva maradnék itt, örökre»; s ez olybá tűnt fel nekem, mint a legborzasztóbb szerencsétlenség. Nem sejtettem, hogy egykor a magam széntából ilyen helyre jövök lakni és hogy valószínűleg itt is fogok meghalni. De hát nem maradhatam válogatós. Utálkozásom ma sem szűnt meg; de most már igyekszem nem gondolni rá. Mikor feljövök a lépcsőn, behunyom a szememet, betömöm az orromat, összes érzéseimet, valósággal befalazom magamat. És aztán, ott lenn, nézze csak, e háztető fölött, látom egy akácfa koronáját. Ide ülök ebbe a sarokba, úgy, hogy semmi mást ne lássak; este, mikor a szél rezgeti, az az illuzióm, hogy messze vagyok Páris-tól: a nagy fák zajlása soh'se tetszett nekem kedvesebbnek, mint bizonyos percekben e csipkés levelek selymes zizegése.

— Igen, jól sejttem én — mondta Christophe — hogy Ön mindig álmodozik; de mégis csak boszantó, hogy az élet kellemetlenkedései ellen vívott tusában kell elkoptatnia az illuziónak azt az erejét, melyet más életek teremtésére kellene felhasználnia.

— Vajjon nem mindannyiunk sorsa ez? Vajjon Ön nem csupa haragban és küzdelemben emészti-e föl magát?

— Igen ám, de nálam ez egészen más. Én erre születtem. Nézze csak az én karjaimat, az én kezeimet. Az én egészségem megkívánja, hogy verekedjem. De Önnek nincs tulsok ereje, ami különben, látszik is.

Olivier mélabusan ránézett sovány csuklóira s így szólt:

— Igen, én gyenge vagyok, mindig ilyen voltam. De hát mit tegyek? Élni kell.

— Hogyan él ön?

— Leckéket adok.

— Miféle leckéket?

— Mindenfélét. Tanítok latint, görögöt, történelmet. Előkészíték az érettségire. Egy fővárosi iskolában erkölcsstani előadásokat tartok.

— Miféle előadásokat?

— Erkölcsstani előadásokat.

— Micsoda veszett ostobaság ez? A maguk iskolájában tanítják az erkölcsstani?

Olivier mosolygott.

— Persze, hogy tanítják.

— S van miről beszélnie tovább, mint tíz percig?

— Tizenkét órám van hetenkinl.

— Ön hát azt tanítja, hogyan kell rosszat cselekedni?

— Miért?

— Fölösleges oly sokat beszélni, hogy a gyermek tudja, mi a jó.

— Vagy hogy ne tudja.

— Hitemre úgy van: hogy ne tudja. S hogy jót cselekedjenek, van annak még rosszabb módja is. A jó nem tudomány, hanem tett. Csak azok szokták fessegetni az erkölcsi kérdéseket, akik ideggyengeség-

ben szenvednek s valamennyi erkölcsi tünemény közt az első az, hogy az ember ne legyen neuraszténias. A pokolba ezekkel a szörszélhasogatókkal! Olyan ez, mintha kezetlen-lábatlan nyomorékok ép embereket akarnának járni tanítani.

— Nem Önnek beszélnek ők, Ön tudja; de annyian vannak, akik nem tudják.

— Akkor hát hagyja őket, mint a gyermekeket négykézláb csuszni-mászni, amíg maguktól meg nem tanulnak. De akár kétlábon, akár négylábon, a fő az, hogy járjanak.

Nagy léptekkel föl-alá járt a szobában, melyet végigmérni négy lépésnél kevesebb is elegendő volt. Megállt a zongora előtt, kinyitotta, lapozgatta a zenedarabokat, megérintette a billentyűket s így szólt:

— Játsson nekem valamit.

Olivier összereszt.

— En! — mondta — micsoda gondolat.

— Azt hallottam Roussin-nétől, hogy Ön jó zenész. No csak játsson hát.

— Ön előtt? Ah, ez az én halálom volna

Ez a felkiáltás, mely a szívből jött, megneveltette Christophe-ot és magát Oliviert is, aki egy kissé zavarba jött.

— No hiszen, ez csak nem ok egy franciának! — mondta Christophe.

Olivier még mindig huzódzott.

— De miért? Minek is akarja?

— Majd mindjárt megmondom. Játsson csak.

— Mit?

— Akármit. Amit akar.

Olivier sóhajtott egyet, leült a zongorához s szépen engedelmeskedve a parancsoló barát akarátának, hosszú tétovázás után elkezdte játszani azt, amit kiválasztott neki, Mozart szép h-moll Adagio-ját. Ele-

inte reszkettek az ujjai s nem volt erejük lenyomni a billentyűket; aztán lassankint nekibátorodott; s abban a hiszemben, hogy csak a Mozart szavait ismételi, tudtán kívül a saját szivét fátyolozta le. A zene az embernek indiszkrét bizalmasa: akik szeretik, azoknak legtitkosabb gondolatait kiszolgáltatja Christophe fölfedezte nem Mozart-nak, hanem a zongorán játszó ismeretlen barátnak láthatatlan vonásait: a mélabus derüt, ennek az ideges, tiszta, szerető és piruló teremtésnek félénk és gyengéd mosolyát. De mikor az áriának majdnem a végére ért, arra a csucspontra, hova a fájdalmas szerelem fölemelkedve megtörik, leküzdhetetlen szemérme nem engedte, hogy tovább játszon. Kezeit levette a zongoráról s így szólt:

— Nem bírok tovább...

Christophe, Olivier mögött állva, átkarolta őt s a zongorára hajolva végig játszta a zenei frázist; azután így szólt:

— Most már ismerem a lelkének a hangját.

Odanyujtotta neki mindkét kezét s hosszan az arcába nézett. Végre így szólt:

— Mily különös!... Én már láttam űnt... Oly jól ismerem s oly régóta!

Olivier ajkai megremegtek; már szólni akart. De hallgatott.

Christophe még egy pillanatig elnézte őt. Aztán csendesen rámosolygott és elment.

*

Sugárzó szivvel ment le a lépcsőn. Szembe jött vele két nagyon csunya kis taknyos, akik közül az egyik kenyeret vitt, a másik egy üveg olajat. Barátságosan megcsipkedte az arcukat. Rámosolygott a savanyuképi házmesterre. Az utcán halkán dudorászva lépegetett. S

egyszerre csak azon vette magát észre, hogy a Luxemburg kertben van. Elterült egy árnyas padon s lehunyta szemeit. A levegő mozdulatlan volt és nehéz; kevesen sétáltak. A szökőkút vizének egyenlőtlen csobogása hallatszott csak, egészen elgyengülve s néha egy-egy lépés zörmlése a homokon. Christophe a lustálkodás ellenállhatatlan vágyát érezte, elernyed, mint egy gyík a napon; az arca már rég nem volt árnyékban; de még nem szánta el magát, hogy megmozduljon. Gondolatai körben forogtak; nem is próbálta megrögzíteni őket; boldog fény áradatában uszott mind a hány. A Luxemburg órája ütött; de ő oda se halgatott; csak egy pillanattal azután kezdte sejteni, hogy delet ütött. Egyetlen ugrással talpon termett, megállapította, hogy két órája lebzsel már, Hecht-nél elmulasztotta a találkáját, egész délelőttjét elpocsékolta. Nevetett s fütyörészve ment hazáig. S utközben egy utcai kereskedő rikkantását kánonszerűen feldolgozta egy Rondo-ban. Még a szomorú dallamok is vig tempo ütemre kerekedtek benne. Mikor utcájában odaért a mosóné boltja elé, szokása szerint benézett s rápillantott a fénytelen arcború, a hőségtől kipirult kis vöröshaju leányára, aki nyitott zubbonyban, majdnem vállig mezitelen satnya karjaival vasalt; a leány most is, amint ez már szokása volt, szentelenül visszakacsintott rá; most történt először, hogy ez a tekintet átsuhant az övére, anélkül, hogy boszantotta volna. Sőt még nevetett is. Szobájában hiába kereste azokat a gondolatait, amelyekkel távozása előtt foglalkozott. Szerte-széjjel hanyta kalapját, kabátját és mellényét; s olyan lendülettel fogott munkához, mintha a világot akarta volna meghódítani. Elővette zenei fogalmazványait, melyek szanaszét hevertek. De szelleme másfelé járt; a hangjegyeket csak a szemeivel olvasta; pár perc múlva újra visszaesett abba a boldog szen-

dergésbe, mint a Luxemburgban, mámoros fejjel, el-
kábulva. Kétszer vagy háromszor is magára eszmélt
s megpróbált erőre kapni; de hiába. Vidáman károm-
kodott, majd fölkelte s belemártotta a fejét a hideg
vizzel telt mosdótálba. Ez egy kicsit kijózanította.
Aztán újra leült az íróasztalához, csendesen, tétova
mosollyal. S eltűnődött:

— Mi különbség van e közt s a szerelem közt?

Ösztönszerűen halkán kezdett gondolkodni, mintha
szégyelte volna magát. És vonogatta a vállait:

— Nincs kétféle szerelem... Vagy tulajdonképpen
igen, mégis csak kétféle van: azoknak a szerelme,
akik egész mindenségükkel szeretnek és azoké, akik
csak a szerelemnek a fölöslegük egy részét adják oda.
Isten ments meg engem a szívnek ettől a zsugorisá-
gától.

Nem füzte tovább gondolatait, valami szégyenke-
zésféle visszatartotta, hogy messzebb haladjon. So-
káig mulatott mosolyogva benső álmával. Szive éne-
kelt a csendben:

— Du bist mein, und nun ist das Meine meiner
als jemals...

Elővett egy lap papírost s nyugodtan leírta, amit
a szive énekelt.

*

Elhatározták, hogy közös lakást bérelnek. Chris-
tophe azt szerette volna, hogy mindjárt költözzenek
be, nem törődve avval, hogy egy fél hónapjuk kárba
vész, Olivier, aki számítóbbr volt, bár ő sem szeretett
kevésbé, azt tanácsolta, hogy várják meg, míg letelik
a bérletük. Christophe ezeket a számításokat nem tudta
megérteni. Mint sok más ember, akinek nincs pénze,

őt sem igen nyugtalanította az, ha el is veszt belőle. Azt képzelte, hogy Olivier még szűkösebben él, mint ő. Egyszer, mikor rájött, hogy barátja teljesen fogytán van a pénznek, hirtelen elvált tőle, két óra múlva visszatért s diadalmasan elébe rakosgatott néhány ötfrankost, amit Hecht-től kért kölcsön. Olivier elpirult s a pénzt nem fogadta el. Christophe-ot lehangolta ez s le akarta dobni a pénzt egy olasznak, ki az udvarban muzsikált. Olivier megakadályozta ezt. Christophe ujja elrohant, látszólag megsértődve, a valóságban dühösen haragudva magára ügyetlensége miatt, aminek Olivier visszautasítását tulajdonította. Barátja levelet írt neki s ez sebére balzsamként hatott. Ebben elmondta neki, amit élőszóval képtelen lett volna neki megmondani: mily boldog, hogy ismeri s mennyire meghatotta, amit Christophe érte tenni akart. Christophe ugyancsak írásban felelt, bolondos áradozó levélben, mely egészen olyan volt, mint azok, melyeket tizenötéves korában írt barátjának, Ottónak; tele volt «Gemüth»-tel és összefüggéstelen badarságokkal; belékevert francia és német szójátékokat és megzenésítette őket.

Végre beköltöztek. A Montparnasse negyedben, a place Denfert közelében, egy régi háznak ötödik emeletén találtak egy lakást, mely konyhából és három egészen kicsike szobából állt; az ablakok négy fal közé zárt parányi kertre nyíltak. Az ötödik emeletről, a szembelevő fal fölött, mely a többinél alacsonyabb volt, terjedelmes kilátás nyílt egy kolostor nagy kertjére, aminők Párisban alig ismertek, szép számmal rejtőznek. Az elhagyott utcákon senkit se lehetett látni. Az öreg fák, melyek a Luxemburg kertbelieknél magasabbak és sűrűbb lombozatúak voltak, reszkettek a napon; madárkarok énekeltek; már virradatkor megszólaltak a rigók fuvolái s utána a verebek zsivajgó

és ritmusos karéneke; és este, nyáron, a füstí fecskék ujjongó csiripelése, melyek keresztül-kasul hasogatták a tündöklő levegőt és tovasiklottak az égboltozaton. És éjjel, a hold alatt, akárcsak a légbuborékok, melyek fölszállnak a mocsár felszínére, a varangyos békák hangjai gyöngyöztek. Az ember szinte elfelejtette, hogy Párisban van, ha a vén ház mindegyre meg nem rendül a nehéz kocsik robogásától, mintha a föld lázban vonaglott volna.

Az egyik szoba szebb és szélesebb volt, a többinél. A két barát sokáig hadakozott, hogy kié ne legyen. Végre is sorshuzással kellett döntení; és Christophe, akitől ez az eszme származott, olyan rosszhiszeműséggel és ügyességgel, aminőre maga se hitte magát képesnek, intézte a huzást, hogy az nem neki kedvezett.

És most elkezdődött életüknek egy korszaka tele föltétlen boldogsággal. A boldogságot nem egy bizonyos dologban élvezték, hanem valamennyiben; minden gondolatuk boldogságban fürdött, nem tudott ez tőlük elválni egy pillanatra sem.

Barátságuknak e mézesheteiben, a mély és néma ujjongás ez első idejében, melyet egyedül az ismer «ki e kerek földön csak egy lelket is a magáénak mondhatott...»

... Ja, wer auch nur eine Seele sein nennt auf dem Erdenrund...

alig beszéltek egymással, alig mertek beszélni; elég volt nekik, ha érezték, hogy egymás mellett vannak, ha egy-egy pillantást váltottak, egy szót, melyből megbizonyosodtak, hogy gondolataik, hosszú hallgatás után, egy úton haladnak. Anélkül, hogy kérdést intéztek volna egymáshoz, sőt hogy egymásra néztek volna, szakadtlanul látták egymást. Az, aki szeret, öntudatlanul annak a léleknek a mintájára idomul, akit sze-

ret; oly erős benne az óhaj, hogy meg ne sértse, hogy mindaz legyen, ami ő, hogy titokzatos és hirtelen megsejtéssel leolvassa bensejének érzékelhetetlen rezzenéseit. A barát áttetsző a barátnak; lényüket kicserélik egymással, A vonások utánozzák a vonásokat. A lélek utánozza a lelket, — addig a napig, mikor a mélységes erő, a faj démona, hirtelen felszabadul és szétszakítja a szeretet burkolatát, amely lenyűgözi.

Christophe halkán beszélt, halkán járt-kejt, vigyáztott, hogy ne csináljon zajt a szobában, mely a hallgatag Olivier szobájával szomszédos volt; a barátság által átszellemült arcán a boldogság, a bizalom, az ifjuság olyan kifejezését lehetett látni, aminőt eddig még sohasem. Imádta Oliviert. Olivier ugyancsak könnyen visszaélhetett volna hatalmával, ha nem pirtult volna miatta, mint olyan boldogság miatt, melyet nem érdemelt meg: mert nagyon is Christophe alatt állónak érezte magát, ki nem kevésbé volt alázatos. Ez a különös alázatosság, mely nagy szeretetükből fakadt, csak tetézte édes örömeiket. Gyönyör volt — még avval a tudattal is, hogy nem érdemlik meg — azt érezniök, hogy annyi helyet foglalnak el egymás szívében. Elérzékenyítő hála töltötte el őket ezért egymás iránt.

Olivier összekeverte a saját könyveit Christophe könyveivel; már nem is tett köztük különbséget. Ha valamelyiket szóba hozta, nem azt mondta: «az én könyvem», hanem a mi könyvünk. Csak nagyon kevés olyan tárgyat tartott meg, melyeket nem olvaszott bele közös kincsükbe: azokat, melyek a nővére tulajdonai voltak vagy össze voltak fonódva az ő emlékezetével. Christophe, avval a finom tapintattal, melyet a szeretet adott neki, hamarosan észrevette ezt; de nem tudta, mi ennek az oka. Soha nem mert Oliviertől a szülei felől kérdezősködni; csak azt tudta, hogy

Olivier elvesztette őket; és vonzalmának ahhoz a kissé büszke tartózkodásához, mely óvakodott barátja titkairól tudakozódni, hozzájárult a félelem, hogy elmúlt fájdalmakat ébreszthet fel benne. Bármennyire óhajtotta is, valami különös félenkség még attól is visszatartotta, hogy közelebbről nézze meg azokat a fényképeket, melyek Olivier asztalán voltak s melyek egy urat s egy urinőt ábrázoltak szertartásos állásban, meg egy körülbelül tizenkét éves lánykát, lábainál hosszuszőrű vadászkutyával.

Két vagy három hónappal beköltözésük után Olivier meghült s ágyban kellett maradnia. Christophe, aki anyai lelket fedezett föl magában, vigyázott rá, nyugtalan gyengédséggel; és az orvos, aki vizsgálata alapján a tüdő csucsában egy kis lobosodást állapított meg, megbizta Christophe-ot, hogy a beteg testét jódollal dörzsölje be. Miközben Christophe feladatát sok komolysággal végezte, Olivier nyakán egy szentképes érmet pillantott meg. Ekkor már eléggé ismerte Olivier-t s tudta, hogy szabad minden vallásos hittől, még szabadabb, mint ő. Nem állhatta meg, hogy ki ne fejezze csodálkozását. Olivier elpirult. S így szólt:

— Emlék ez szegény kis Antoinette-emtől, aki halálakor viselte.

Christophe összeresztette. Antoinette neve villámként hatott rá.

— Antoinette? — szólt.

— A nővérem — mondta Olivier.

— Antoinette... Antoinette Jeannin... — ismételte Christophe. Az Ön nővére volt?

Majd rápillantva az arcképre, mely az asztalon volt, ezt kérdezte:

— Kis gyermek volt, mikor elvesztette?

Olivier szomorúan mosolygott:

— Gyermekkori arcképe ez, — mondta. — Sajnos nincs tőle más arcképem... Huszonöt éves volt, mikor elhagyott engem.

— Ah! — sóhajtott Christophe meghatottan. — S volt Németországban, ugy-e bár?

Olivier igent intett fejével.

Christophe megragadta Olivier kezét.

— De hiszen én ismertem őt! — mondta.

— Tudom — felelte Olivier.

Christophe nyakára borult.

— Szegény kicsike! Szegény kicsike! — mondogatta Christophe.

Mindketten sirtak.

De Christophe-nak eszébe jutott, hogy Olivier beteg. Igyekezett lecsillapítani őt, betakarta a karjait, mint egy anya, letörölte a könnyeit s odaült az ágya fejéhez és elnézte őt.

— Most már tudom — mondta — miért ismertelek. Már az első este rád ismertem.

(Nem lehetett tudni, vajjon barátjához beszél-e, aki mellette volt, vagy ahhoz, aki elköltözött.)

— De te, — folytatta pár pillanat után — te tudtad?... Miért nem mondtad meg nekem?

Olivier szemei által Antoinette felelt:

— Én nem mondhattam meg. Neked kellett kitárlálnod.

Egy időre hallgattak; aztán, az éjszaka csendjében, Olivier ágyán mozdulatlanul elterülve, elbeszélte Christophe-nak, ki a kezét fogta, Antoinette történetét; de nem mondta el neki azt, amit nem volt szabad elmondania: a titkot, melyet Antoinette elhallgatott, — és amelyet Christophe tudott talán, anélkül, hogy el kellett volna neki mondani.

Ettől fogva Antoinette lelke betakarta mindketőjüket. Mikor együtt voltak, Antoinette velük volt. Szükségtelen volt, hogy rá gondoljanak: mindazt, amit együtt gondoltak, benne gondolták. Iránta érzett szeretetük volt az a hely, ahol szívük egyesült.

Olivier gyakran fölidézte Antoinette képét. Laza emlékezések voltak, rövid történetek. Egy-egy röpke sugárban életre keltették bátortalan és kecses mozdulatait, komoly fiatal mosolyát, alélt lényének elmélázó báját. Christophe hallgatva figyelt s elárasztotta magát a láthatatlan barátnő reflexeivel. Természetének törvényénél fogva, mely mindig és mindennütt, mindenki másnál mohóbban itta az életet, mély rezgéseket hallott Olivier szavaiban, melyeket Olivier nem hallott; s még jobban magába olvasztotta a fiatal halott lényét, mint Olivier.

Ösztönszerűleg helyettesítette Olivier-nek Antoinette-et; és megható volt látni a félszeg németet, amint — tudtán kívül — bizonyos finom, apró figyelmeikkel kedveskedett neki, az Antoinette figyelmességeivel. Sokszor már maga sem tudta, vajjon Oliviert szereti-e Antoinette-ben, vagy Antoinette-et Olivier-ben. Gyengédsége sugallatára elment a temetőbe, anélkül, hogy Olivier-nek szólt volna erről, hogy meglátogassa Antoinette sirját; virágot vitt rá. Olivier már jóval előbb sejtette ezt. Csak azon a napon tudta meg, mikor egészen friss virágokat talált Antoinette sirján; de nem volt könnyű bizonyosságot szereznie arról, hogy Christophe járt ott. Mikor félénken megpróbálta ezt előtte szóba hozni, Christophe mogorva keménységgel elterelte erről a beszédet. Nem akarta engedni, hogy Olivier tudjon erről; s mindaddig a napig marakodott, míg az ivry-i temetőben nem találkoztak.

Viszont Olivier leveleket írogatott Christophe anyjának, anélkül, hogy Christophe tudta volna. Hirt

adott Luisának a fiáról; elmondta neki, mennyire szereti őt s mennyire csodálja. Luisa ügyetlen és alázatos levelekben felejt Olivier-nek, melyekben nem győzött eleget hálálkodni; fiáról még mindig úgy beszélt, mint egy kis gyerekről.

*

A szerelmes fél-némaság korszaka után — «elragadó nyugalom, melyben élvezetet találunk, anélkül, hogy tudnók, miért,» — nyelvük megoldódott. Órákat töltöttek el avval, hogy elhajókáztak felfedező utakra barátjuk lelkében.

Ugyancsak különböztek egymástól, de tiszta fémből voltak mind a ketten. Azért szerették egymást, mert oly különbözők voltak, bár teljesen megegyeztek.

Olivier gyenge volt, erőtlen, képtelen arra, hogy küzdjön a nehézségekkel. Ha akadályba ütközött, visszahuzódott, nem azért, mert félt, de kis részben azért, mert félénk volt, nagyrészből pedig azért, mert undorodott azoktól az erőszakos és durva eszközöktől, melyeket a győzelemért használni kellett. Kenyerét avval kereste, hogy leckéket adott, művészeti könyveket írt, melyeket, szokás szerint, szégyenletesen fizettek, meg cikkeket szemlékbe, melyek sohase voltak szabadok s melyek vajmi ritkán juttattak neki helyet oly tárgyról, melyek közepesen érdekelték, olyan cikkeket meg éppen nem kértek, melyek érdekelték volna; soha nem kérdezték miről tud írni legjobban; költő volt és kritikai cikkeket kértek tőle; jól ismerte a zenét, azt akarták, hogy a festészetről beszéljen; tudta, hogy erről csak középszerű dolgokat tud mondani: s éppen ez tetszett, így aztán a középszerűekhez szólt azon a nyelven, amelyet megtudtak érteni. Végre is megundorodott s visszautasította a megbízásokat. Csak akkor dolgozott szívesen, ha kis szemléknek írt, melyek nem fizettek s amelyeknek valósággal feláldozta ma-

gát, mint sok más fiatal ember, mert itt szabad volt. Csak itt közölhette mindazt, ami érdemes volt benne arra, hogy éljen.

Szelid volt, udvarias, látszólag türelmes, de szerfölött érzékeny. Egy kissé hevesebb szóra már vérig sértődött; az igazságtalanság egészen kihozta a sodrából; magáért és másokért is szenvedett miatta. Bizonyos alávalóságok, melyeket századokkal ezelőtt követtek el, úgy hasogatták, mintha ő esett volna nekik áldozatul. Elsápadt, remegett, szerencsétlen volt, mikor arra gondolt, mily szerencsétlen volt az, akinek ezeket el kellett szenvednie s hány század választja el rokonszenvétől. Ha tanuja volt ilyen igazságtalanságnak, a méltatlankodás rohamai törtek ki belőle s azért, mivel ismerte ezt a gyengéjét, nyugalmat erőltetett magára: mert ha haragra lobbant, tudta, hogy átlépi a korlátokat s olyan dolgokat mondott ilyenkor, amelyeket nem bocsátanak meg. Ezekért még jobban haragudtak rá, mint Christophe-ra, aki mindig erőszakoskodott, mert úgy látszott, hogy Olivier, amikor indulatba jön, jobban szabadjára ereszti, ami gondolatai mélyén rejtezik; és ez igaz volt. Olivier ítéletei az emberekről mentek voltak Christophe vak tulzásaitól és illuzióitól; ő ragyogó tisztán látott és ítelt. Az emberek ezt szokták a legnehezebben megbocsátani. Éppen ezért a legtöbbször hallgatott, kerülte a vitatkozást, mert tudta, hogy ugysis hiábavaló. Szenvedett amiatt, hogy ezt magára kényszerítette. Még jobban szenvedett félenksége miatt, mely néha arra készítette, hogy cserben hagyja gondolatát, vagy hogy ne merje mindvégig védelmezni, sőt arra is, hogy mentegetődzék, mint Lucien Lévy-Coeur-rel tette, mikor Christophe-ról vitatkoztak. A kétségbeesésnek nagyon sok válságán esett át, míg meg tudott békülni önmagával és a világgal. Serdülő éveiben, mikor idegein még nem tu-

dott eléggé uralkodni, örökösen váltakoztak nála az ujjongó lelkesedés s a kétségbeesés időszakai, melyek hitelen és végzetes módon következtek egymásra. Mikor a legnagyobb tabbnak, sőt boldognak érezte magát, biztos lehetett abban, hogy a bánat lesejkedik rá. És valóban, hirtelen lesújtott rá, anélkül, hogy közeledni látta volna. Ilyenkor nem volt neki elég, hogy szerencsétlen; még az is kellett, hogy szemrehányásokat zudítson magára szerencsétlensége miatt, hogy törvényt üljön beszédei, tettei, becsületessége fölött, hogy mások pártjára álljon önmaga ellen. Szive hánykolódott melében, nyomorúságosan vergődött, kapkodott a levegő után. Antoinette halála óta — és talán Antoinette-nek köszönhette, annak az enyhétadó fénynek, mely bizonyos kedves halottakból sugárzik ki s úgy hat, mint a hajnal derengése, mely fölűditi a betegek szemeit és lelkét — Oliviernek sikerült, ha nem is megszabadulni e zavaroktól, de legalább beléjük törődni s uralkodni fölöttük. Kevesen sejtették e benső harcokat. Magába zárta lealázó titkukat, erőtlen és meggyötört testének ezt a rendetlen lázongását, melyet szabad és derűs értelme — anélkül, hogy el tudott volna fojtani, de anélkül, hogy megrendült volna tőle — úgy tekintett, mint: «a központi békét, mely a végetnemérő forrongás szívében honol».

Ez a béke meglepte Christophe-ot. Ezt a békét látta Olivier szemeiben. Olivier-ben meg volt az az intuición, hogy belelátott a lelkekbe s az elmének az a tágkörű, kifinomult, mindennek befogadására kész érdeklődése, mely nem tagadott semmit, nem gyűlölt semmit, mely nagylelkű rokonszenvvel nézte a dolgokat: a szemléletnek az a frissessége, mely megbecsülhetetlen adomány és megengedi, hogy mindig új szívvel élvezzük az örökkévaló kikeletet. Benseje világegyetemében, ahol szabadnak, korlátlan területen korlát-

lanul uralkodónak érezte magát, megfélekedezett gyengeségéről és testi szorongásairól. Sőt bizonyos örömet talált abban, hogy távolról gunyos szájalommal nézze beteges, mindig összeomlani készülő testét. Így nem kellett félnie, hogy tulságosan ragaszkodik a maga életéhez s így még szenvedélyesebben ragaszkodott az élethez. Olivier a szeretetbe s az értelembe vitte át mindazokat az erőket, melyekről lemondott a cselekvésben. Nem volt benne elég nedv, hogy meg tudott volna élni a saját anyagából. Repkény volt: támasztékot kellett keresnie. Sohase volt gazdagabb, mint mikor odaadta magát. Nőies lélek vejt, mely mindig szükségét érezte annak, hogy szeressen és szeretve legyen. Ő Christophe-nak volt teremtvé s Christophe öneki. Olyanok voltak, mint azok az arisztokratikus és bájos barátok, kiket a nagy művészek kíséretében látunk s akik mintha azok hatalmas lelkétől bimbóztak volna ki: Beltraffio Lionardótól; Cavalliere Michel-Angelótól; a kedves umbriai pajtások Raphaeltől; Aert van Gelder, ki hűségesen kitartott a nyomorgó, megvénült Rembrandt mellett. Egyik sem oly nagy, mint mestere; de ugy látszik, mintha mindaz, ami nemes és tiszta a mestereknél, még átszellemült volna a barátoknál. Ők a lángelmék eszményi társai.

*

Barátságuk mindkettőjüknek jótétemény volt. A szeretet szárnyakat ad a léleknek. A barát jelenléte adja az élet minden értékét: érette élünk, érette védelmezzük lényünk épségét, hogy az idő el ne koptassa.

Allandóan gazdagodtak egymástól. Olivier szeleme derüs volt s a teste beteges. Christophe-nak az ereje hatalmas s a lelke háborgó. Jól egymásra talál-
tak, mint a vak és a béna. Most, hogy együtt voltak, ugyancsak erőseknek érezték magukat. Christophe ár-

nyékában Olivier újra sóvárogni kezdett a fény után; Christophe átömlesztett bele egy keveset bőséges életnedvéből, testi és erkölcsi izmosságából, mely még a fájdalomban, még az igazságtalanságban és a gyűlöletben is az optimizmusra hajlott. Christophe többet vett Olivier-től, a lángelme törvénye szerint, mely hiába ad, szeretetben mindig többet vesz, mint amennyit ad, quia nominor leo, mivel ő lángelme s mivel jórészt azért lángelme, mert fel tudja szívni magába mindazt, ami nagy körülötte s még nagyobbá tudja tenni. A nép bölcsesége azt tartja, hogy a gazdagság a gazdagokhoz folyik. Az erő az erősekhez folyik. Christophe táplálékot meritett Olivier gondolatvilágából; magába itatta szellemi nyugalmát, magasan szárnyaló függetlenségét, mely távolról szemléli a dolgokat s csendesen hallgatva megért mindent s mindenben uralkodik. De ő beléje, gazdagabb földbe átültetve, barátjának erényei egészen más energiával zsendültek rügyekbe.

Mindkettőjüket ámulatba ejtette az, amit fölfedeztek egymásban. Mily sok volt, amin osztozkodhattak! Mindegyik óriási kincseket hozott, melyekről eddig egyiküknek se volt tudomása: mindegyik elhozta népe erkölcsi kincsét; Olivier Franciaországnak hatalmas kulturáját és zseniális lélekismeretét; Christophe Németországnak benső zenéjét s a természetet megértő intuicióját.

Christophe nem tudta megérteni, hogy Olivier francia. Barátja oly kevéssé hasonlított azokhoz a franciákhoz, akiket eddig látott! Mielőtt találkozott vele, kis hijja volt, hogy a modern francia szellem típusának nem Lucien Lévy-Coeur-t tekintette, aki annak csak a torzképe volt. És ime, Olivier példája megmutatta neki, hogy lehetnek Párisban gondolatban épp oly szabad, sőt szabadabb szellemek, mint egy Lucien

Lévy-Coeur, akik azért mégis oly tiszták és sztoikusok maradnak, hogy e tekintetben Európában senki tul nem tesz rajtuk. Christophe be akarta bizonyítani Olivier-nek, hogy nővére, meg ő, nem lehetnek egészen franciák.

— Szegény barátom, — mondta neki Olivier, — mit tudsz te Franciaországról?

Christophe tiltakozva arra hivatkozott, hogy mennyi fáradsággal igyekezett megismerni; elsorolta mindazokat a franciákat, akiket Stevens-ék és Roussin-ék társaságában látott: zsidókat, belgákat, luxemburgiaikat, amerikaiakat, oroszokat, levanteieket, sőt héberkorba nehény autentikus franciát is.

— Hát nem ezt mondtam én? — vetette rá Olivier — Egyetlenegyét se láttál. Csak egy kicsapongó társaságot, néhány élvhajhászó bestiát, akik hozzá még nem is franciák, léha világfiakat, politikusokat, haszontalan lényeket, azt az egész zavaros kavargást, mely áthömpölyög a nemzet fölött, anélkül, hogy érintené. Te csak azoknak a darazsaknak a miriádjait láttad, melyeket a szép őszök s a dustermésű szőlők csábitanak. Te nem figyelted meg a dolgos méhkasokat, a munka városát, a tanulmányok lázát.

— Bocsánatot kérek — mondotta Christophe — láttam Páris szellemi élite-jét is.

— Mit? Két vagy három tucat író? Köszönöm szépen! A mai világban, mikor a tudomány s az alkotó munka olyan magasra emelkedett, az irodalom egy nép gondolatvilágának legfelületesebb rétegévé süllyedt. S még az irodalomban is te csak a dráma-irodalmat láttad s még hozzá azt, ami nem más, mint fényűzés, azt a nemzetközi konyhát, hol kozmopolita szállók gazdag törzsvendégei szoktak lakmározni. A párisi színházak? Azt hiszed talán, hogy egy komoly szellemi munkásnak csak sejtelve is van arról, hogy

ezekben mi történik? Pasteur tiszser se volt bennük egész életében. Te is, mint a legtöbb idegen, mérték-telen fontosságot tulajdonítasz regényeinknek, boulevard-színházainak, politikusainak cselszövéseinek... Ha akarod, mutatok neked olyan asszonyokat, kik sohase olvasnak regényeket, fiatal párisi leányokat, kik soha nem jártak színházba, férfiakat, kik politikával soha nem foglalkoztak — és pedig az intellektuel-ek közt. Te nem láttad sem tudósainkat, sem költőinket. Te nem láttad sem a magányos művészeket, kik némán emésztik magukat, sem forradalmáraink égő máglyáját. Te nem láttál egyetlen nagy hívőt, egyetlen nagy hitetlent sem. Ami a népet illeti, arról ne is beszéljünk. Azon a szegény asszonyon kívül, aki gondozott, mit tudsz róla? Hol lett volna alkalmad megismerni? Hány párisit ismertél, aki a második vagy harmadik emelet fölött lakott? Ha ezeket nem ismered, akkor nem ismered Franciaországot. Te nem ismered a szegény lakásokban, a párisi padlásszobákban, a néma vidéken azokat a derék és őszinte szíveket, melyek egy középszerű élet egész folyamán komoly gondolatokhoz, mindennapi lemondáshoz vannak láncolva — a kis Egyházat, mely minden időben létezett Franciaországban — mely csak számra kicsiny, de lélekre nagy, majdnem ismeretlen, tevékenysége láthatatlan, pedig benne van Franciaország egész ereje, az az erő, mely halgat és fennmarad, mialatt szüntelenül rothad és megújodik az, amely magát «az élite»-nek mondja... Te csodálkozol, hogy találtál egy franciát, aki nem azért él, hogy boldog legyen, boldog minden áron, hanem azért, hogy hitét teljesítse vagy szolgálja? Ezeren és ezeren vannak olyanok, mint én és érdemesebbek, mint én, jémborabbak, alázatosabbak, kik haláluk órájáig csüggedés nélkül szolgálnak egy eszményt, egy Istent, mely nem ad nekik felele-

tet. Te nem ismered az apró népet, mely takarékos, rendszeres, dolgos, csöndes, melynek szive mélyén szunnyadva ég a láng — azt a följádozott népet, melyet hajdan a nagyok önzése ellen védelmébe vett az én «földim», az öreg, kékszemü Vauban. Te nem ismered a népet, nem ismered az élite-et. Olvastál-e egyet is azon könyvek közül, melyek hűséges barátaink, a társak, melyek fönntartanak bennünket? Tudsz-e csak legalább a létezéséről a mi fiatal szemléinknek, melyek rengeteg önfeláldozást és hitet émsztenek föl? Van-e csak sejtelked is a mi erkölcsi személységeinkről, akik a mi napunk s akiknek némá sugárzásától retteg a képmutatók hadserege! Szentöl-szembe nem mernek támadni; meghajolnak előttük, hogy jobban elárulhassák őket. A képmutató rabszolga s aki rabszolgát mond, urat mond. Te csak a rabszolgákat ismered, az urakat nem ismered... Te elnézted viadalainkat s csak brutális összevisszaságot láttál bennük, mert az értelmükbe nem tudtál behatolni. Te csak a nap árnyékait és reflexeit látod, de nem látod a belső fényt, a mi százados lelkünket. Belepillantottál-e valaha a mi hősi akciónkba, a keresztes hadjáratoktól a Commune-ig? Behatoltál-e a francia szellem tragikumába? Föléje hajoltál-e valaha Pascal mélységes szakadéknak? Hogyan szabad rágalmazni egy népet, mely több, mint tíz század óta cselekszik, működik és teremt, egy népet, mely a maga képére átgurta a világot: a gótikus művészet, a tizenhetedik század és a Forradalom által, — egy népet, mely százszor állta ki már a tűzpróbát s mindannyiszor megedződött benne s amely anélkül, hogy valaha meghalt volna, föltámadt százszor is!... Ti mind egyformák vagytok. A ti honfitársaitok, akik ide jönnek hozzánk, valamenynyen csak az elősdiéket látják, kik rajtunk rágódnak, az irodalom, a politika, a pénzvilág kalandorait, ker-

tőkkel, klienseikkel és szajháikkal; és Franciaországot e nyomorultakról ítélik meg, akik fölfalják. Egyitek se gondol az igazi, az elnyomott Franciaországra, azokra az erőtartalékokra, melyeknek a vidék a gyűjtőhelye, a népre, mely dolgozik és egynapos urainak zsvajgására ügyet se vet... Persze, mi sem természetesebb, mint hogy fogalmatok sincs róla és azért **nem** is tesztek nektek szemrehányást: hogy' is ismerhetnétek? Hisz' a franciák is alig ismerik Franciaországot. Legjobbainknak ostromzár a sorsa, rabság saját földünkön... Sohase fogják megtudni, mi mindent szenvedtünk, odaláncolva fajunk géniuszához, szent léteként őrizve magunkban azt a fényt, melyet tőle kaptunk, kétségbeesetten oltalmazva az ellenséges fuvalmak ellen, melyek megfeszítik minden erejüket, hogy kioltsák, — bár egyedül voltunk s éreztük magunk körül ezeknek a jött-menteknek dögleletes atmoszféráját, akik mint egy légyraj, ellepték gondolatunkat, melynek förtelmes álcái ragadnak az értelmünkön és bemocskolják a szívünket, — bár éppen azok érultak el, akiknek hivatása lett volna bennünket megvédelmezni, vezéreink, bárgyu vagy gyáva kritikuszaink, kik alávalóan hizelegnek az ellenségnek, hogy elnyerjék bocsánatát azért, mert a mi fajunkból valók, bár cserben hagyott népünk is, mely nem törődik velünk, még csak nem is ismer bennünket... De hát nem is rendelkezünk az eszközökkel, hogy megismertessük magunkat. Nem tudunk hozzáférni... Ah! ez a legkeservesebb! Tudjuk, hogy ezereken és ezereken vagyunk Franciaországban, kik egyformán gondolkoznak, tudjuk, hogy az ő nevükben beszélénk, de némaságra vagyunk kárhóztatva! Minden az ellenség hatalmában van: a hírlapok, a szemlék, a színházak... A sajtó valósággal kerüli a gondolatot, vagy csak akkor fogadja be, ha a szórákoztatás eszköze, vagy egy pártnak a fegyvere. A klik-

kek és a társaskörök csak annak engednek szabad utat, aki lealjasodik. A nyomor, a tuleröltetett munka lenyügöznek bennünket. A politikusok, kiknek egyetlen gondolata a vagyonszerzés, csak a proletárokkal törődnek, akiket meg tudnak vásárolni. A közömbös és önző polgárság nem bánja, ha meghalunk. Népünk nem ismer bennünket; akik épp úgy küzdenek, mint mi, hozzánk hasonlóan némaságra vannak kárhoyztatva, még azok se tudják, hogy létezőnk s mi nem tudjuk, hogy ők léteznek... Óh! a baljóslatu Páris! Kétségkívül használt is avval, hogy egybegyűjtötte a francia gondolat összes erőit. De a kár, amit okozott, legalább is egyenlő a haszonnal; s az olyan korszakban, mint a mienk, még a jó is rosszra fordul. Elég hogy egy talmi-élite megkaparítsa Párist s belefújon a reklám fűlrengető harsonájába, hogy Franciaország többi részének hangja el legyen fojtva. Sőt mi több: Franciaország saját magát ámitja; elrémülve hallgat, ijedősen visszafojtja magába gondolatait... Azelőtt mindezek miatt ugyancsak sokat szenvedtem. De most már, Christophe, nyugodt vagyok. Megértettem erőmet, népemnek erejét. Most már csak meg kell várnunk, míg az árviz megszűnik. Nem fogja szétmállasztani Franciaország gránitját. Az iszap alatt, melyet hömpölyget, te is megtapinthatod, ha majd odavezetlek. Itt-ott kezdenek is már magas ormok a felszínre bukkanni.

*

Christophe fölfedezte az idealizmusnak azt az óriási hatalmát, mely kora francia költőit, zenészeit, tudósait lelkesítette. Mialatt a heti nagyságok durva érzékiségük zsvivájával elnyomták a francia gondolat hangját, ez, mivel sokkal arisztokratikusabb volt, semhogy erőszakoskodva versenyre kelt volna a csöcselék

pöffeszkedő rikoltozásaival, nem szűnt meg maga mágának és Istenének tovább zengeni a maga forrón buzgó és zárkozott énekét. Sőt úgy tetszett, mintha menekülni akarván a künn zugó utálatos lárma elől, legmélyebb rejtekhelyeire, a belső Vártorony szívébe vonult volna vissza.

A költők — természetesen csak azok, kik megérdemlik ezt a szép nevet, melyet a sajtó és az Akadémia hiu és pénzsóvár fecsegőkre szoktak pazarolni — a költők, akik megvetették azt az arcátlan retorikát és szolgálai realizmust, melyek a dolgok kérgén rágódnak, anélkül, hogy beléje tudnának hatolni, visszahúzódtak lelkük középpontjába, egy misztikus látomásba, melyben törekvésük végcélja az alakok és gondolatok mindensége volt, mint ahogy a zuhatag a tó felé siet és a mindenség, megfürödve a belső életben, fölvette annak színezetét. Ez az idealizmus, mely azért zárkozott magába, hogy újra teremtsen a mindenséget, intenzitása miatt hozzáférhetetlen volt a tömegnek. Kezdetben Christophe maga sem értette meg. Nagyon is hirtelen volt a lökés, a Piaci Vásár után. Olyan volt ez, mintha egy veszett kavarodásból s a nyers fényből egyszerre a csendbe és az éjszakába lépett volna át. Fülel zugtak. Semmit se látott már. Az első pillanatban, mivel forró szeretettel csüngött az életen, az ellentét kellemetlenül érintette. Odakünn, a szenvedély zuhatagai morajlottak, melyek fölforgatták Franciaországot, meg rázták az emberiséget. S a művészetben ebből első tekintetre semmire látszott. Christophe ezt kérdezte Olivier-től:

— Titeket a Dreyfus-ügy fölemelt a csillagokig s letaszított az örvénynek fenekére. Hol az a költő, akin ez a rengés átnyilalott? A vallásos lelkekben éppen most olyan harc folyik az Egyház tekintélye s a lelkiismeret jogai közt, melynél szebbet századok

óta nem vívtak. Hol az a költő, akiben e szent aggodalom tükrözik? A munkások népe a háborura készül, nemzetek meghalnak, nemzetek föltámadnak, az örményeket lemészárolják, Ázsia, mely fölébred százados álmából, feldönti a moszkovita kolosszust, Európa kulcsárját; Törökország, mint Ádám, fölnyitja a szemét s megpillantja a napvilágot; az ember meghódítja a levegőt; a vén föld remeg a lépteink alatt és megnyílik; elnyel egy egész népet... Mindezek a csodák, melyek husz év alatt történtek s amelyek husz Iliasz-nak is elég anyagot adnának, hol vannak, hol van tüzüknök nyoma költőitek könyveiben? Hát ők egyedül nem látják a világ költészetét?

— Türelem, barátom, türelem! — felelte neki Olivier. — Hallgass, ne beszélj, figyelj...

Lassankint elhalt a világ tengelyének nyikorgása s a tett nehéz szekerének dübörgése a kövezetén belefult a messzeségbe. És felszállt a csend isteni éneke,

A méhzsongás, a hársfaillat

A szél,

Rónákat cirógatva aranyos ajkaival...

Az eső édes csobogása a rózsák illatával.

S felhangzott a költők kalapácsa, amint faragta a váza lányékain

A legnaivabb dolgok finom méltóságát

a komoly és vidám életet,

Arany fuvoláival és ébenfa fuvoláival

a vallásos örömet, a hitet, mely zsong, mint valami forrás, forrása a lelkeknek,

Akinek minden árnyék világos

és a jóságos fájdalmat, mely elringat s ránk mosolyog

Komor arcával, melyről

Természetfölötti világosság száll alá.

és

A derűs halált nagy, szelid szemeivel.

Összhangzatos és tiszta hangok szimfóniája volt ez. Egyik se szólt avval a széles zengéssel, mint a Corneille-ek, Victor Hugo-k, népeknek ezek a harsonásai; de mennyivel mélyebb és gazdagabban árnyalt volt ezeknek a hangversenye! A mai Európa leg-gazdagabb zenéje.

Olivier evvel a kérdéssel fordult Christophe-hoz, aki mind jobban elcsendesült:

— Érted most már?

Christophe intett neki, hogy hallgasson. Jóllehet boszankodott és többre becsült férfiasabb zenéket, itta a lélek erdeinek és forrásainak mormolását, melyet ifjuságról énekeltek:

a Szépség édes Jóságáról.

Mialatt az emberiség

Rémült ugatásokkal és jajveszékléssel

Körbe forog egy kietlen és sötét mezőn,

mialatt lények milliói a végkimerülésig marakodnak véres szabadság-foszlányokért, a források és az erdők egyre csak ezt zsongták:

«Szabad!... Szabad!... Sanctus, Sanctus...»

De azért nem szenderegtek az önző lelki derű álmában. A költők kórusából nem hiányoztak a tragikus hangok: a gőg, a szeretet, az aggodalmak hangjai.

Részeg orkán volt ez,

Nyers erejével vagy mélységes szelidségével,

zürzavarosan zsvajgó erők, azoknak káprázataiban fogant hősköltemények, kik a tömegek lázát, az emberi istenek egymás ellen vivott tusáit, a lihegő munkásokat éneklik,

*Tentás és aranyos arcokat, melyek átfurják az árnyé-
[kot és a ködöt*

*Izmos hátakat, melyek hirtelen megfeszülnek és kiegye-
[nesednek*

Nagy máglyák és óriási üllők körül . . .

a jövőendő Várost kovácsolva.

A tündöklő és homályos fényben, mely az értelem jéghegyeire árad, a magányos lelkeknek hősi keserősége volt ez, kik önmagukat rágják, kétségbeesett vídamsággal.

Egy németnek úgy tetszett, hogy ezeknek az idealistáknak ugyancsak sok vonása németebb, mint francia. De valamennyien egész lelkükkel csüngtek «a finom francia beszéden» és költeményeikben Görögország hitregéinek nedve folydogált. Franciaországnak s a mindennapi életnek tájképei szemük bogarában valami titkos varázslat által attikai látomásokká alakultak át. Az ember szinte azt mondta volna, hogy a XX-ik század e franciáiban antik lelkek élnek mindmaiglan s le kellene vetniök hitvány modern köntösüket, hogy újra szép meztelenségükben találják magukat.

Ennek a költészetnek egész bokkrétája a gazdag civilizáció illatát árasztotta, mely századokon át érelődött; s ezt az illatot Európában sehol másutt nem lehetett találni. Aki azt beszívta, nem tudta többé elfelejteni. A világ minden országából elcsábított idegen művészeket, Francia költökké lettek, franciákká, kik nem türnek megalkuvást; és a francia klasszikus művészetnek nem voltak buzgóbb tanítványai, mint

ezek az angolszászok, ezek a flamandok és ezek a görögök.

Christophe, Olivier-től kalauzolva, engedte, hogy megejtse Franciaország Muzsájának elmélyedő szépsége, bár lelke mélyén, ennél az arisztokratikus, egy kissé tulmivelt hölgnél kedvére valóbbnak talált s többre becsült egy szép, egyszerű, egészséges, izmos falusi leányt, ki nem okoskodik annyit, hanem szeret.

*

Ugyanez az odor di bellezza áradt ki az egész francia művészetből, mint ahogy érett szamóca- és málnaillat száll fel a napsütötte őszi erdőkből. A zene egyike volt ezeknek a kis szamóca csokrocskáknak, melyek a fűben elrejtőzve nőttek, de lehetetükkel egy egész erdőt meg tudnak részegíteni. Christophe eleinte tovább ment, anélkül, hogy észrevette volna, mert hazájában hozzászokott nagy zenei bokrokhoz, melyeknek ágai jóval sűrűbb lombuak, bogyói sokkal ragyogóbb színűek. De ime, a finom illatra visszafordult; Olivier segítségével rábukkant a kövek, a tüskés cserjék, az avar közt, melyek a zene nevét bitorolták, egy maroknyi zenész kifinomult és ártatlan művészetére. A demokrácia veteményes földjei és füstokádó bányái közt, a Plaine Saint-Denis szívében, egy kis szent ligetben, gondatlan faunok táncoltak. Christophe meglepődve hallgatta fuvoláik gunyos és derüs dalát, mely nem hasonlított semmihez se, amit eddig hallott:

*Egy kis nád elég volt nekem,
Hogy megreszkettessem a magas fűvet,
És az egész rétet
És a szelid fűzfákat
És a csermelyt, mely szintén énekel;
Egy kis nád elég volt nekem
Hogy énekre zendítsem az erdőt ...*

hanyag gráciája és látszólagos dilettantizmusa alatt e zongorára írt kis daraboknak, daloknak, francia kamarazenének, melyet a német művészet egy tekintetre se kegyeskedett méltatni s amelynek poétikus virtuozitását maga Christophe is csak felületesen ismerte, kezdett már ráeszmélni a megújulás lázára, arra a Rajna tulsó partján ismeretlen nyugtalanságra, amelylyel a francia zenészek művészetük eddig még parlagon maradt területeinek talajában felkutatták a jövőt megtermékenyítő csirákat. Mialatt a német zenészek egy lépéssel se mozdultak ki onnan, hol apáik táboroztak s a világ evolúcióját mult győzelmeik sorompóinál szerették volna megállítani, a világ tovább menetelt; s a világ élére állva a franciák fölfedező utra kejték; átfürkészték a művészet messze vidékeit, a kialudt napokat s a kigyulladó napokat s az eltűnt Görögországot s a Távolsó Keletet, mely több százados álom után újra kinyitja szemeit s látni kezd óriási álmokkal telt, széles, hasított szemeivel. A nyugati zenében, melyet csatornába szorított a rend és értelem klasszikus géniusza, felhúzták a régi divatok zsilipjeit; beleömlesztették versailles-i medencéikbe a világegyetem összes vizeit: népies dallamokat és ritmusokat, a hangközök új és megújított nemeit.

Valamint az őket megelőző impresszionista festők — a fény Kolumbusz Kristófjai — a szemnek nyitottak meg egy új világot, úgy zenészeik ádáz küzdelemben a hangok világegyetemének meghódítására törtek; mélyebben hatoltak előre a Hallás titokzatos rejtekhegyeibe; új földeket fedeztek föl ebben a belső tengerben. Egyébként, hogy hódításaikat mások fogják kihasználni, több mint valószínű volt. Szokásuk szerint ők voltak a világ szállásmesterei.

Christophe csodálta ezt a vállalkozó szellemű zenét, amelynek csak tegnap volt az ujjászületése s

máris a művészet előcsapatában harcolt. Milyen vitézül küzdött ez az elegáns és apró kis teremtés! Christophe kezdett elnéző lenni azon ostobaságok iránt, melyeket egykor kipécézett benne. Csak azok nem tévednek soha, akik semmit se csinálnak. De az a tévedés, mely viaskodva az eleven igazság felé tör, termékenyebb és szentebb, mint a holt igazság.

Bárminő volt is az eredmény, az erőkifejtés meglepő volt. Olivier megmutatta Christophe-nak a harmincöt év óta végzett munkát s azt az energia mennyiséget, amellyel a francia zenét kiemelték abból az ürességből, melybe 1870 előtt süllyedt: szimfónikus iskola, mély kultúra, hagyományok, mesterek, közönség nélkül; mikor senkije se volt az egy Berlioz-on kívül, akit fullasztó légkör és bosszuság emésztett. Christophe most már tiszteletet érzett azok iránt, kik a nemzeti fölemelkedés munkásai voltak; már óvakodott attól, hogy csipkedje őket esztétikájuk szűk korlátjai miatt, vagy hogy a lángész hiányát vesse szemükre. Műveik összeségénél jóval többet, egy zenész népet teremtettek. Mindazon nagy munkások közt, akik az új francia zenét kovácsolták, egy alak volt neki különösen kedves: César Franck, aki, mint az öreg Schütz, érintetlenül őrizte meg magában, a francia művészet leg-sötétebb éveiben, hitének kincsét s fájának géniuszát s meghalt, mielőtt láthatta volna a győzelmet, melyet előkészített. Megható jelenség: az élvhajhászó Páris közepette ez az angyali mester, a zenének ez a szentje, aki nélkülözésben, lenézett munkában élve, megóvta változhatatlan derűjét türelmes lelkének, melynek jó-séggal tele zenéjét lemondó másolya fénnel hintette be.

Christophe, aki nem ismerte Franciaország mély-séges életét, majdnem csodaszerű tüneménynek nézte ezt a nagy, hívő művészt, egy atheista nép körében.

De Olivier, szelid vallomással, azt kérdezte tőle, vajon Európának melyik országában lehet találni egy festőt, kit a Biblia szelleme úgy megihletett, mint a puritán Francois Millet-t; izzóbb és alázatosabb hitű tudóst, mint a ragyogó elméjű Pasteur, ki térdre borult a végtelenség eszméje előtt s mikor ez a gondolat urrá lett elméjén, «értelmétől — mint maga mondta — lélekbemarkoló aggodalommal kért kegyelmet, mikor már közel volt ahhoz, hogy Pascal fenséges örülete megszállja.» E két ember közül a mély katolicizmus épp oly kevésbé feszélyezte az elsőnek hősi realizmusát, mint a másoknak szenvedélyes kutató elméjét, mely utjáról egyetlen lépéssel le nem térve, tántoríthatatlan biztonsággal haladva járta meg az elemi természet köreit, a végtelenül parányinak nagy éjszakáját, a lény legalsó mélységeinek fenekét, ahol az élet születik». A vidék népéből, amelyből származtak, meritették őket a hitet, mely mindig ott parézslott Franciaország földjében s amelyet néhány szájhős demagóg hiába próbált tagadni, Olivier jól ismerte ezt a hitet: ő is a keblében hordozta.

Megmutatta Christophe-nak a katolikus megújulás nagyszerű mozgalmát, mely huszonöt év óta folyik, a keresztény gondolat hatalmas erő kifejtését Franciaországban, hogy az értelemmel, szabadsággal, az élettel társuljon; azokat a csodálatos papokat, akiknek volt bátorsága, hogy — egy ilyen pap szavai szerint — «emberré keresztelkedjenek», kik a katolicizmus részére is követelték azt a jogot, hogy mindent megértsen s csatlakozzék minden lojális gondolathoz: «mert, minden lojális gondolat, még ha téved is, szent és isteni»; azt az ezer meg ezer fiatal katolikus,

kik nemes fogadalmat tettek, hogy felépítenek egy keresztény, szabad, tiszta, testvéries Köztársaságot, mely nyitva lesz minden jóakaratu ember előtt; és azt a kis légiót, mely a gyűlöletes hajszák, az eretnekségnek rájuk zuditott vádjai, a jobb- és baloldalon (főleg a jobboldalon) elkövetett árulások ellenére, amelyeket e nagy keresztényeknek el kellett szenvedniök — a nehezen járható szorosban rettenthetetlenül nyomult előre, derűs homlokkal, beletörődve a megpróbáltatásokba, tudva azt, hogy semmi tartósat nem lehet építeni, ha a vakolatot könny és vér cseppjei nem öntözik.

Az eleven idealizmusnak és a szenvedélyes liberalizmusnak ugyanez a fuvallata frissítette föl a többi vallásokat is Franciaországban. A protestantizmus és judaizmus zsidóságba merült nagy testeit új élet borzongása járta át. Valamennyien nemes vetélkedéssel buzgólkodtak, hogy megteremtsék a szabad emberiség vallását, mely semmit föl ne áldozzon sem értelme, sem lelkesedése hatalmaiból.

Ez a vallásos rajongás nem a vallások kiváltsága volt; a forradalmi mozgalomnak a lelke volt ez. Itt valósággal tragikus jellege volt. Christophe mind-ezideig csak az alacsony szocializmust látta, — a politikusokét, kik kiéhezett klienseik szemei előtt megmegcsillogtatták a Boldogság gyerekes és durva álmát, vagy hogy nyiltabban beszéljünk, az általános Gyönyörét, amelyet a Hatalom kezébe kerülő Tudomány fog nekik biztosítani. Christophe látta most már, mint szegül ez émelyítő optimizmus ellen annak az élitelenek misztikus és ádáz reakciója, melyet a munkások Szakszervezetei vezettek csatára. Hívó szózat volt ez, «harcra, mely világra hozza a fenségeset», a hősi harcra, «mely egyedül képes újra értelmet, célt, eszményt adni a haldokló világnak.» Ezek a nagy Forra-

dalmérok, kik leokádták «a nyárspolgári, kupeckedő, pacifista, angolos» szociálizmust, szembe állították vele a tragikus koncepcióját egy olyan világegyetemnek, melynek «az antagonizmus a törvénye», mely áldozatból él, örökkévaló, mindegyre megújuló áldozatból. — Ha kétségbe lehetett is vonni azt, hogy az a hadsereg, melyet ezek a vezérek a régi világ megostromlására rohamra küldenek, megérti azt a harcos miszticizmust, mely Kantot s egyben Nietsche-t használta fel a heves akcióra, azért mégis megragadó látvány volt ez a forradalmi arisztokrácia, melynek mámoros pesszimizmusa, a hősi életet szomjazó dühe, a harcban és áldozatban való rajongó hite úgy tetszett, mintha egy Teuton Rend, vagy Japán Samuraj-k katonái és vallási eszménye lett volna.

Pedig mi sem franciább ennél: francia faj volt ez, mely vonásait a századok folyamán változatlanul megőrizte. Christophe, Olivier szemei által, fölfedezte őket a Konvent tribunjaiban és prokonzulaiban, a Régi Rend bizonyos francia gondolkodóiban, harcosaiban és reformátoraiban. Kalvinistákat, janzenistákat, jakobinusokat, szindikalistákat, mind-mind a pesszimista idealizmusnak ugyanaz a szelleme hevítette; viaskodtak a természettel, illúziók és csüggedés nélkül — ők voltak a vasgerendázat, mely fönntartja a nemzetet.

Christophe beszivta e misztikus tusák fuvalmát s kezdte megérteni, mennyi nagyság van e fanatizmusban, melybe Franciaország olyan megalkuvást nem ismerő hitet és lojalitást vitt bele, aminőről más nemzeteknek, melyek könnyen megbarátkoznak a combinationi-kkal, fogalma se volt. Mint minden idegen, ő is megszerezte magának azt a mulátságot, hogy olcsó élceken csipkedte a nagyon is szembetűnő ellenmondást, a franciák zsarnoki szelleme s azon bűvös formula közt, melyet Köztársaságuk az épületek falaira

iratott. Most először pillantott bele annak a harcias szellemü Szabadságnak értelmébe, melyet a franciák imádtak s mely az Értelme félelmetes fegyvere volt. Nem, ez náluk nem volt zengzetes retorika, ködös ideológia, mint ahogy kezdetben hitte. Ennél a nép-nél, mely az értelem szükségleteit minden más előtt az első helyre tette, a harc az értelmért minden más harc fölött uralkodott. Mit törődött avval, hogy ez a harc képtelennek tetszik azon népeknek, melyek gyakorlatiasoknak mondják magukat? Annak, aki mélyebbre néz, nem kevésbé hiábavalónak tetszenek a világ meghódításáért, az uralomért, a pénzért vívott harcok; és millió év múlva nem marad fenn semmi, sem ezekből, sem azokból. De ha az életnek becsét azon küzdelem erőssége adja meg, amelyben az ember összes erőit a lelkesedés úgy áttüzesíti, hogy egy felsőbb Lénynek feláldozza magát, kevés olyan harc van, mely nagyobb becsületére válnék az életnek, mint az, melyet Franciaországban vívnak az értelmért s az értelem ellen, végeszakadatlanul. És azok, akik megízlelték e csaták fanyar zamatát, izetlennek s nem nagyon férfiasnak találták az angolszászok annyira dicseért apatikus türelmességét. Az angolszászok avval kárpótolták magukat, hogy tetterejeüket másutt használták fel. De itt tetterejük nem mutatkozott. A türelmesség csak akkor nagy, ha hősiesség a pártok közt. A mai Európában legtöbbször nem egyéb, mint kö-zöny, hiánya a hitnek, hiánya az életnek. Az angolok, átídomitva saját használatukra Voltaire egy mondását, szívesen eldicsekednek avval, hogy «a hitvallások különfélesége több türelmességet termett Angliában, mint Franciaországban a Forradalom.» — Csakhogy több hit van a Forradalom Franciaországában, mint Anglia hitvallásaiban.

A hadakozó idealizmusnak ebből a hadakozó ércgyűrűjéből, az Értelem csatáiból, — mint ahogy Vergilius kalauzolta Dantét — Olivier kézen fogva Christophe-ot, fölvezette a hegy csucsára, ahol csendben és derűsen az igazán szabad franciák kisszámú eliteje tanyázott.

Széles e világon nem élnek szabadabb emberek. A mozdulatlan levegőégben lebegő madár derűs nyugalma ez. Ezeken a magaslatokon a levegő olyan tiszta volt, olyan megritkult, hogy Christophe csak nehezen tudott lélekzeni. Voltak itt olyan művészek, kik az álom feltétlen, korlátlan szabadságát követelték, — zabolátlan szubjektivisták, akik megvetették, mint Flaubert, «azokat az otromba alakokat, akik hisznek a dolgok realitásában»; olyan gondolkodók, akiknek hullámzó és sokrétű gondolata, a mozgó dolgok végnélküli sodrát követve, szakadatlanul folyt és hőkölyögött, sehol meg nem állapodott, szilárd talajra, sziklára sehol nem talált és «nem a lényt festette, hanem az átmenetet»; mint Montaigne mondta, «az örökös, napról napra, percről percre való átmenetet»; olyan tudósokat, kik tudták, hogy az ember az egyetemes ürbe és semmibe dolgozta bele gondolatát, Istenét, művészetét, tudományát s akik mégis tovább munkálkodtak a világnak és a világ törvényeinek, ez egynapos hatalmas álomnak megteremtésén. Ők a tudománytól nem a nyugalmat, nem a boldogságot, sőt még az igazságot sem kérték: — mert kételkedtek abban, hogy elérhetik — ők a tudományt önmagáért szerették, mert szép volt, mert egyedül ő volt szép, egyedül ő volt valóság. A gondolat ormain tanyáztak ezek a tudósok, ezek a szenvedélyes pyrrhonisták, közömbösen minden szenvedés, minden csalódás, majdnem minden realitás iránt, lehuny szemmel hallgatva a lelkek csendes hangver-

senyét, a számok és alakok finom és grandiózus összhangját. Ezek a nagy matematikusok, ezek a szabad filozófusok — a világ legszigorubban pontos és legpozitívabb elméi — a misztikus önkivület mesgyéjéig jutottak; egyre ásták az űrt maguk körül, ott lebegtek az örvény fölött és megittasultak a szédülés gyönyörétől; a határtalan éjszakában fenséges vidámsággal villogtatták a gondolat villámát.

Christophe is, odahajolva melljük, megpróbált tekinteni; és a feje szédülni kezdett. Ő, aki szabadnak hitte magát, mivel a lelkiismeret törvényein kívül minden más törvényt elvetett, rémüldözve vette észre, mily kevésbé szabad e franciák mellett, kik felszabadították magukat még a szellem minden föltétlen törvénye, minden kategórikus imperatívusz, minden életcél alól is. Vajjon miért is élnek?

— Azért az örömért, hogy szabadok! — felelte Christophe.

De Christophe, aki ebben a szabadságban inogni érezte a talajt a lábai alatt, odáig jutott, hogy bánkódni kezdett a német fegyelem hatalmas szelleme, a német autoritarizmus után; ilyenkor így beszélt:

— A ti örömtők csalétek, egy ópiumszívónak az álma. Ti megrészegedtek a szabadságtól, ti elfelejtitek az életet. A feltétlen szabadság az elmére nézve egyértelmű az örülettel, az Államra nézve anarchia. ... A szabadság! Ki szabad ezen a világon? Ki szabad a ti Köztársaságotokban? A gazfickók. Ti, a legjobbak, megfulladtok. Egyebet se tehettek már, csak álmodozhattok. Nemsokára már majd álmodoznotok se lehet.

— Sebaj! — mondta Olivier. — Te nem tudhatod, szegény Christophe-om, micsoda gyönyörűség az, szabadnak lenni. Érdemes érte mindent kockára tenni, eltűnni minden szenvedést, még a halált is. Szabadnak

lenni, érezni, hogy körülöttünk valamennyi elme szabad — igen, még a gazfickók is: ez szóval ki nem fejezhető gyönyör; úgy tetszik, mintha a lélek a végtelen levegőbe uszna. Többé nem is tudna máshol élni. Mit ér nekem a biztonság, melyet te kínálsz nekem, a szép rend, a kifogéstalan fegyelem, a te császári kaszárnyád négy fala közt? Én megfulladok ott. Levegőt! Mindig több levegőt! Mindig több szabadságot!

— A világnak kellene törvények, — mondta Christophe. — Előbb vagy utóbb, az ur jönni fog.

De Olivier, ki szeretett tréfálni, emlékébe idézte Christophe-nak az öreg Pierre de l'Estoile szavait:

A föld egész képességének
épp oly kevésbé van hatalmában
bebörtönözni a francia szólásszabadságot,
mint beletemetni a napot a földbe,
vagy bezárni
egy lyukba.

*

Christophe lassan hozzászokott a korlátlan szabadság levegőjéhez. A francia gondolat ormairól, ahol azok a szellemek álmodoznak, melyeknek mindegyike csupa fény, elnézte lábainál a hegy lejtőit, ahol a hősi elite, mely egy élő hitért küzd, bármilyen legyen is ez a hit, örökösen küzd, hogy feljusson a tetőre; elnézte azokat, kik szent háborút viselnek a tudatlanság, a betegség, a nyomor ellen; a feltalálások lázát, a modern Prometheuszok és Ikaruszok észszerű deliriumát, kik meghódítják a fényt s utakat vájnak a levegőben; a tudomány gigászi harcát a természet ellen, melyet jármába hajt; lejjebb, a csendes kis csoportot, a jóakaratu férfiakat és asszonyokat, a derék és alázatos sziveket, kik ezer erőfeszítés árán el-

érték az ut közepéig s nem tudnak magasabbra feljutni, mivel középszerű és nehéz élethez láncolva titkon elégnek alázatos önfeláldozások közt; még lejjebb, a hegy tövében, a meredek lejtők közt huzódó szűk szorosban, a végnélküli csatát, az elvont eszmék, vak ösztönök fanatikusait, kik dühösen fojtogatják egymást s nem sejtik, hogy van valami tulnan, odaát a sziklafal mögött, mely bezárja őket; még lejjebb az ingoványokat s a trágyájában hasaló csordát. És mindennütt, elszórtan, a hegy oldalain véges-végig, a művészet friss virágai, a zene illatos szamáca-csokrocskái, a források és a költő madarak éneke.

És Christophe ezt kérdezte Olivier-től:

— Hol van a ti népetek? Én csak élite-eket látok, jótékony és kártevő élite-eket.

Olivier ezt felelte:

— A nép? Műveli a kertjét. Velünk nem törődik. Az élite-nek mindegyik csoportja igyekszik őt megkaparítani. Valamikor régen meghallgatta még, legalább szórakozás kedvéért, a politikai csepürágók becsali maszlagolásait. Ma már rájuk se hederít. Jó néhány millió van már, aki még a választójogával sem él. Hadd üssék egymást a pártok agyba-főbe, a nép nem törődik avval, hogy mi lesz ebből azután, csak verekedés közben le ne tapossák a földjeit, mely esetben megharagszik s nem nézve se jobbra, se balra, mind a két pártot elagyabugyalja. A nép nem cselekszik, hanem az akcióra, — mellékes, hogy mily irányban, — reakcióval felel minden olyan tulzás ellen, mely háborgatja munkáját és nyugalmát.

Királyok, császárok, köztársaságok, papok, szabadkőművesek, socialisták, bárkik legyenek is vezérei, semmi egyebet nem kér tőlük, mint hogy védjék meg a nagy közös veszedelmektől: a háborútól, a rendetlenségtől, a járványtól, — egyebekben pedig hagy-

janak neki békét, hogy a kertjét művelhesse. Tulajdonképpen ezt gondolja:

— Hát ezektől a barmoktól sose lesz már nyugtom?

De ezek a barmok oly ostobák, hogy folyton zaklatják János bácsit s addig nem maradnak veszteg, míg föl nem kap egy vasvillát s ki nem repíti őket, — amint egy szép napon úgy is fognak járni tisztelt honatyáink. Azelőtt belelovalta magát nagy vállalatokba. Talán ezentul is megteszi még, jöllehet régen elszokott már attól, hogy kirugjon a hámból; annyi bizonyos, hogy ezek a nekirugaszkodásai nem tartanak sokáig; gyorsan visszatér százados társához: a földhöz. A föld köti a franciákat Franciaországhoz, sokkal inkább, mint a franciák. Annyi különböző nép dolgozik századok óta egymás oldalán, ezen a derék földön, hogy ez a föld az, mely egyesíti őket, ez az ő nagy szerelmük. Jó- és balszerencse közt ezt művelik, szakadatlanul; és minden jó nekik, a föld legparányibb rőgei is.

Christophe körültekintett. Amilyen messze csak el tudott látni, az ut mentén, az ingoványok körül, a sziklák lejtőin, keresztül-kasul az akció csataterain és omladékain, Franciaország hegyei és völgyei, minden meg volt művelve, minden virágzott: az európai civilizáció nagy kerje volt ez. Hasonlíthatatlan báját éppen úgy köszönhette a jó, termékeny földnek, mint fáradhatatlan népe csökönnyös erőfeszítésének, mely századok óta soha meg nem szűnt fölszántani, bevetni és szépíteni.

Mily különös nép! Mindenki azt mondja, hogy állhatatlan; és semmi se változik, benne. Olivier tisztánlátó szemei feltalálták a gót szobrászatban a mai provinciák összes típusát; valamint a Clouet-k és Dumoustier-k krétarajzaiban a világfiak és intel-

lectuel-ek fáradt és gunyos arcait; vagy a három Lenain festményeiben Ile de France vagy Pikardia munkásainak és parasztjainak szellemét és világos szemét. S ugyancsak a hajdani gondolat keringett a mai nemzedék lelkiismeretében. Pascal szelleme ma is élt nemcsak az elmélkedő és vallásos élite-ben, hanem igénytelen nyárspolgárokbán, vagy forradalmi szakszervezetek munkáiban is. Corneille és Racine művészete elevenebben élt a népben, mint az élite-ben, mert a népet nem járták át annyira idegen behatások; egy párisi kishivatalnok közelebb érezte magát egy XIV-ik Lajos korabeli tragédiához, mint Tolsztoj egy regényéhez, vagy Ibsen egy drámájához. A középkori énekek, a régi francia Tristan közelebbi rokonságban volt a modern franciákkal, mint Wagner Tristan-ja. A gondolat virágai, melyek a XII-ik század óta nem szüntek meg virulni a francia virágágyakban, bármily sokfélék voltak is, rokonok voltak mind, s valamennyi különbözött mindattól, ami körülvette őket.

Christophe sokkal kevésbé ismerte Franciaországot, hogysen tisztán láthatta volna vonásainak állandóságát. Ami különösen meglepte őt e gazdag vidéken, az a föld rendkívüli elaprózottsága volt. Mint ahogy Olivier mondta, mindenkinek megvolt a maga kertje; és minden kert, minden darabka föld el volt választva a többtől falak, élő sövények, mindenféle palánkok által. Legfeljebb ha itt-ott néhány községi rét és erdő, vagy ha a folyó egyik partján a lakók természetszerűleg közelebb voltak egymáshoz, mint azokhoz, kik a tulsó parton laktak. Mindegyik bezárkózott a maga otthonába; s úgy tetszett, hogy ez a féltékeny individualizmus, ahelyett, hogy a szomszédság több századéve után gyengült volna, még erősebb, mint valaha. Christophe eltűnődött:

— Milyen egyedül vannak.

Mi sem jellemzőbb e tekintetben, mint az a ház, melyben Christophe és Olivier laktak. Egy kis világ volt ez, — en miniature — egy kicsike, tisztességes és dolgozó Franciaország, hijjával mindannak, ami egybekapcsolta volna különböző elemeit. A ház ötemeletes volt, régi, düledező, oldalvást hajló, recsegő padlókkal és féregrágtá mennyezetekkel. Az eső becspegett Christophe-hoz és Olivier-hez, kiknek a lakása a tető alatt volt; nem maradt más hátra, mint elhivatni a munkásokat, hogy foltozzák meg a tetőt, úgy ahogy lehet. Christophe hallotta, hogy dolgoznak és fecsegnek a feje fölött. Volt köztük egy, aki mulattatta és egyben boszantotta is: egy pillanatra se szünt meg magányosan beszélgetni, szakadatlanul nevetett, énekelt, badarságokat mondott, buta nótákat füttyörészett, önmagával hangos párbeszédbe bocsátkozott, anélkül, hogy a munkát abbahagyta volna; bármibe kezdett, előre bejelentette, hogy mit fog csinálni:

— No, ide beverek még egy szöget. Hol is van csak a szerszámom? Ide azt a szöget. No még egyet. Még egyszer rávágok a kalapáccsal. Így, öregem, most már benne van...

Mikor Christophe zongorázott, a munkás elhallgatott egy pillanatra, figyelt, aztán még viggabban rágyujtott, a lendületes részleteket úgy füttyülte, hogy nagyokat csapdosva kalapácsával kiverte hozzá az ütemet. Christophe, végre is dühbe gurulva, fölmászott egy székre s kidugta a fejét a padlásszoba kis tetőablakán, hogy jól össze szidja. De alig látta meg őt a tetőn lovagolva, jóságos, nyájas ábrázatával, a szájába vett szögektől felpuffadt orcáival, hangosan felkacagott s az ember is ugyanezt cselekedte. Christophe feledve azt, amiért rá akart támadni, beszédbe ereszkedett vele. Csak mikor már a végén tartott, akkor jutott eszébe, minek is bujt ki az ablakon?:

— Ejnye no, hisz' én kérdezni akartam magától valamit. Nem háborgatja, ha zongorázom?

A munkás megnyugtatta, hogy nem; csak arra kérte, hogy ne játszon olyan lassu nótákat, mert tempóba akar vele maradni s így késleltetné őt a munkában. Mint jó barátok váltak el. Egy negyedóra alatt több szót váltottak, mint amennyit Christophe egy fél esztendő alatt mondott a ház összes lakóinak.

Két lakás volt minden emeleten; az egyik háromszobás volt, a másik csak két szobából állt. Cselédszobák nem voltak: mindegyik háztartásban a lakók maguk végezték a házi teendőket, a földszint és az első emelet bérlőinek kivételével, akik a két egyesített lakást foglalták el.

Az ötödik emeleten Christophe és Olivier szomszédságában Corneille apát lakott, egy körülbelül negyvenéves pap, nagyon művelt, szabad szellemű, megszeható elméjű, ki a szentírás-magyarázat tanára volt egy nagy papnevelő intézetben s akit Róma csak nemrég sujtott cenzurával modernista szelleme miatt. A dorgálást elfogadta, bár alapjában nem adta meg magát, de hallgatott, nem próbált harcba szállani s elutasította az eszközt, amelyeket kínáltak neki, hogy a nyilvánosság előtt fejtse ki tanait; kerülte a zajt és inkább választotta gondolatainak rombadőlését, mint hogy csak látszólag is botrányt támasszon. Christophe sehogyse tudta megérteni a megnyugvó lázadónak ezt a típusát. Megpróbálta beszélgetést kezdeni vele; de a pap, bár nagyon udvarias volt, hideg maradt, mit se közölt vele arról, ami legjobban érdekelte s méltóságát avval őrizte meg, hogy elevenen befalazta magát.

Egy emelettel lejjebb, a két barát szobái alatt, az övékkel azonos lakásban egy Elie Elsberger nevű mérnök lakott feleségével s két leányával, kik közül az egyik hét, a másik tiz éves volt: igen finom, rokon-

szenves emberek, kik egészen elzárkózva éltek, főképpen álszégyenből szükös anyagi helyzetük miatt. A fiatal asszonynak, ki derekasan maga vezette háztartását, halálos megalázás volt ez; szívesen vállalt volna még egyszer annyi terhes munkát, csak senki ne tudott volna róla: ez is olyan érzés volt, melyet Christophe sehogyse tudott megérteni. Protestáns családból származtak, Franciaország keleti részéből. Néhány évvel azelőtt mindkettőjüket magával sodorta a Dreyfus-ügy orkánja; ez az ügy őket is szenvedélyesen, majdnem az önkivületig izgatta, úgy mint sok ezer más franciát, akik fölött ennek a szent hisztériának szele hét évig dühöngött. Föláldozták neki nyugalmukat, társadalmi állásukat, összeköttetéseiket; hagyták, hogy szeszezza legkedvesebb barátságaikat; nem sok kellett már, hogy tönkretégye az egészségüket is. Hónapokon át nem aludtak, nem ettek, végeszakadatlanul csépeltek ugyanazokat az érveket, olyan ádáz dühvel, mint a maniakusok; egyik a másikat hozta lázba, jóllehet bátortalanok voltak és féltek a nevetségességtől, részt vettek a tüntetéseken s felszóllaltak a népgyűléseken; a fejük zugott a káprázatoktól, mikor hazatértek, a szívük sajgott s éjjel sirtak mindaketten. Erre a harcra a rajongásnak s a szenvedélyeknek annyi erejét pazarolták, hogy mikor végre elérkezett a győzelem, már nem volt elég erejük örülni neki; minden energiájuk le volt csapolva, megrokkantak egész életükre. Reményeik oly magasra szálltak, áldozatuk buzgalma oly tiszta volt, hogy a diadal nevetségesnek tetszett annak a díjához mérve, amiről álmokat szöttek. Ezek a lelkek, melyek egy darabból voltak öntve, csak egyetlen igazságot tudtak befogadni, a politika fél-megoldásai, hősiek megalkuvásai keserű csalódást okoztak nekik. Látták, hogy társaik a küzdelemben, azok az emberek, akikről azt hitték, hogy nekik is

egyetlen szenvedélyük az igazságszolgálatás kivívása, — mihelyt le volt győzve az ellenség, megkaparították a hatalmat, elharácsolták a kitüntetések és állásokat s most már ők gázolták le az igazságszolgáltatást.

Csak egy maroknyi ember, akik hívek maradtak hitükhöz, szegények voltak és mindenkitől el voltak szigetelve, akiket egy párt se akart befogadni s akik minden párttól távol tartották magukat, menekült a sötétbe, félrevonulva egyik a másiktól, szomorúságtól és neuraszténiától marcangolva, reményt nem fűzve semmihez, megutálva az embereket és görnyedve az életunalom terhe alatt. A mérnök és felesége e legyőzöttek közé tartoztak.

Nesztelenül jártak-keltek a házban; betegesen vigyáztak, hogy ne zavarják szomszédjaikat, annál inkább, mert maguk is szenvedtek amiatt, hogy a többi lakók zavarták őket, de sokkal büszkébbek voltak, semhogy emiatt panaszkodtak volna. Christophe sajnálta a két leánykát, kiknek vidámságát, kiabálni, ugrálni, nevetni vágyó kedvük kitöréseit minden pillanatban elfojtották. Christophe imádta a gyermekeket s mikor a lépcsőn találkozott kis szomszédaival, elhalmozta őket ezer apró kedveskedéssel. Az eleinte riadozó leánykák lassankint megbarátkoztak Christophe-al, ki mindig tudott valami furcsa históriát mesélni, vagy valami nyalánkságot hozott nekik; majd a szüleiknek is beszéltek róla; s ezek, bár kezdetben elég rossz szemmel nézték Christophe nyájaskodásait, végre mégis megkedvelték a zajos szomszéd nyílt viselkedését, akinek zongorajátékát s a pokoli felfordulást és zakatolást, amit a fejük felett vitt véghez, nem egyszer átkozták — (mert Christophe, aki a szobájában fulladozott, úgy járt föl-alá, mint egy medve a ketrecében.) Végre beszédbe is ereszkedtek, ami bizony elég nehezen ment. Christophe kissé pórias és heves viselkedésén Elie

Elsberger nem egyszer megütközött. A mérnök hiába akart megőrizni maga és a német közt bizonyos tartózkodást, melynek fala mögött meghuzódott: lehetetlen volt ellenállni ez ember zuhatagos jókedvének, aki jóságos, gyengéd szemekkel nézett az emberre, rejtett gondolat nélkül. Christophe nagyritkán kicsalt egy-egy bizalmas vallomást szomszédjából. Elsberger furcsa természetű ember volt, bátor és apatikus, kesernyés és lefásult. Annyi energiája volt még, hogy nehéz életét méltósággal hordozza, de annyi már nem, hogy változtasson rajta. Az ember hajlandó lett volna azt mondani, hogy hálás volt neki azért, hogy igazolta pesszimizmusát. Éppen ezidőtájt egy előnyös állást, egy vállalat igazgatását ajánlották fel neki Braziliában; de ő visszautasította, mert félt, hogy az éghajlat veszedelmes lehet övéi egészségére.

— Ugyan, hát hagyja itt őket, — mondta Christophe. — Menjen oda egyedül s szerezzen vagyont az ő számukra.

— Elhagyni őket! — kiáltott fel a mérnök. — Látszik, hogy nincsenek gyermekei.

— Biztosítom Önt, ha volnának, akkor is így gondolkodnék.

— Soha! Soha!... Meg azután itt hagyni az országot!... Nem. Akkor még szívesebben szenvedek idehaza.

Christophe különösnek találta a szülőföldnek s a családnak ilyen szeretetét, mely abban állt, hogy együtt sinlődtek. Olivier megérezte ezt:

— Képzeld el azt az eshetőséget, hogy az ember olyan földön hal meg, mely nem ismeri, távol azoktól, akiket szeret. Bárminő sors jobb, mint ez a szörnyűség. Azután meg azért a pár esztendőért, ameddig élhetünk, nem érdemes magunkat annyit zaklatni...

— Minek gondoljon az ember örökösen a halálra! mondotta Christophe a vállát vonogatta. S még ha ez be is következik, nem jobb-e úgy halni meg, hogy küzdünk azoknak a boldogságáért, akiket szeretünk, mint elhamvadni az apáthiában?

A negyedik emeleten, a szembelevő kis lakásban egy Aubert nevű villamos-szerelő lakott. Ha ez a többi lakótól elszigetelten élt, nem egészen az ő hibája volt. Ennél az embernél, ki a nép gyermeke volt, valószínűszenvedéllyé vált az a kivánság, hogy oda soha többé vissza ne térjen. Alacsony növésű volt, beteges képű, kemény homloka korlátot vont szeméi fölé, melyeknek élénk és egyenes tekintete úgy vágta be magát, mint egy csapfuró; a bajusza szőke volt, a szája csufondáros, sziszegve beszélt, fátyolos hangon, a nyaka körül selyemkendőt viselt, örökösen fájlalta a torkát, melyet maniakus dohényzással állandóan ingerelt, izgékony vérmérséklete, amilyen a tüdőbetegeké szokott lenni, szüntelen lázas tevékenységre ösztökélte. Keveréke volt az önhittségnek, a gunynak, a keserűségnek, melyek eltakarták rajongó, dagályos, naiv, az élettől folytonos csalódásokkal sujtott szellemét. Törvénytelen gyermeke volt egy polgárnak, kit sohase ismert, olyan anya nevelte, akit lehetetlen volt tisztelni s mint kis gyermeknek ugyancsak sok szomorú és piszkos dolgot volt alkalma tapasztalnia. Sokféle mesterséggel próbálkozott, sokat utazott Franciaországban. Avval a csodálatos akarattal, hogy művelődjön, hallatlan erőfeszítések árán maga formálta magát; mindent olvasott: történeti műveket, filozófusokat, dekadens költőket; mindenről tájékozva volt: színházról, kiállításokról, hangversenyekről; megható volt nála a művészet, az irodalom, a polgári világnézet kultusza: valósággal megbabonázták. Át volt itatva attól a ködös és gyujtó ideológiától, mely önkivületbe hozta a Forradalom kez-

detének polgárait. Bizonyossággal hitt az ész csalhatatlanságában, a korlátlan haladásban, — quo non ascendam? — a boldogság közeli uralmában a földön, a mindenható tudományban, az Emberszeretet Istenségében és Franciaországban, az emberszeretet legidősebb leányában. Rajongó és hiszékeny antiklerikalizmusában a vallást — és főleg a katolicizmust — a butítás elválaszthatatlan társának tekintette s a papban a világosság született ellenségét látta. Szocializmus, individualizmus, sovinizmus ütköztek össze a fejében. Szellemre nézve emberszerető, vérmérsékletre nézve zsarnoki, valósággal pedig anarchista volt. Bár sokat tartott magáról, tudta nevelésének hiányait és a társalgásban nagyon óvatos volt; hasznára fordította mindazt, amit beszéd közben ellesett, de nem akart tanácsot kérni; ez lealázta; igen ám, de bármilyen volt is értelmisége és ügyessége, nem pótolták teljesen a nevelést. Fejébe vette, hogy irni fog. Mint oly sokan Franciaországban, akik nem tanultak, ő benne is megvolt a stilus adománya (az írás tehetsége) s jól tudott megfigyelni (tisztán látta a dolgokat); de zavarosan gondolkodott. Elmeszüleményeiből megmutatott néhány lapot egy nagynevű ujságírónak, akiben hitt s aki gunyt üzött belőle. E mélységes megaláztatás óta senkinek se beszélt arról, hogy mit csinál. De folyton irogatott: szükségét érezte annak, hogy kiöntse magát s egyben eltelt büszke örömmel. Bensejében nagyon meg volt elégedve ékesen megfogalmazott dolgozataival és filozófiai gondolataival, melyek egy fityingt se értek. Viszont semmire se becsülte a reális élet vézoló följegyzéseit, melyek kitűnőek voltak. Az a bogara volt, hogy filozófusnak hitte magát s társadalmi drámákat, irányregényeket akart komponálni. Nagy könnyűséggel oldotta meg a megoldhatatlan kérdéseket és lépten-nyomon fölfedezte Amerikát. Mikor aztán rájött, hogy már föl van fedezve, nagy csalódást, ke-

serüséget érzett, meg volt alézva; nem sok kellett ahhoz, hogy emiatt az igazságtalanságot s a cselszövényt vádolja. A dicsőség vágyának s az önfeláldozás buzgalmának lángja lobogott benne, melynek gyötrelme volt az, hogy nem tud valahol és valamire alkalmazást találni. Arról álmodozott, hogy nagy író lesz, tagja annak a tollforgató élite-nek, melyet ő a természetfölötti igézet köntösébe öltöztetett. Bármennyire szeretne volna is magát illuzióba ringatni, józan ítélőképessége és iróniája sokkal erősebb volt, semhogy ne tudta volna, hogy erre neki lehetőség nem kínálkozik. De hő óhaja volt legalább benn' élni a polgári gondolat és művészet légkörében, mely távolról tündöklőnek s minden középszerűségtől tisztának tetszett neki. Ez az ugyancsak ártatlan kivánság avval a kellemetlenséggel járt, hogy kinossá vált neki azoknak az embereknek társasága, akikkel társadalmi helyzeténél fogva együtt kellett élnie. És mivel a polgári társadalom, amelyhez közeledni próbált, elzárkózott előle, ennek az volt a következménye, hogy senkivel se érintkezett. Éppen ezért Christophe-nak egy cseppet se kellett erőlködni, hogy megismerkedjenek. Sőt már kis idő múltán tartózkodóan kellett viselkednie vele szemben, mert különben Aubert több időt töltött volna nála, mint a saját lakásán. Tulbaldog volt, hogy talált egy művészt, akivel elbeszélgethet zenéről, színházról stb. De Christophe-ot, amint nem nehéz elképzelni, ez a társalgás sokkal kevésbé érdekelte: szivesebben beszélgetett volna a népről, a nép gyermekével. S éppen ezt nem akarta a másik, éppen erről nem tudott már beszélni.

Minél lejjebb ment az ember az alsóbb emeletekre, annál távolibb volt természetesen a kapcsolat Christophe s a többi lakó közt. Különben nem is tudom mi csoda varázserejű titok, egy Sésame-nyilj-meg kellett volna ahhoz, hogy az ember bejusson a harmadik

emeleti lakókhöz. — Az egyik oldalon két urnő lakott, kik egy nagyon régi gyászba valósággal belehipnotizálták magukat: Germainné, egy harmincöt éves asszony, ki elveszítette a férjét és kis leányát s aki mintegy kolostorba zárva élt idős és ájtatos anyósával. A tulsó oldali lakást egy bizonytalan koru, ötvenhatvan esztendő s rejtélyes egyén bérelte a maga s körülbelül tizenkét éves fogadott leánya részére. Kopasz volt, szép szakállá gondosan ápolt, a beszédmodora szelid, a viselkedése finom, a keze arisztokratikus. Ugy hívták: Watelet ur. Azt mondták róla, hogy anarchista, forradalmár, külföldi, nem lehet biztosan tudni, melyik országból való, orosz vagy belga. Az igazság az, hogy francia volt, Észak-Franciaországból s már aligha volt forradalmár; de még multja hírnevéből élt. Belesodródott az 1871-ik Commune-be s halálra ítéltetett; megmenekült, maga sem tudta, hogyan; s körülbelül tíz esztendeig élt szerteszét Európa különböző városaiban. Annyi alávalóságnak volt a tanuja a párisi zavargások alatt és után, meg a száműzésben, meg visszatérése után, a hatalomhoz pártolt volt bajtársai közt, meg valamennyi forradalmi párt táborában, hogy hátat fordított nekik s békességben megtartotta magának meggyőződéseit, szeplőtlenül és haszontalanul. Sokat olvasott, irogatott is szeliden gyűjtőkönyveket s azt beszélték, hogy kezében tartja a nagyon messze Indiába, vagy a Távolságra vezető anarchista mozgalmak szálaival, dolgozik az általános forradalom előkészítésén s hogy evvel egyidőben nem kevésbé egyetemes, de egyáltalán nem féltelmes kutatásokkal: a világnyelvvel, a népies zenetanítás új módszerével foglalkozik. A házban senkivel sem érintkezett; beérte avval, hogy rendkívül udvariasan köszöntötte azokat, akikkel találkozott. Mégis hajlandónak mutatkozott egyet-mást közölni Christophe-al zenei mód-

szeréről. És éppen ez érdekelte legkevésbé Christophe-ot: egyáltalán nem tulajdonított fontosságot gondolata jeleinek; ő bármilyen nyelven képes lett volna magát kifejezni. De a másik, ha már beleharapott, el nem eresztette s szelid makacssággal nem akarta abba hagyni rendszere megmagyarázását; az életéről Christophe semmi egyebet se tudhatott meg. Később nem is állt meg már, mikor találkozott vele, csak éppen a kis leányra vetett egy pillantást: a szőke, sápadtacska, szegényvérű, kékszemű leánykára, a törékenytestű, beteges és nagyon kifejező arcu teremtésre, aki Watelet-t gyakran elkísérte s akin mindig rendes, tiszta ruhácska volt. Christophe is, mint mindenki, azt hitte, hogy Watelet-nek a leánya. Kis árvaleány volt, munkások gyermeke, kit Watelet örökbe fogadott négy vagy öt éves korában, miután szülei valami járványos betegségben elhaltak. Watelet-ben majdnem határtalan szeretet élt a szegények, különösen a szegény gyermekek iránt. Mint paulai szent Vincénél, nála is misztikus gyengédség volt ez. Mivel bizalmatlan volt minden jótékonyág iránt s mivel tudta, mit tartson az emberbaráti egyesületekről, elhatározta, hogy egyedül fog jótékonyágot gyakorolni; titokban csinálta ezt s titkos gyönyörűséget lelt benne. Hogy használhasson embertársainak, tanulmányozta az orvosi tudományokat. Egy napon, mikor a város egyik munkásánál járt, betegekre akadt s elkezdte őket ápolni; ugyanakkor elhatározta, hogy ki fogja egészíteni eddig szerzett orvosi ismereteit. Nem bírta látni, hogy egy gyermek szenvedjen: a szívét hasogatta ez. Mily édes öröme volt, ha sikerült a betegségből kigyógyítania egy-egy szegény kis teremtsést s újra feltűnt az első halovány mosoly a sovány arcocskán! Watelet szive majd hogy' el nem olvadt. Mennyei pillanatok voltak ezek. Elfelejtették vele azokat a bosszuságokat, melyeket na-

gyon is gyakran kellett lekötelezettjeitől elszenvednie. Mert ritkén fordul elő, hogy hálát tanusítottak iránta. Másrészt, a házmesterné dühös volt, hogy annyi piszkoslábu jár fel hozzá a lépcsőn: keserűen panaszkodott emiatt. A háztulajdonos, akit nyugtalanítottak ezek az anarchista összejövetelek, nem hagyta szó nélkül a dolgot. Watelet arra is gondolt már, hogy elköltözik a lakásból; de nem igen tudta magát elszánni: apró megrögzött szokásai voltak; szelid volt és szívós természetű és eltűrte a megjegyzéseket.

Christophe avval a szeretettel nyerte meg bizalmát, melyet a gyermekek iránt tanusított. Ez volt a közös kötelék. Christophe-nak a szive összeszorult, valahányszor a kis leánnyal találkozott: mert, anélkül hogy meg tudta volna mondani, miért, az alakok egy bizonyos titokzatos hasonlóságánál fogva, melyet az ösztön, az öntudat körén kívül, nyomban megérez, a gyermek Sabine kis lányát idézte emlékezetébe, első és távoli szerelmét, a tovatünő árnyat, kinek csöndes bája sohasem mosódott el szívében. És ezért érdeklődni kezdett a kis sápadt gyermek iránt, kit sohase lehetett látni sem ugrálni, sem szaladgálni, kinek a hangját is alig lehetett hallani, kinek nem volt vele egykoru barátnője, ki mindig magányosan, némán járt-kelt, nesztelenül mulatva mozdulatlan játékszereivel, egy babával, vagy egy darab fával, egész halkán az ajkait mozgatva, hogy önmagának meséljen valamit. Jóindulatu volt s egy kissé közönyös; volt benne valami sajátságos és bizonytalan; de nevelő apja nem látta ezt, tulságosan szerette a gyermeket. Sajnos, de nem igaz-e, hogy ez a bizonytalan, ez az idegen valami mindig megvan, még saját husunk gyermekeiben is? ... Christophe megpróbálta, hogy összehozza a kis vadóccal a mérnök leánykáit. De úgy Elsberger, mint Watelet részéről udvarias, de kategórikus visszautasításban volt

része. Ugy látszott, hogy ezeknél az embereknél becsületbeli kérdés, hogy elevenen eltemessék magukat, mindegyik külön-külön fülkébe. A legrosszabb esetben mindegyik hajlandó lett volna a másikat segíteni; de mindegyik félt, hogy azt találják hinni róla, hogy neki van segítségre szüksége; és mivel mindkét fél részéről a hiúság egyforma volt — s egyforma volt a szükös anyagi helyzet is — semmi remény sem volt arra, hogy bármelyik is elsőnek szánná rá magát, hogy a másiknak odanyujtsa a kezét.

A második emeleti nagy lakás majdnem mindig üres maradt. Ezt a háziur tartotta fenn magának, aki sohasem tartózkodott odahaza. Kereskedő volt, aki rögtön feloszlatta üzletét, mihelyt vagyona olyan összegre rugott, aminőt meg akart takarítani. Az év legnagyobb részét Párison kívül töltötte: telet a Riviera valamelyik szállójában, a nyarat valamelyik normandiai tengeri fürdőn, miközben úgy töltötte napjait, mint egy tőkepénzes, aki nagy költséggel megszerzi magának a fényűzés illuzióját úgy, hogy nézi mások fényűzését s hozzájuk hasonlóan haszontalan életet él.

A kisebbik lakást egy gyermektelen házaspár, Arnaud ur és Arnaudné, bérelte. A férj, ki negyven-negyvenötéves lehetett, gimnáziumi tanár volt. Heti tanórái, dolgozatai és magánleckéi annyira lezsarolták, hogy sohase tudott hozzájutni tanári értekezése megírásához; végre is lemondott róla. Tíz évvel fiatalabb felesége kedves, rendkívül félnék asszonyka volt. Mind a ketten intelligensek voltak, nagyon szerették egymást, senkit sem ismertek és nem jártak sehova. A férj nem ért rá. Az asszonynak tulsok volt a ráérő ideje; de jóra való kis teremtés volt, ki küzdött az ellen, hogy a mélabu ránehezédjék s avval próbálta titkolni, ha elfojtja őt, hogy mindig keresett valami

foglalatosságot, állandóan igyekezett művelni magát, jegyzeteket készített férje munkáihoz, foltozgatta a ruháit s a saját ruháit, kalapjait is maga készítette. Hébe-korba bizony szívesen ment volna színházba; de Arnaud nem érezte ennek a hiányát: esténként tulságosan fáradt volt. S Arnaud-né ebbe is beletörődött.

Legnagyobb örömük a zene volt. Imádták mind a ketten. Arnaud semmiféle hangszeren sem tudott játszani és Arnaud-né, aki tudott zongorázni, nem mert: ha játszott valaki előtt, ha csak férje előtt is, az ember hajlandó lett volna azt hinni, hogy egy gyermek billegeti a billentyűket. S mégis, ez elég volt nekik; és Gluck, Mozart, Beethoven, kiket az asszony a zongorán dadogva szólaltatott meg, jó barátok voltak; részletesen ismerték e zeneköltők életét és szenvedéseik szeretettel és részvétellel töltötték el őket. Ugyancsak nagy boldogságot lelték a szép, a jó könyvekben, melyeket együtt olvastak. De ilyen könyvekre a mai irodalomban nem igen lehet akadni: az írók nem foglalkoztak azokkal, akiktől nem várhattak sem hírnevet, sem élvezetet, sem pénzt, mint ezektől az alázáatos olvasóktól, akik társaságba nem járnak, ujságokba nem írnak, kik nem tudnak egyebet, csak szeretni és hallgatni. A művészet e becsületes és vallásos szívekre majdnem úgy hatott, mint egy természetfölötti hatalom és csöndes fénye meg közös szeretetük elegendő volt ahhoz, hogy békében s elég boldogan éljenek, bár egy kissé szomorúan — (ebben nincs semmi ellenmondás) — nagyon egyedül, olyan sebekkel, melyek egy kissé mindig sajogtak. Mindketten magasan fölötte álltak társadalmi helyzetüknek. Arnaud ur tele volt eszmékkel; de nem volt sem ideje, sem bátorsága, hogy leírja őket. Sok utánjárás kellett volna ahhoz, hogy cikkeit, könyveit kiadhassa: nem érdekelték meg ennyi fáradságot; haszontalan hiuság!

az ő írásai semmiségek azon gondolkodók művei mellett, akiket szeretett! Sokkal jobban szerette a szép művészi alkotásokat, semhogy magát a művészetbe akarta volna ártani: ezt a törekvést arcátlannak és nevetségesnek tartotta volna. Ugy gondolta, hogy az ő hivatása a szép művek terjesztése. Eszméivel növénydekeit gazdagította: azok majd könyvekbe foglalják s kiadják, anélkül persze, hogy őt megneveznék. — Könyvekre és folyóiratokra senki sem költött annyit, mint ő. Az áldozatkészségben mindig a szegények járnak elől: ők pénzért veszik a könyveket, míg a többiek lelalázónak tartanak, ha nem tudnák azokat ingyen megszerezni. Arnaud könyvekbe ölte a pénzét: ez volt a gyengéje, — a bűne. Szégyelte magát emiatt, titkolta a felesége előtt. Pedig felesége nem hányta a szemére, ő maga is megtette volna szívesen. S e mellett szép terveket szöttek, mennyi pénzt fognak megtakarítani egy olaszországi utazásra, amelyet — jól tudták — sohasem valósítanak meg; s ők maguk nevettek a legjobban azon, mennyire képtelenek megőrizni a pénzüket. Arnaud megvigasztalódott. Neki elég volt a felesége és munkás, lelki örömeiktől földerített élete. Vajjon a feleségének nem elég ez? — Az asszony azt mondta: igen. Nem merte azt mondani, hogy boldog volna, ha férje egy kis hírnévre tenne szert, ami reá is némi fényt hintene s földeritené életét s jólétét hozna a házba; szép, szép a lelki öröm: de egy kis külső fény jól esik hébe-korba!... De Arnaud-né nem szólt semmit, mert félénk volt; és aztán jól tudta, hogy ha férje akarna is hírnevet szerezni, nem lehet biztos abban, hogy képes-e rá: most már nagyon is megkésett vele!... Legjobban azt fájlalták, hogy nincs gyermekük. Különösen titkolták ezt egymás előtt; s ezért még több gyengédséggel voltak egymás iránt: szegénykéek, mintha lett volna valami, amiért egyiknek a másiktól bocsá-

natot kellett volna kérnie. Arnaud-né jó volt, gyengéd; szeretett volna Elsbergernével ismeretséget kötni. De nem mert, mert nem látott részéről közeledést. Ami Christophe-ot illeti, férj és feleség szívből óhajtották a vele való megismerkedést: távoli zenéje valósággal megbabonázta őket. De semmiért a világon nem tették volna meg az első lépést: azt hitték, hogy ez tolakodás lenne.

Az egész első emeletet Weil Felix ur és neje foglalták el. Gazdag zsidók voltak, gyermekük nem volt, az év hat hónapját falun töltötték, Páris környékén. Jóllehet husz év óta laktak a házban — (megszokásból maradtak ott, bár könnyen találhattak volna vagyoni helyzetükhöz megfelelőbb lakást) — mindig úgy tetszett, mintha átutazó idegenek lettek volna. Soha szót nem váltottak egyetlen szomszédjukkal sem és ma sem tudtak róluk többet, mint beköltözésük napján. Am ez nem tartotta vissza a házbelieket attól, hogy ítéletet mondjanak róluk: éppen ellenkezőleg. Senki se szerette őket. Bizonyára nem is tettek semmit, hogy megszerettessék magukat. Pedig megérdemelték volna, hogy egy kicsit jobban ismerjék őket: igen derék s kiválóan intelligens emberek voltak. A férj, aki hatvanéves lehetett, assziorológus volf, nevét jól ismerték Középázsiaiban végzett híres ásatásaiból; mint a fajtábeliek általában, ő is nyílt és kíváncsi elme volt s nem zárkózott speciális tanulmányai körébe; végtelen sok dolog érdekelte: képzőművészetek, társadalmi kérdések, a kortársi gondolat minden megnyilatkozása. Arra nem voltak elegendők, hogy elfoglalják: mert valamennyi mulattatta s egyik sem izgatta szenvedéyesen. Nagyon intelligens volt, tulságos intelligens, tulságosan szabad minden köteléktől, mindig kész arra, hogy az egyik kezével lerombolja azt, amit a másikkal felépített; mert sokat épített: gyakorlati és elméleti alkotá-

sokat; sokat dolgozott; részint megszokásból, részint azért, hogy megőrizze szelleme egészségét, türelmesen és elég mélyen szántotta a maga barázdáját a tudományban, anélkül, hogy hitt volna abban, hogy evvel hasznos dolgot mivel. Szerencsétlenségére mindig gazdag volt s így sohasem ismerte az életért vívott küzdelem érdekességét; és a Keleten végzett kutatásai óta, melyekbe néhány év alatt beleunt, többé semmiféle hivatalos működést nem vállalt. Személyes munkáin kívül foglalkozott mégis, még pedig határozott éleslátással, az éppen napirenden lévő kérdésekkel is, gyakorlati és haladéktalanul megvalósítható társadalmi reformokkal, Franciaország közoktatásának újjászervezésével; eszméket hirdetett, áramlatokat teremtett; nagy szellemi gépezeteket hozott mozgásba s egy-kettőre megutálta őket. Nem egyszer boitránkoztatta meg azokat az embereket, akiket érvei egy ügy szolgálatába szegődtettek, avval, hogy ezen ügyről a legmaróbb s a legelcsüggesztőbb kritikát mondta. Nem szándékosan tette ezt: a természete parancsolta rá; nagyon ideges volt, gunyolódó, nehezen tudta elviselni a dolgok és az emberek nevetséges vonásait, melyeket bántó éleslátással vett észre. S mivel nem létezik olyan szép ügy s nincsenek olyan jóra való emberek, amelynek és akiknek ne volnának nevetséges oldalai, ha bizonyos szög alatt, vagy bizonyos nagyításban nézzük őket, olyanok se léteznek, amelyet vagy akiket iróniája sokáig megkimélt volna. Ez aztán persze mindent inkább szerzett neki, mint barátokat. Pedig a lehető legjobb akarrattal igyekezett az emberekkel jót tenni; tett is velük eleget; de ugyancsak kevés hálával fogadták; titokban még lekötelezettjei sem bocsátották meg neki, hogy kiolvasták szemeiből, hogy fölfedezte félszedségeiket. Csak úgy tudta szeretni az embereket, ha nem kellett őket túl közelről látnia. Nem mintha embergyűlölő lett

volna. Ehhez a szerephez nem volt eléggé biztos magában. Félénk volt azokkal szemben, akiket gunyolt; alapjában véve nem volt biztos abban, vajjon vele szemben nem a világnak van-e igaza; óvakodott attól, hogy másoktól tulságosan különbözönek tessék s tanulmányozta magát, hogy abban, amit viselkedéséből és nézeteiből a nyilvánosság elé visz, az ő kaptájukhoz simuljon. De hiába: nem tudta megállni, hogy meg ne ítélje őket; éles érzéke volt minden túlzás iránt, minden iránt, ami nem egyszerű; és boszankodását nem tudta titkolni. Különösen érzékeny volt a zsidók félszégsei iránt, mivel őket jobban ismerte; és mivel, szellemi függetlensége ellenére, mely tagadta a fajokat elválasztó sorompókat, gyakran beleütközött azokba, melyeket más fajbeliek állítottak eléje, — s mivel ő maga is, bármennyire bántotta is ez, idegennek érezte magát a keresztény gondolatban, félrevonulva, méltóságát megőrizte, behuzódott gunyos munkájába s a felesége iránt érzett mélységes szeretetbe.

A legrosszabb a dologban az volt, hogy iróniája nem kímélte a feleségét sem. Weil-né jó asszony volt, tevékeny, mindenképpen igyekezett hasznos munkát végezni, állandóan foglalkozott jótékonsági művekkel. A férjénél sokkal kevésbé szövevényes természetű volt s jóra irányuló erkölcsi akaratóban keresett kielégülést, meg abban a kissé merev, tisztán az észről sugált, de nagyon magas eszmében, melyet a kötelességről alkotott magának. Meglehetősen mélabus élete, gyermekek nélkül, nagy öröm és nagy szeretet nélkül, egészen ez erkölcsi hiten nyugodott, mely főképpen a hit akarása volt. Férje iróniája hamarosan rájött, mekkora része van ebben a hitben az önámításnak és — nem tudván magán uralkodni — mulatott a felesége rovására. A kötelességről nem kevésbé magas fogalma volt, mint a feleségének, de irgalmatlan ösztön hajtotta, hogy

mindent elemezzen, kritizáljon, ne engedje magát ámitani, egy belső kényszer, mely széttépte, darabokra szaggatta vele a lelkétől adott erkölcsi parancsot. Nem látta, hogy evvel aláassa a talajt felesége lábai alatt; kegyetlenül beléoltotta a csüggedést. Mikor aztán maga is megérezte ezt, még jobban fájt neki, mint a feleségének; de a bajon már nem lehetett segíteni. Ennek ellenére nem szüntek meg egymást hűségesen szeretni, dolgozni s jót tenni. De az asszony hideg méltóságát nem ítélték meg kedvezőbben, mint a férj iróniáját; s mivel sokkal büszkébbek voltak, semhogy kikürtölték volna a jót, amit tettek, vagy azt a végyukat, hogy jót tegyenek, tartózkodásukat közönynek, elzárkozásukat önzésnek minősítették. S mennél jobban érezték, hogy így vélekednek róluk, annál inkább óvakodtak bármit is tenni, hogy e felfogást megváltoztassák. Kerülni akarván a fajuknál oly gyakori durva tolakodást, a tulajdomban vitt tartózkodás áldozatává lettek, mely alatt nem csekély gőg lappangott.

A földszinti lakást, mely a kis kert szintjénél néhány lépcsőfokkal magasabban volt, egy Chabran nevű őrnagyi rangban nyugalomba vonult gyarmati tüzérsízt bérelte; ez az erőtől duzzadó, még elég fiatal ember gyönyörűen harcolt a szudáni és madagaszkári hadjáratokban; aztán hirtelen mindent földhöz vágott, visszahuzódott s hallani sem akart a hadseregről; napjait avval töltötte, hogy egyre-másra fölforgatta a vírágyait, siker nélkül tanulmányozta fuvola-gyakorlatait, dörmögött a politika ellen és ráncba szedte a leányát, akit imádott: egy fiatal, harminc éves, nem nagyon csinos, de szeretetreméltó nőt, ki érte fölládozta magát s csak azért nem ment férjhez, hogy ne kelljen őt magára hagynia. Christophe gyakran látta őket, ha kihajolt az ablakon; mi sem természetesebb, mint hogy több figyelmet szentelt a leánynak, mint az

apának. A leány délutánjainak egy részét a kertben töltötte, varrogatva, álmodozva, turkálva a kertben, soha el nem vesztve jókedvét apja mellett, ki sokszor zsörtölődött. Minduntalan lehetett hallani nyugodt és tisztáncsengő hangját, amint nevetve felelgetett az őrnagy zsémbes haragja, aki végeszakadatlanul vonszolta lépteit a fasorok homokján; aztán bement a lakásba és a leány ott maradt a kert egyik padján s elvarrogatott órákon át, szótlánul, mozdulatlanul, tétován mosolyogva, mialatt benn' a házban, a tiszt, nem lévén semmi dolga, sipítózó fuvolájával birkózott, vagy változatoság kedvéért sután nyöszörgetett egy mellbeteg harmóniumot, Christophe nagy multságára, vagy bosszúságára — (aszerint, hogy mily hangulatban volt.)

Mindezek az emberek egymás mellett éldegéltek, a zárt kertecskét rejtő házban; a világ fuvalmai nem érintették őket, egymástól is el voltak zárva légmentesen. Egyedül Christophe, kiben túlaradó volt a közlékenység s majd kicsordult belőle az élet, ölelte át őket, (anélkül, hogy ők maguk tudták volna,) korlátlan, vak és tisztánlátó rokonszenvével. Nem értette őket. Nem voltak meg az eszközei, hogy megértsék őket. Hiányzott benne Olivier lélekismerő intelligenciája. De szerette őket. Ösztönszerűleg a helyükbe képzelte magát. Mint valami titokzatos fluidum, lassan fölbugyogott benne a homályos megértése ezeknek a szomszédos és távoli életeknek: megsejtette a gyászruhás asszony belezsibbadását a fájdalomba, a pap, a zsidó, a mérnök, a forradalmár gögös gondolatainak sztoikus csendjét; a gyengédség és hit sápadt, szelid lángját, mely nesztelenül emésztette Arnaud-ék szívét; a nép gyermekének naiv aspirációját a fény felé; a visszaszorított lázadást s a hasztalan akciót, melyet a tiszt elfojtott magában; s a fiatal leány beletörődő nyugalalmát, ki az orgonabokrok alatt álmodozott. De a lelkeknek ebbe a csendes

zenéjébe egyedül Christophe hatolt be; ők maguk nem hallották; mindegyik belemerült szomorúságába és álmaiba.

Különben valamennyien dolgoztak: az öreg, szkeptikus tudós és a pesszimista mérnök, a pap és az anarchista és mindezek a gögősek, vagy elcsüggedtek. És a háztetőn a kőműves énekelt.

*

A ház körül a legjobbknál Christophe ugyanezt az erkölcsi magányt találta — még ha csoportba álltak is.

Olivier bevezette őt egy kis szemle szerkesztőségébe, melynek munkatársa volt. Esope volt a címe s jelszólul a következő idézetet választotta:

«Esope két más rabszolgával együtt került vásárra. A vevő azt tudakolta tőlük, hogy mihez értenek. Az első rabszolga, hogy a maga értékéről meggyőzze őt, eget-földet ígért; a második se érte be kevesebbel, sőt még meg is toldotta. Mikor Esope-ra került a sor s tőle is megkérdezték, mit tud, ezt felelte: Semmit, mert ezek már előre lefoglaltak mindent; ezek mindent tudnak.»

Nem egyéb volt ez, mint lenéző viselkedés — tisztán reakcióból, — azoknak arcátlanságával szemben, akik — Montaigne szavai szerint — kizárólag önmagukat tartják a tudásra hivatottaknak s ezek háttartalan elbizakodottsága ellen. Az Esope című szemle állítólagos szkeptikusai, alapjában véve, azok közé tartoztak, akiknek hite a legacélosabb volt. De a közönség, természetesen, úgy találta, hogy nem nagyon vonzó a guny- és tudatlanságnak ez az álarca; az volt a hiba, hogy ez tévedésbe ejtett. A nép csak akkor tart velünk, ha az egyszerű, világos, pontos és bizonyos élet szavait intézzük hozzá. Jobban szereti az izmos

hazugságot, mint a vértelen igazságot. A szkepticizmust csak akkor veszi be, ha valami jó vastag naturalizmus, vagy valami keresztény bálványimádás van alatta. Azt a lekicsinylő pyrrhonizmust, mellyel az Esope hetykélkedett, csak igen kevés szellem érthette meg, — alme sdegnose — kik ismerték a munkatársak rejtett szilárdságát. Az akció, az élet, ennek az erőnek semmi hasznát se látta.

Az Esope munkatársai evvel nem törődtek. Mennél inkább demokratizálódott Franciaország, úgy látszott, hogy annál arisztokratikusabbá válik gondolata, művészete, tudománya. A tudomány, elrekeszelve speciális nyelvei mögé, szentélye mélyén, hármas fátyollal letakarva, melyet csak a beavatottaknak volt hatalma föllebbenteni, kevésbé volt megközelíthető, mint Buffon és az Encziklopedisták korában. A művészet — már mint az, amely megbecsülte magát s megőrizte a szép kultuszát — ugyancsak légmentesen elzárkózott; megvetette a népet. Még azon írók közt is, kik nagyobb gondot fordítottak az akcióra, mint a szépségre, azok közt, kik az erkölcsi eszméknek nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint az esztétikai eszméknek, igen gyakran különös arisztokratikus szellem uralkodott. Úgy tűnt fel, mintha inkább törekednének arra, hogy megőrizték belső lángjuk tisztaságát, mint arra, hogy átvigyük másokba. Az ember hajlandó lett volna azt hinni, hogy nem is helyeznek súlyt arra, hogy eszméiket dialra juttassák, csak arra, hogy hirdessék.

De azért voltak köztük olyanok is, akik a népek szánt művészet szolgálatába szegődtek. A legőszintebbek közt egyesek beledobtak műveikbe anarchista, romboló eszméket, eljövendő, távoli igazságokat, melyek, úgy lehet, jótékony hatásuk lesznek egy vagy husz század múlva, de a mi korunkban felmárták, égették a lelket; mások keserű, vagy gunyos szindarabokat

irtak, nagyon szomorú műveket, minden illúzió híján. Christophe, miután elolvasta őket, két napig úgy érezte magát, mintha a lábait térdhajlásban elvágták volna.

— És ezt adjátok a népnak? — kérdezte, szívből sajnálva azokat a szegény embereket, kik azért jöttek, hogy pár órára elfelejtsék bajaikat s akiket ilyen gyászos mulatságokkal szórakoztattak. — Hiszen ezek a sirba viszik.

— Légy nyugodt, — felelte Olivier nevetve. — A nép ugyse jön.

— Nem is bolondult meg, hogy ezt bevegye. Ti minden életkedvet ki akartok belőle irtani.

— Mivel? Avval, hogy megtanítjuk arra, hogy ő is lássa, mint mi, a dolgok szomorúságát s azért mégis lankadás nélkül teljesítse kötelességét?

— Lankadás nélkül? Ebben kételkedem. De annyi bizonyos, hogy élvezet nélkül. S ha az emberből ki-öljük az életkedvet, sokra bizony nem vihetjük.

— Mit tegyünk? Nincs jogunk ahhoz, hogy meghamisítsuk az igazságot.

— De ahhoz sincs jogunk, hogy az egész igazságot megmondjuk mindenkinek.

— Te mondd ezt? Te, aki nem szünsz meg az igazságot követelni, te, aki azt állítod, hogy jobban szereted mindennél ezen a világon?

— Igen, követelem az igazságot magamnak s azoknak, akik elég izmosválluak, hogy elbírák. De másoknak hirdetni kegyetlenség és ostobaság. Igen, most már látom. Az én hazámban seh'se jutott volna ez eszembe; minálunk, Németországban, nem dühöng, mint nálatok, az igazság betegsége: ők sokkal többet törődnek az étellel; ők sokkal józanabbak s csak azt látják, amit látni akarnak. Szeretem benneteket azt, hogy ti nem ilyenek vagytok: ti kiálltok bátran s nyílt kártyával játszotok. De embertelenek vagytok. Ha

azt hiszitek, hogy kipiszkáltatok egy igazságot, belelőditjátok a világba, nem törődve avval, hogy mint a lángoló farku bibliai rókák, nem gyujtják-e föl a világot. Am helyeztétek az igazságot a boldogságtok elé, ezért becsüllek benneteket. De ha mások boldogsága elé akarjátok tenni, akkor azt mondom: állj! Ti senkire se hederítve tesztek-vesztek kényetek-kedvetek szerint. Az igazságot jobban kell szeretnünk, mint önmagunkat, de felebarátunkat még jobban, mint az igazságot.

— Talán hazudjunk a népnek?

Christophe Olivier-nek Goethe szavaival felelt:

— A legmagasabb igazságok közül csak azokat szabad kifejeznünk, melyek a világ javára válhatnak. A többieket magunkba zárva kell tartanunk: mint egy rejtett nap szelid sugarai ráhíntik fényüket minden cselekedetünkre.

De ezek az aggodalmaskodások nem hatottak rájuk. Őket nem nyugtalanította az, hogy az ijj, melyet a kezükben tartanak, «az eszmét, vagy a halált» lövi-e ki, vagy együtt mindakettőt. Tultengett bennük az ész. És fogyatékos volt a szeretet. Ha egy franciának eszméi vannak, azt akarja, hogy mások is hódoljanak nekik. Ha nincsenek eszméi, azért mégis akarja. S mikor látja, hogy ez nem megy, megszűnik mások iránt érdeklődni és fölhagy az érdeklődéssel az akció iránt. Ez volt a fő oka annak, hogy ez az élite csak keveset foglalkozott politikával, s akkor is tevékenysége nyöszörgés és panasz volt. Mindenki bezárkózott hitébe, vagy hitetlenségébe.

Ugyancsak sokszor megpróbáltak küzdeni ez individualizmus ellen és csoportokba társítani ezeket az embereket; de a csoportok legnagyobb része nyomban irodalmi tereferék, vagy nevetséges klikkek tanyája lett. A legjobbak kölcsönösen megsemmisítették egymást. Volt néhány igen kitűnő ember, tele erővel és hittel,

kik hivatva lettek volna arra, hogy a jóakaratuakat, akik szegények voltak, egy táborba gyűjtsék és irányítsák. De mindegyiknek megvolt a maga nyája s vonakodott azt a másokéba olvasztani. Így keletkezett aztán egy maroknyi szemle, szövetség, egyesület, melyekben megvoltak az összes erkölcsi erények, egyetleneknek, az önmegtágadásnak kivételével; mert egyik se akart a háttérbe vonulni a többiek kedvéért; így aztán jóra való, vajmi kevés számú s ugyancsak kevés pénzzel rendelkező közönségük morzsáért vetélkedve csak máról holnapra élőködtek vérszegényen, kiéhezve, míg végre összeestek, hogy többé föl ne keljenek, nem az ellenség, hanem (ami a legsiralmasabb!) saját ütéseik alatt. A különféle szellemi munkások: írók, drámaírók, költők, prózaírók, tanárok, tanítók, ujságírók — egy egész sereg — kis kasztot képeztek, melyek még kisebb kasztokra bomlottak s ezek mindegyike zárva volt a többiek előtt. Nem volt meg a kölcsönös behatolás. Franciaországban semmiben sem volt meg az egyértelműség, kivéve azokat a nagyon ritka pillanatokot, mikor ez az egyértelműség járvány jellegét vette föl s általában csalódott: mert beteges volt. Őrült individualizmus uralkodott a francia tevékenység valamennyi ágában: a tudományos munkálatokban éppen úgy, mint a kereskedelemben, ahol visszatartotta a kereskedőket attól, hogy egyesüljenek, hogy megszervezzék a munkaadók szövetkezeteit. Ez az individualizmus nem volt dus és túlradó, hanem konok, magába zárkózott. Egyedül lenni, másoknak semmivel nem tartozni, másokkal össze nem keveredni, mert akkor társaságukban esetleg érezniök kellene, hogy alattuk állanak, nem zavarni gögös elszigeteltségük nyugalmát: ez volt a titkos gondolata majdnem mindazoknak, akik «külön» szemléket, «külön» színházakat, «külön» csoportokat alapítottak; a leggyakrabban nem is igen volt

ezeknek a szemléknek, színházaknak, csoportoknak más létoka, mint az a kívánság, hogy ne legyenek a többiekkel, az összeférhetetlenség, mely lehetetlenné tette, hogy másokkal egy közös akcióban, vagy gondolatban egyesüljenek, a bizalmatlanság mások iránt, ha ugyan nem az ellenségeskedés a pártok között, mely egymás ellen fegyvert adott oly emberek kezébe, kik a legmélőbbak lettek volna arra, hogy megértsék egymást.

Még ha olyan szellemek társultak is ugyanarra a feladatra, akik becsülték egymást, mint Olivier s barátai az Esope szerkesztőségében, egymás közt, úgy látszott, mintha mindig ellenséges szemmel figyelték volna egymást; nem volt meg bennük az a közlékeny kedélyesség, mely oly általános Németországban, ahol könnyen kényelmetlenné válik. A fiatal embereknek ebben a csoportjában különösen egy érdekelte nagyon Christophe-ot, mivel kivételes erőt sejtett benne: egy hajlíthatatlan logikájú és akaratu író, ki erkölcsi eszmékért hevült, a maga módján szolgálta őket, amely módhoz tántoríthatatlanul ragaszkodott, elszántan arra, hogy eszméinek az egész világot s önmagát is feláldozza; majdnem egyedül alapított és szerkesztett egy szemlét, hogy eszméit védelmezze; megesküdött magában, hogy Európával s magával Franciaországgal is elfogadtatja egy tiszta, hősi és szabad Franciaország eszméjét; szilárdan hitt abban, hogy egy napon a világ el fogja ismerni, hogy a francia gondolat történetének egyik legvakmerőbb lapját írta meg — és nem csalódott. Christophe szeretett volna jobban megismerkedni s barátságot kötni vele. De lehetetlen volt. Jóllehet Olivier-nek gyakran volt vele dolga, nagyon ritkán látogatták egymást s csak akkor, ha valami ügyben kellett értekezniök; soha bizalmasan nem beszélgettek; legfeljebb néhány elvont eszmét váltottak; vagy inkább (mert pontosan szólva, nem is volt ez

eszmecsere, hisz mindegyik magának tartotta meg az eszméit) — együtt, mindegyik külön magának, monologizáltak. Am azért mégis bajtársak voltak a küzdelemben, még pedig olyanok, kik ismerik egymás értékét.

Ennek a tartózkodásnak sokféle oka volt, melyeket nehéz volt tisztán látni, még nekik is, a saját szemeikkel. Mindenek előtt a tulságba vitt kritika, mely túlélesen látja a kiegyenlíthetetlen különbségeket a szellemek közt s a tulságba vitt intellektualizmus, mely ezeknek a különbségeknek túl nagy fontosságot tulajdonít; annak a hatalmas és naiv rokonszenvnek a hiánya, melynek valóságos életszügséglet, hogy kiadja szeretete fölöslegét. Talán a nyomasztó munka is, a túlnehéz élet, a lázas gondolkodás, mely az est jöttével annyi erőt sem hagy, amennyivel élvezni lehetne a baráti társalgást. Végre az a rettenetes érzés, melyet egy francia fél bevallani, de amely tulajgyakran felmordul benne: hogy az egyik fajnak óvakodni kell a másiktól, a tőle különböző fajoktól, melyek különböző korokban telepedtek le Franciaország földjén és amelynek, bár szövetségesek, kevés közös gondolata van s a közös ügy érdekében nem is szabad tulsokat gondolniok arra, hogy legyenek. És mindenek felett a szabadság megittasító és veszedelmes szenvedélye, amelynek mindent feláldoz az, aki egyszer megízlelte. Ez a szabad magányosság annál értékesebb, mivel sok évi megpróbáltatás árán kellett megvalósítaniok. Az élite azért keresett benne menedéket, mert szabadulni akart attól, hogy a középszerűek szolgaságba hajtsák. Reakció ez a vallási és politikai blokkok, az óriási sulyok zsarnoksága ellen, melyek az egyént valósággal megnyomorítják Franciaországban: a család, a közvélemény, az Állam, a titkos társulatok, a pártok, a klikkek, az iskolák. Képzeljünk csak el egy rabot, aki-

nek, hogy megszökjön, husz köfalon kell átugrania. Ha át is jut az utolsón, anélkül, hogy kitörné a nyakát s főleg, hogy elcsüggedne, ugyancsak erős kell, hogy legyen. Kemény iskola ez a szabad akaratnak! De azok, akik végigjárták, egész életükre megőrzik kemény bevágását, a függetlenség rögeszméjét s azt a tudatot, hogy soha össze nem olvadhatnak mások lelkével.

A gögtől választott magány mellett volt a lemondásból választott magány. Mennyi derék ember volt Franciaországban, kiknek egész jósága, büszkesége, szeretete oda vezetett, hogy elvonultak az élettől! Ezer ok, jó vagy rossz ok miatt, tartózkodtak az akciótól. Egyeseknél az engedelmisség, a félnétség, a megszokás ereje. Másoknál az emberi tisztelet, a félelem, hogy nevetségessé válnak, hogy feltűnést keltenek, hogy kiszolgáltatják magukat a karzat ítéleteinek, hogy olyasmibe avatkoznak, amihez nincs közük, hogy nem ismerik el tetteik önzetlenségét, hanem még haszonlással is meggyanusítják. Ez nem akart résztvenni a politikai és társadalmi küzdelemben, az elfordult közjótékonyági mozgalmaktól, mivel azt látták, hogy a szereplők legnagyobb része lelkiismeretlen s hijján van a józan észnek s mivel félték attól, hogy együtt találják őket emliteni ezekkel a szédelgőkkel és ostobákkal. És majdnem valamennyinél az undorodás, a fáradtság, az akciótól, a szenvedéstől, a rutságtól, a butaságtól, a kockázattól, a felelőségetől való félelem, a rettenetes «minek?» mely a mai franciák közül oly soknak jóakarátát megsemmisíti. Tulságosan intelligensek — (de azért intelligenciájuk nem száll széles szárnycsapásokkal), — tulságosan látják az okokat, melyek valamely dolog mellett, vagy ellen szólnak. Az erő hiánya. Az élet hiánya. Ha valakiben duzzad az életerő, nem kérdi magától, miért él: él, hogy éljen, — mert csuda jó dolog élni!

Végre, a legjobbaknál, a rokonszenves és közép-szerű tulajdonságok összesége volt az ok: egy bizonyos filozófia, a vágyak mérséklése, gyengéd ragaszkodás a családhoz, a földhöz, az erkölcsi szokásokhoz, szerénység, félelem, hogy másokra ráerőszakolják magukat, hogy feshélyeznék őket, az érzelem szemérmessége, az örökös tartózkodás. Ezek a szeretetreméltó és bájos vonások, bizonyos esetekben, nagyon szépen összeférhettek a derüvel, a bátorsággal, a lelki örömmel; de tagadhatatlanul volt összefüggésük a vér elszegényedésével, a francia vitálatás fokozatos fogyatkozásával.

A kecses kert, odalenn, Christophe és Olivier házának tövében, a négy fal mélyén, ennek a kis Franciaországnak a jelképe volt. Pázsitos zugocská volt, elzárva a külső világtól. A külső nagy szél, mely kavargva szállt alá, csak néha hozta el a fiatal leánynak, aki álmodozott, a távoli mezők s a tágas föld fuvallatát.

*

Most, hogy Christophe belepillantott már Franciaország rejtett erőforrásaiba, méltatlankodott, hogy a csöcseléket a nyakára engedte ülni. Az a félhomály, melybe ez a csendes élite elmélyedt, valósággal fojtogatta. Szép dolog a sztoicizmus, de csak azoknál, akiknek nincsenek fogaik. Neki szüksége volt szabad levegőre, nagy közönségre, napfényre, dicsőségre, ezernyi lélek szeretetére, arra, hogy keblére szorítsa azokat, akiket szeret, porrá zuzza ellenségeit, hogy viaskodjon és győzedelmeskedjen.

— Te megteheted ezt, — mondta Olivier — te erős vagy, te arra vagy teremtve, hogy győzedelmet arass, melynek kivívásában ugyanakkora része van hibáidnak — (megbocsáss!) — mint jelességeidnek. Neked az a szerencséd, hogy nem vagy túl arisztokratikus fű.

tul arisztokratikus nép gyermeke. Te nem undorodol az akciótól. Szükség esetén képes volnál még arra is, hogy beálj a politikusok közé. Meg aztán, neked az a megbecsülhetetlen boldogság jutott osztály-részül, hogy te zenében irsz. Téged nem értenek meg, te mindent megmondhatsz. Ha az emberek tudnák, hogy zenédben az ő megvetésüket fejezed ki s hitet vallasz arról, amit ők tagadnak, hogy zenéd örökkön-örökké zengő himnusza annak, amit ők minden áron meg akarnak fojtani, nem bocsátának meg neked s úgy leláncolnának, üldöznének, sajnálgatnának, hogy elveszitenéd erőd javát, mellyel harcolni akarsz ellenük; s mire letepernéd őket, nem volna már benned annyi lehellet, hogy megalkosd művedet; vége volna az életednek. A nagy embereket, akik diadalmaskodnak, egy félreértés segíti a győzelemhez. Nem azért csodálják, amik, hanem éppen az ellenkezőjeért.

— Eh mit! — mondta Christophe — ti nem ismeritek leigázóitok gyávaságát. Eleinte azt hittem, hogy egyedül vagy s ezért mentegettelek, hogy kerüld az akciót. De a valóság az, hogy egész hadsereget lehet összeállítani belőletek, kik egyformán gondolkodtok. Ti százszorta erősebbek vagytok, mint azok, akik elnyomnak benneteket, ezerszer többet értek s mégis meghajoltok arcátlanságuk előtt! Nem értelek benneteket! Hazátok a legszebb ország, meg vagytok áldva a legszebb intelligenciával, a legemberibb érzékkel és mind ezt semmire se használjátok, eltűritek, hogy egy marok himpellér szolgaságba hajtson, gyalázzon, meg rugdosson. Az ördögbe is, eszméljetelek öntudatra. Ne várjátok, hogy az ég segítsen nektek, vagy egy Napoleon! Keljetek föl, egyesüljetek. Munkára fel, valamennyien! Söpörjétek ki a házatokat.

De Olivier, vállat vonva, gunyos bágyadsággal, így szólt:

— Birokra kelni övelük? Nem, ez nem a mi szerepünk, ránk jobb munka vár. Irtózom az erőszaktól. Nagyon is jól tudom, mi történnék. Az a sok elkeseredett, félbemaradt öreg, a kis buta royalista tacsók, a brutalitás és gyűlölet gyűlöletes apostolai kirántanák a kezemből az akciót s meggyaláznák. Azt akarnád talán, hogy ismét a gyűlölet régi jelszavát harsogtassam: *Fuori Barbari*, vagy Franciaországot a franciáknak!

— Miért ne? — kérdezte Christophe.

— Nem, ez nem francia beszéd. Hiába igyekeznek nálunk terjeszteni a patriotizmus cégére alatt. Ez jó a barbár hazáknak! A mienk nem arra van teremtve, hogy gyűlöletet hirdessen. A mi géniuszunk nem avval ad életjelt magáról, hogy tagad, vagy megsemmisít más géniuszokat, hanem avval, hogy felszivja őket. Engedjétek hozzánk a zavaros Északot és a fecsegő Délvidéket...

— és a mérges Keletet?

— és a mérges Keletet: azt is lenyeljük, mint a többit; lenyeltünk mi már másokat is. Nevetek azon, hogy milyen diadalmas arckifejezéssel nézi bizonyos fajtámbeli kishitűségét. Azt hiszi, hogy meghódított bennünket, páváskodik boulevardjainkon, ujságainkban, szemléinkben, színházainkban, politikai színpadainkon. Oh! az ostobá! Ő a meghódított. Önmagát fogja kiküszöbölni, miután táplálékot adott nekünk. Galliának jó gyomra van; husz század alatt nem egy civilizációt emésztett meg. Rajtunk nem fog a méreg... Nektek, németeknek, inkább van okotok félni! Nátatok arról van szó, vagy fennmaradtok tisztán, vagy egyáltalán nem maradtok fenn. De nálunk nem tisztaságról van szó, hanem egyetemességről. Nektek van imperatorotok,

Nagybritannia imperiumnak mondja magát; de valóságban a mi latin géniuszunk imperialis. Mi a Ville-Univers polgárai vagyunk. Urbis. Orbis.

— Mindez rendben van — mondta Christophe — amíg a nemzet egészséges és férfiassága virágkorában van. De eljő a nap, mikor energiája hanyatlik; s akkor az a veszély fenyegeti, hogy elmerül ebben az idegen áradatban. Köztünk mondva, nem gondolod, hogy ez a nap el is következett már?

— Annyiszor mondták ezt századok óta! És történetünk mindig meghazudtolta ezeket az aggodalmakat. Annyi más megpróbáltatásban volt már részünk az orleánsi Szűz óta, mikor a kihalt Párisban farkascordák ólálkodtak. Az erkölcstelenség teljes kicsordulása, az élvhajzászat, az elpuhultság, a napjainkban duló anarchiá nem töltenek el engem félelemmel. Türelem! Csak az tartós, aki kitartó. Nagyon jól tudom én, hogy azután be fog állni az erkölcsi reakció — amely, különben, nem fog sokkal többet érní s amely valószínűleg hasonló ostobaságokhoz fog vezetni; s a leglármásabb vezetők éppen azok lesznek, akik ma a közélet korrupciójából élnek!... De mi nem törődünk evvel. Mindezek a mozgalmak úgy suhannak el Franciaország igazi népe fölött, hogy nem is érintik. A rothadt gyümölcs nem rohasztja el a fát. Lehull. Meg azután ezek az emberek tulajdonképpen nem is tagjai a nemzetnek. Bánjuk is mi, akár élnek, akár meghalnak. Talán avval vesződjek, hogy szövetségeket és forradalmakat szervezzek ellenük? A jelen bajait nem lehet egy rend rovására írni. A fényűzés fekélye ez, a szellemi és anyagi gazdagság élődiei ezek. Majd elmúlnak.

— Miután fölfaltak benneteket.

— Ez a mi fajtánk olyan, hogy tilos miatta két-ségbeesni. Olyan rejtett erény van benne, a fénynek

s az aktív idealizmusnak olyan ereje, hogy még azokba is átömlik, akik kizsákmányolják és tönkreteszik. Még a politikusok is, akik nagy mohósággal csak a saját érdeküket hajszolják, érzik megbabonázó hatását. A legközépszerűbbeket is, mikor hatalomra jutnak, megragadja rendeltetésének nagyszerűsége: önmaguk fölé emeli őket; kézzől-kézre tovább adja nekik a fáklyát; egyik a másik után tovább vivja a szent harcot a sötétség ellen. Népünk génusza viszi, sodorja őket; akarva, nem akarva végrehajtják annak az Istennek a törvényét, melyet tagadnak, Gesta Dei per Francos... Kedves hazám, kedves hazám, sohase fogok benned kételkedni! És még ha megpróbáltatásaid halálosak lennének is, egy okkal több okom lenne mindhalálig megőrizni e világon való hivatásunk gögőös büszkeségét. Nem akarom, hogy az én Franciaországom reszketve bezárkózzék egy betegszobába, hogy a külső levegő semmiféle támadása ne érhesse. Nekünk, akik oly dicső multra tekinthetünk vissza, inkább meg kell halnunk, mint a nagyságról lemondanunk. Ám hadd áradjon a világ gondolata a miénkre! Én nem félek ettől. Az áradat le fog apadni, miután iszapjával zsirosabbá tette földemet.

— Szegény kicsikém, — mondta Christophe — de addig bizony ez nem valami mulatságos. S hol leszel te akkor, mikor a te Franciaországod a Nilusból fel fog bukkani? Nem jobb-e harcolni? Semmi mást nem kockáztatsz, csak a vereséget, amire elitéled magad egész életedre.

— Sokkal többet kockáztatnék, mint a vereséget, — mondta Olivier. — Kockán forogna szellemem nyugalmas ehhez még jobban ragaszkodom, mint a győzelemhez. Én nem akarok gyűlölni. Én igazságot akarok szolgáltatni még ellenségeimnek is. Én meg akarom őrizni a szenvedélyek közepette tekintetem ragyogó tisztasá-

gát, mindent megérteni és mindent szeretni.

De Christophe, aki úgy találta, hogy az életnek illetén szeretete, mely elszakad az élettől, nem nagyon különbözik a halálba való beletörődéstől, érezte, mint zug benne, akárcsak az öreg Empedokleszban, egy himnusz a Gyűlölethez és a Szeretethez, a Gyűlölet testvéréhez, a termékeny Szeretethez, mely fölszántja és beveti a földet. Ő nem tudott osztozni Olivier nyugodt fatalizmusában; és mivel nem bízott annyira, mint barátja, egy olyan fajnak megmaradásában, mely nem védekezett, szeretett volna szózatot intézni a nemzet összes egészséges erőihez, szerette volna egész Franciaország valamennyi becsületes emberét általános fölkelésre szólítani.

*

Valamint a szeretet egyetlen perce jobban megismertet velünk egy lényt, mint hónapokig tartó megfigyelés, Christophe többet tudott meg Franciaországról Olivier-vel töltött egyheti bizalmas együttlét után, anélkül, hogy a házból kimozdult volna, mint azon egy esztendő alatt, mikor keresztül-kasul barangolta Páriszt és figyelmes előkészítő tanulmányokat tett Párisz szellemi és politikai szalónjaiban. Ebben az egyetemes anarchiában, melyben úgy érezte, hogy elveszti a talajt a lábai alatt, egy olyan lélek, mint a barátja lelke, valóban úgy tűnt föl neki, mint «l' Ile de France» — az értelem és a derüs nyugalom szigete a tenger közepén. A belső béke, mely Olivier-ben honolt, annál meglepőbb volt, mert nem volt semmi szellemi támasztéka, — mert a körülmények, amelyek közt élt, kinosak voltak, — (szegényen, egyedül élt s hazája dekadenciában volt), — mert teste gyenge volt, beteges, idegeinek kiszolgáltatott. Ez a derüs nyugalom — úgy tetszett — nem akarata erő kifejtésének gyü-

mölcse, mely megfeszült, hogy azt megvalósítsa, — (hisz alig volt akarata); — lénye és faja mélységeiből szállt fel. Olivier körül mások is voltak, szép számmal, akikben Christophe észrevette ennek a *σωφοσύνη*-nek távoli derengését, — «a mozdulatlan tenger csöndes nyugalmát»; és ő, aki ismerte saját lelke viharos és zavaros mélyét, aki tudta, hogy akaratának minden ereje se sok, hogy fenntartsa hatalmas természete egyensúlyát, ezt a fátyolos összhangot mindenki másnál jobban csodálta.

A rejtett Franciaország látványa teljessé tette a francia jellemről szerzett eszméinek fölfordulását. Egy vidám, társulékony, gondtalan és tündöklő nép helyett akaratos, zárkózott szellemeket talált, kik elszigetelték magukat egymástól, látszólagos optimizmusba burkolódtak, mint valami fényes párázatba, de mély és derűs pesszimizmusban fűződve, megszállva rögeszméktől, szellemi szenvedélyektől; rendithetetlen lelkeket, kiket könnyebb lett volna elpusztítani, mint megváltoztatni. Kétségkívül ez csak egy francia élite volt: de Christophe eltűnődött, honnan merítette ezt a sztoicizmust és ezt a hitet. Olivier ezt felelte neki:

— A vereségből. Ti kovácsoltatok újra bennünket, kedves Christophe-om. Ah! ez nem ment fájdalom nélkül. Ti nem is sejtitek azt a komor légkört, melyben mi felnőtünk, egy megalázott s vérig marcangolt Franciaországban, mely kevéssel azelőtt szentöl-szemben állt a halállal s amely még mindig érezte, mint nehezedik rá az erő gyilkos fenyegetése. Életünk, géniusunk, francia civilizációnk, tíz század nagyságu — éreztük, hogy mindez a brutális hódító kezében van, ki alapjában véve gyűlölte s aki, ma vagy holnap, teljesen és mindönkre összezuzhatta volna. S bár ilyen sors elé néztünk, élnünk kellett! El tudod te képzelni azokat a kis franciákat, kik olyan házakban születtek,

melyek gyászt ültek, a vereség árnyékában, kiket elcsüggesztő gondolatokkal tápláltak, a véres, végzetes, talán hiábavaló revanche-ra neveltek; mert, akármi-lyen kicsinyek voltak is, az első dolog, aminek tudatát beléjük öntötték, az volt, hogy nincs igazság, nincs igazság e földön: az erő eltöröri a jogot. Ilyen fölfedezések lesüllyesztik, vagy nagyvá teszik egy gyermek lelkét örökre. Sokan elhagyták magukat, így gondolkodtak: «Ha ez így van, minek küzdeni, minek cselekedni? A semmiből semmit se lehet csinálni. Ne gondoljunk rá. Élvezzünk.» — De azok, akik ellenálltak, kiállották a tűzpróbát; az ő hitüket semmi csalódás meg nem törheti: mert már az első napon tudták, hogy utjuk egy pillanatig se megy azon az ösvényen, mely a boldogsághoz vezet s mégse tehetnek le róla, mert nincs más választásuk: másutt meg kellene fulladniok. Ezt a lelki nyugodtságot nem lehet egy csapásra megszerezni. Nem várhatjuk ezt tizenöt éves kisfiuktól. Sok aggodalom előzi meg és sok könnyhullatás. De jól van ez így. Kell, hogy így legyen...

»Óh Hit, acélszűz ...

Szántsd föl lándzsáddal a fajok letaposott szivét ...«

Christophe csöndesen megszorította Olivier kezét.

— Kedves Christophe, — mondta Olivier, — a te Németországod nagy szenvedést okozott nekünk.

És Christophe majdnem bocsánatot kért, mintha ő okozta volna.

— Hadd el, ne szomorkodj — mondta Olivier mosolyogva. — Akaratlanul is többet használt nekünk, mint amennyit ártott. Ti lobbantottátok újból lángra idealizmusunkat, ti élesztettétek bennünk új életre a tudomány és a hit buzgalmaikat, ti borítottátok el velünk Franciaországot iskolákkal, ti fütöttétek túl a Pasteur-ök hatalmas teremtő erőit, akiknek fölfedezései egymá-

gukban elegendők voltak ahhoz, visszaszerezzék a nektek fizetett öt milliárdos hadisarcot, ti támáosztottátok fel költészetünket, festészetünket, zenéket: nektek köszönhetjük fajunk öntudatának fölébredését. Gazdag jutalom várt ránk azért az erő kifejtésért, melyre rá szántuk magunkat, hogy a hitet elébe helyeztük a boldogságnak: mert így a világ apáthiája közepett egy oly erkölcsi erő érzését szereztük meg, hogy végre megszününk kételkedni, még a győzelemben is. Látod, kedves Christophe-om, bármily kevesen vagyunk is és bármily gyengéknek látszódjunk is — egy csepp viz a német erő-óceánjának közepén — mi hisszük, hogy a vízcsepp lesz az, mely az egész óceánt a maga színére fogja átfesteni. A macedon falanksz át fogja törni az európai plebsz tömör hadseregeit.

Christophé elnézte a véznácska Olivier-t, kinek szemei hittől ragyogtak:

— Ti szegény, erőtlen kis franciák! Ti erősebbek vagytok, mint mi.

— Oh jóságos vereség — ismételte Olivier. — Aldott legyen a nagy csapás! Mi nem fogjuk megtagadni. Mi az ő gyermekei vagyunk.

*

A vereség ujrakovácsolja az élite-eket; megrostálja a nemzetet; kiválogatja mindazt, ami tiszta és erős; tisztábbá és erősebbé teszi. De siettetni a többiek bukását, vagy megtöri lendületüket. Ezáltal elválasztja a nép tömegét — mely alszik, vagy elbukik — az élite-től, mely előre menetel. Az élite tudja ezt, szenved emiatt; még a legbátrabbakat is titkos mélabu fogja el, tehetlenségük és elszigeteltségük érzete. És ami a legrosszabb — nem csak népük törzsétől vannak elválasztva, hanem egyik a másikatól is. Külön-külön vias-

kodnak, mintha nem közös célról volna szó. Azok, akik erősek, csak arra gondolnak, hogy önmagukat mentse meg. Oh ember, segíts magadon!... Nem gondolnak arra, hogy a férfias közmondás azt akarja mondani: Oh emberek, segítsetek egymáson! Valamennyiben hiányzik a bizalom, a szétáradó rokonszenv, a közös akció szükségének átérzése, melyet egy faj győzelme ad meg, az erők teljességének, a zenithre érkezésnek tudata.

Christophe és Olivier tudtak volna erről egymást mondani. Ebben a Párisban, mely tele volt olyan lelkekkel, melyek arra voltak teremtve, hogy megértsek őket, ebben az ismeretlen barátoktól benépesült házban oly egyedül voltak, mint egy ázsiai sivatagban.

*

A helyzet súlyos volt. Jövedelmi forrásaik majdnem egyenlők voltak a semmivel. Christophe-nak csak éppen annyija volt, amennyit a Hecht-től kapott megrendelésekkel, másolásokkal és zenei átiratokkal keresett. Olivier elcsüggedésének abban a korszakában, mely nővére halálát követte, oktanul lemondott a tanári pályáról, elcsüggedését fokozta az is, hogy fájdalmas szerelmi csalódás érte Nathanné vendégei körében: — (sohase szólt erről Christophe-nak, mert fájdalmait mindig szemérmesen rejtegette; elbájoló volt benne az is, hogy még barátja előtt is, akivel pedig minden titkát közölte, mindig megőrzött valamit benne titokzatosságából.) — Ebben a lesujtott erkölcsi állapotban, mikor csendre áhitozott, tanári feladata türehetlenné vált neki. Sohasem volt hajlama ehhez a mesterséghez, melyben az embernek ki kell tálalnia, fennhangon kell elmondania gondolatát, melyben az ember soha sincs egyedül. A gimnáziumi tanársághoz, hogy némi nemesség legyen benne, apostoli hitvallás

kell, mely hiányzott Olivier-ben; az egyetemi tanársággal pedig velejár a közönséggel való örökös érintkezés, mely fájdalmas az Olivier-éhez hasonló, magányért rajongó lelkeknek. Kétszer vagy háromszor beszélnie kellett a nyilvánosság előtt; a lealacsonyodás különös érzése fogta el. Először is gyűlöletes volt neki az, hogy a dobogón mutogassa magát. Láta a közönséget, érezte, mintha csápjai lettek volna, tudta, hogy a többségét azok teszik, akik nem lévén semmi dolguk, kizárólag csak unalmukat akarják elűzni; és a hivatalos szórakoztató szerepe nem volt inyére. Megazután — és főképpen — az előadás, mely a katedra magasából hangzik el, végzetesen eltorzítja a gondolatot; ha az ember nem vigyáz, az a veszély fenyegeti, hogy lássankint komédiás lesz a mozdulataiban, a dikcióban, a testtartásban, az eszmék előadásának módjában — még mentalitásában is. A szabad előadás olyan műfaj, mely két szirt közt ide-oda hanyódik: az egyik az unalmas komédia, a másik a nagyvilági nagyképüsködés, fontoskodás, szörszálhasogatás, pedantizmus. Ebben a formában, mely arra kényszerít, hogy néhány száz ismeretlen és néma személy előtt fennhangon monologizáljunk, ebben a kész ruhában, melynek mindenkire kell illeni s amely senkire se illik, van valami türhetetlenül hamis, különösen az olyan művész-szívnek, mely büszke és vad. S így Olivier, ki mind jobban és jobban érezte annak a szükségét, hogy magába zárkózzék és semmi mást ne mondjon, csak azt, ami gondolatának integralis kifejezése, otthagytá a tanári pályát, melyre oly nehezen tudott eljutni; s mivel nem állt már mellette a nővére, aki mindig visszatartotta az ábrándozások lejtőjén, újra elkezdett irogatni. Abban a naiv hiszemben volt, hogy mivel van művészi értéke, lehetetlen, hogy ezt az értéket el ne ismerjék, még akkor is, ha ő maga semmit se tesz ennek érdekében.

Alapos csalódás érte. Lehetetlen volt valamit kiadnia. Féltékenyen szerette a szabadságot; éppen ezért irtózott mindattól, ami azt fenyegethette volna; elkülönítve élt, mint egy bujkáló növény, a politikai egyházak blokkjai közt, melyeknek ellenséges egyesületei megosztottak az országon és a sajtón. Ugyancsak távol tartotta magát az összes irodalmi klikkektől s ezek viszont nem is engedték volna be. Nem voltak itt neki barátai, nem is találhatott itt barátokat. Elriasztotta őt ezen «intellectuel»-ek lelkének keménysége, szárazsága, önzése — (vajmi kevesen voltak azok, akiket valódi hivatás lelkesített, vagy akik szenvedélyes tudományos kutatásba merültek). Szomorú dolog, ha egy ember elsorvasztja a szívét az agyveleje javára — mikor különben is kicsi az agyveleje. Jóság-nak se hire, se hamva — az intelligenciájuk meg olyan, mint egy tőr egy hüvelyben: az ember sohase tudja, hogy egy szép napon nem szurja-e keresztül a torkát. Önökösen fegyverben kell lenni. Barátságot kötni csak jó emberekkel lehet, akik szeretik a szép dolgokat, anélkül, hogy mindjárt hasznot akarnának belőle huzni, — akik kívül élnek a művészetben. Az emberek legnagyobb részének nem való a művészet levegője. Csak az igen nagyok tudnak benne élni, anélkül, hogy elvesztenék a szeretetet, mely az élet forrása.

Olivier csak önmagára számíthatott. Ez ugyan gyengécske támasz volt. Kinos volt neki, ha valaminek utána kellett járnia. Nem volt hajlandó megalázkodni a művei érdekében. Pirult, mikor látta, hogy a fiatal szerzők csuszva-mászva, aljasan udvarolnak egyik-másik jólismert színigazgatónak, aki aztán visszaélt gyávaságukkal s úgy bánt velük, ahogy tán a cselédekkel se bánt. Olivier képtelen lett volna erre, még ha ettől függött volna az élete is. Beérte avval, hogy

postán küldte el kézirateit, vagy bevitte a színház irodájába, vagy a szemle szerkesztőségébe: hónapokig heverték ott, anélkül, hogy elolvasták volna őket. A véletlen mégis úgy akarta, hogy egy napon találkozott egyik volt gimnáziumi osztálytársával, egy kedves lusta fickóval, ki bámulattal és hájával adózott azért az előzékenységért és könnyűségért, amellyel Olivier megcsinálta neki iskolai dolgozatait; az irodalomhoz semmit se értett; de ismerte az irodalmárokat, ami sokkal többet ért; sőt, mint gazdag világi, sznobizmusból engedte, hogy díszkréten kizsákmányolják. Olivier érdekében szólt egy jó szót egy nagy szemle titkárnak, amely szemlének részvényese volt: azonnal kiasták és elolvastak egyet eltemetett kézirateiból; és sok huza-vona után — (mert, ha úgy tetszett is, hogy a műnek van némi értéke, a szerző nevének, mivel ismeretlen volt, semmi értéket se lehet tulajdonítani) — elhatározták, hogy elfogadják. Olivier, mikor megtudta ezt a jó hirt, azt hitte, hogy most már vége lesz szenvedéseinek. Pedig még csak most kezdődtek.

Viszonylag elég könnyű Párisban egy művet elfogadtatni; de hogy aztán meg is jelenjen, az már más dolog. Várni kell, várni hónapokig, esetleg az egész életén át, ha valaki nem ért ahhoz, hogyan kell az embereknek udvarolni, vagy a végkimerülésig zaklatni őket, hébe-korba megjelenni ezeknél a kis királyoknál, mikor «petit lever»-t tartanak, eszükbe juttatni, hogy a világon van s nem tágit attól, hogy ahányszor csak kell, alkalmatlankodjék neki. Olivier nem tudott egyebet, csak otthon ülni; s abban merült ki minden ereje, hogy várakozott. Legföljebb leveleket írogatott, melyekre nem kapott feleletet. Az idegesség miatt aztán nem birt dolgozni. Képtelenség ez, de így van s kár okoskodni ezen. Csak várt, várt, egyik postától a másikig, asztalánál ülve, határozatlan szen-

vecésekbe merült elmével; ha kimozdult, akkor is csak azért, hogy reménykedve s gyorsan csalatkozva be-
 leríllantson a levélszekrénybe, lenn, a házmesternél;
 aztán sétálgatott, semmit se látva és nem volt más
 gondolata, mint visszamenni és hasonló próbát tenni; s
 mikor az utolsó posta órája elmúlt, mikor szobája
 csendjét semmi nem zavarta már, csak a feje fölött
 lakó szomszédok durva léptei, úgy érezte, hogy meg-
 fullad ebben a közönyben. Csak egy szót válaszolná-
 nak neki, egy szót! Hát lehetséges, hogy ezt az ala-
 mizsnát megtagadják tőle? Ámde az, aki megtagadta
 tőle, nem sejtette, milyen fájdalmat okoz neki. Min-
 denki a saját képében látja a világot. Azok, akinek
 a szívében nincs élet, a mindenséget kiaszottnak lát-
 ják; és nem gondolnak a várakozás, a remény, a szen-
 vedés reszketéseire, melyektől a fiatal keblek vonag-
 lanak; vagy ha gondolnak is rájuk, hidegen ítélik
 meg őket, egy kialudt és jóllakott test fáradt és ot-
 romba iróniájával.

Végre a mű megjelent. Olivier oly sokáig várt,
 hogy már egy csepp örömet se okozott neki: úgy
 tekintette már, mint valami holt dolgot. Mégis azt
 remélte, hogy másoknak még élő lesz. A költészetnek és
 intelligenciának olyan villámai cikáztak benne, me-
 lyek nem maradhattak észrevétlenül. Elnyelte az ab-
 szolut hallgatás. Utána tett még egy-két kísérletet.
 Mivel nem tartozott egy klikk kötelékéhez sem, műveit
 mindig hallgatással, vagy ellenséges érzülettel fogadták.
 Sehogyse tudta ezt megérteni. Ő egész egyszerűen
 azt hitte, hogy mindenki természetesen érzésnek
 a jóindulatnak kell lenni, minden új művel szem-
 ben, még ha nem jó, akkor is. Hiszen egy ilyen mű
 annyi munkát képvisel, mindig s hálásnak kell lenni
 az iránt, aki másoknak egy kis szépséget, egy kis erőt,
 egy kis örömet akar nyújtani. S íme, ő csak közöny-

nyel vagy befeketítéssel találkozott. Pedig tudta, hogy nem ő az egyetlen, aki átérzi azt, amit ír, hogy vannak más derék emberek is, akik ugyanazt gondolják. De nem tudta, hogy ezek a derék emberek nem olvasták az ő írásait, hogy semmi részük sincs az irodalmi közvéleményben, sem másban, sem semmiben. Ha akadt volna itt-ott, két vagy három ember, akiknek a szeme elé kerültek volna s akik rokonszenvet éreztek volna iránta; sohase mondanák meg neki: belemerevedtek, belehasaltak a hallgatásba. Épp úgy tartózkodtak állást foglalni a művészetben, mint ahogy nem szavaztak; olyan könyveket, melyeken megütköztek, nem olvastak; olyan színházba, melyet utáltak, nem jártak; de hagyták, hogy ellenségeik szavazzanak, hogy ellenségeiket megválasszák, hogy ellenségeik botrányos sikerhez segítsenek és lármás reklámmal terjesszenek olyan műveket és eszméket, melyek Franciaországban nem képviseltek semmi mást, csak egy arcátlan kisebbséget.

Olivier nem számítván azokra, akik az ő szelleme fajából valók voltak, mivel ezek nem olvasták műveit, ki volt szolgáltatva egy ellenséges hordának: olyan irodalmároknak, akiknek legnagyobb része ellenséges érzülettel fogadta gondolatait s olyan kritikusoknak, akik ezek parancsainak engedelmeskedtek.

Az első érintkezések a husába vágtek. A kritika éppen olyan érzékenyen érintette, mint az öreg Brucknert, aki annyira szenvedett a sajtó gonoszságától, hogy már nem merte a műveit előadatni. Még volt kollégái, a tanárok sem támogatták, akik hivatásuknál fogva megőriztek egy bizonyos érzéket a francia szellemi hagyomány iránt s akik képesek lettek volna őt megérteni. De általában, ezek a kitűnő emberek, akik fegyelem alatt görnyedtek, el voltak mélyedve a munkájukba, akiket nem ritkán meglehetős fanyarrá

tett hálátlan mesterségük, nem bocsátották meg Oliviernek, hogy másképpen akar cselekedni, mint ők. Sokan köztük mint jó hivatalnokok, valamely tehetség felsőbbségét csak az esetben voltak hajlandók elismerni, ha az békességben megfért a hierarchikus többséggel.

Igy állván a dolgok, három álláspont volt lehetséges: az ember vagy megtöri az ellenállásokat erővel, vagy lealázó megalkuvásokba süllyed, vagy beletörődik abba, hogy csak önmagának fog írni. Olivier képtelen volt akár a magáévá tenni az első, akár a második álláspontot: tehát az utolsóra szánta el magát. Nagy kinnal magánórákat adott, hogy megélhessen műveket írt, melyek, el lévén zárva annak a lehetőségétől, hogy a szabad levegőn kibontakozzanak, mind jobban elszintelenedtek, képzeletiekké, irreálisakká váltak.

Christophe viharként csapott bele ebbe az alkonyati életbe. Magán kívül volt, mikor látta az emberek aljasságát és Olivier türelmét:

— De hát nincs neked véred? — kérdezte tőle — Hogy tudod elviselni az ilyen életet? Te, aki tudod, hogy a barmoknak fölötte állsz, te ellenállás nélkül bele nyugszol abba, hogy legázoljanak?

— Mit akarsz? — mondta Olivier — én nem tudok védekezni, undorodom attól, hogy olyan emberekkel viaskodjam, akiket megvetek: tudom, hogy ők mindem fegyvert használhatnak ellenem és én nem tudom ezt megtenni. Nemcsak azt utálnám, hogy lealázó eszközeikhez folyamodom, hanem attól félnék, hogy fájdalmat okoznék nekik. Mikor kicsi voltam, ostobán hagytam, hogy pajtásaim elverjenek. Azt hitték rólam, hogy gyáva vagyok, hogy félek az ütlegektől. Sokkal inkább félttem attól, hogy adok, mint attól, hogy kapok néhány ütletet. Emlékszem, hogy egyszer, mikor

egyik hóhérom üldözött, valaki evvel biztatott: «Végezz hát vele egyszer s mindenkorra, rugj bele a hasába!» Megborzadtam ettől. Jobb szerettem, hogy engem vertek meg.

— Neked nincs véred, — mondogatta Christophe — S hozzá még azok a te képtelen keresztényi eszméid!... A ti vallásos neveléstek Franciaországban, mely a katekizmusra szoritkozik; az Evangéliumot megnyírbáljátok, az Új Testamentumból kiszeditek az ízt, a csontokat... Az emberszeretet rablógazdálkodása ez, melynek a szeme mindig könnyezik... És a Forradalom, Jean-Jacques, Robespierre, 48, és a zsidók a tetejébe!... Egyél csak meg minden reggel egy nagy szelet ótestamentumot, jó véresen.

Olivier tiltakozott. Velezületett ellenszenvet érzett az ótestamentum iránt. Ez az érzés még gyermekkorából eredt, mikor a vidéki kis város könyvtárában titokban lapozgatott egy képes Bibliát, amelyet soha senki nem olvasott s amelyet a gyermekeknek tilos volt olvasni. Hiábavaló tilajom volt! Olivier nem tudta a könyvet sokáig magánál tartani. Ingerülten, elszomorodva, hamar félretette; s azután enyhülés volt neki belemerülni az Iliaszba, vagy az Odisszei-ába vagy az Ezeregyéjszaká-ba.

— Az Iliasz istenei szép, hatalmas, bűnös emberek, ezeket megértem, — mondta Olivier, — ezeket szeretem; mikor nem szeretem, még akkor is szeretem őket; szerelmes vagyok beléjük. Patroklus-szal együtt nem egyszer csókoltam meg a vérző Achilles szép lábait. De a Biblia Istene egy vén maniákus és monomániás zsidó, egy dühöngő örült, ki avval tölti az idejét, hogy morog, fenyeget, ordít, mint egy veszett farkas, félrebeszél magában, felhőjébe burkolva. Nem értem, nem szeretem, örökös átkozódásai hasogatják a fejemet és vérszomjasságától borzadok.

Ítélet Moab ellen...

Ítélet Damas ellen....

Ítélet Babilon ellen...

Ítélet Egyptom ellen...

Ítélet a tenger sivataga ellen...

Ítélet a látomás völgye ellen...

Egy örült, aki bírónak hiszi magát, közvádlnak s hóhérnak, csak magát egyedül, s aki halálos ítéleteket mond, börtöne udvarán, a virágokra és a kavicokra. Az ember elámul azon a megátalkodott gyűlöleten, mely betölti ezt a könyvet a mészárlás üvöltéseivel... — «az összeomlás feljajdulása... a jajveszékélés betölti Moab vidékét... üvöltése elhalt Eg-lazionig; üvöltése elhat Béer-ig»

Hellyel-közzel megpihen a mészárlások, az elgázolt kis gyermekek, a megbecstelenített és fölvtágot hasu asszonyok közepette; és nevet, ávval a nevetéssel, mint Józsué hadseregének egyik tisztje, az asztalnál, egy egy város kifosztása után:

«És a hadseregek Ura lakomát csap népeinek kővér husokból, lakomát óborokból, velős zsiradékból, tisztán lepárolt óborokból... Az Ur kardja csupa vér. Jóllakott juhvesék zsirjával...»

De a legrosszabb az az álnokság, mellyel ez az isten elküldi prófétáját, hogy szurja ki az emberek szemeit, csak azért, hogy utána legyen oka kinezni őket:

«Menj, keményítsd meg ennek a népnek a szivét, tömd be szemeit és füleit, nehogy észbe kapjon, megtérjen és visszanyerje az egészségét. — Meddig, Uram? — Amig nem lesz többé ember a házakban s mig a föld kétségbeesésbe merül...»

Nem, soha életemben nem láttam ily gonosz embert!...

Nem vagyok oly ostoba, hogy el ne ismerném a nyelv hatalmát. De a gondolatot nem tudom a formától elválasztani; és ha csodálom is néha ezt a zsidó istent, az csak olyan, mint a hogy egy tigris csodálok, vagy egy... (Hiába gondolkodom, melyiket nevezhetném meg Shakespeare szörnyetegei közül: még Shakespeare-nek sem sikerült soha világra hozni ilyen hőst a Gyűlöletnek, — a szent és erényes Gyűlöletnek). Az ilyen könyv ijesztő. Minden örület ragályos. S az ebben rejlő veszélyt növeli az, hogy gyilkos gögénének tisztító szándéka van. Reszketek Angliától, mikor elgondolom, hogy századok óta ebből táplálkozik. Jól esik éreznem, hogy közte és köztem ott van a La Manche csatorna. Egy népet sohase fogok teljesen civilizálniak hinni addig, míg tápláléka a Biblia lesz.

— Ha így gondolkodol, jól teszed, ha tartózkodol éntőlem is, — mondta Christophe — mert én megittasulok tőle. Tiszta oroszán-velő ez. Az izmos szívek ebből szeretnék lakmározni. Az Evangelium, az ó-Testamentum ellenmérge nélkül izetlen és egészségtelen étel. A Biblia a csontszerkezete azoknak a népeknek, melyek élni akarnak. Küzdeni kell, gyűlölni kell.

— En gyűlölöm a gyűlöletet, — mondta Olivier.

— Ha legalább gyűlölnéd! — mondta Christophe.

— Igazat mondasz, még ehhez sincs erőm. De hát mindhiába! Lehetetlen nem látnom ellenségeim okait. Ujra meg újra elmondogatom magamban Charadin szavait: «Szelidség! Szelidség!...»

— Esztelen juhocska! — mondta Christophe. — No de várj csak, majd átugratom én veled az érkot, amitől félsz s vezetni foglak tuskén-bokron át.

S valóban kezébe vette Olivier dolgát s hadakozott az érdekében. A kezdet nem volt nagyon sze-

rencsés. Az első szóra ingerült lett s ártott barátjának, mikor védelmére kelt; azután belátta már és kétségbeesett ügyetlenségein.

Olivier is megtette a magáét. Ő meg Christophe érdekében viaskodott. Hiába rettegett a küzdelemtől, hiába volt az intelligenciája ragyogó és gunyos, mely csufolta a tulzást a szavakban és a tettekben: mikor Christophe megvédéséről volt szó, hevessebben tultett mindenkin, még Christophe-on is. Elvesztette a fejét. Szeretetlenül kell tudni esztelenül viselkedni. S Olivier-t mi sem tartotta vissza, hogy így viselkedjék. Ah, azért ügyesebb volt, mint Christophe. Ez a fiatal ember, ki a saját dolgaiban megalkuvást nem ismert és ügyetlen volt, képes volt politikus és agyafurt fogásokkal élni barátja sikere érdekében; csodálatos energiát és leleményességet fejtett ki, hogy hiveket szerezzen neki; elérte azt, hogy fölköltötte iránta zene-kritikusok és Maecenások érdeklődését, ekiknek pártfogását szégyelte volna kérni a maga számára.

Mindennek ellenére ugyancsak sokat kinlódtak, hogy sorsukat megjavítsák. Az a szeretet, melyet egymás iránt éreztek, sok ostobaságot követtetett el velük. Christophe adósságba verte magát, hogy titokban megjelentesse Olivier egy verskötetét, melyből egyetlen példányt sem adtak el. Olivier rávette Christophe-ot, hogy adjon egy hangversenyt, amelyre jóformán senki se jött el. Christophe, az üres terem láttára, nagy bátran Haendel mondásával vigasztalta magát: «Pompás! Zeném így még jobban fog hangzani...» De ez a hengegés nem szerezte nekik vissza a pénzt, amit elköltöttek; s az emberek közönye miatt nehéz szívvél tértek otthonukba.

Mindezen nehézségek közt az egyetlen, aki segítségükre jött, egy körülbelül negyven éves, Taddée Mooch nevű zsidó volt. Művészi fénykép-kereskedése volt; de bár érdekelte a mestersége és sok ízlést meg ügyességet vitt bele, mellesleg oly sok más dolog iránt érdeklődött, hogy ezek miatt elhanyagolta az üzletét. Evvel főképpen technikai tökéletesítések kedvéért foglalkozott, vagy azért, hogy a sokszorosítás új módjait kutassa, melyek, bármily leleményesek voltak is, ritkán sikerültek és sok pénzbe kerültek. Rengeteg sokat olvasott s valósággal vadászott minden új eszmére: bölcséletben, művészetben, tudományban, politikában; meglepő szímmel hajszolta fel a független és eredeti erőket: azt lehetett hinni, hogy érzékeny titkos mágnességük iránt. Bizonyos tekintetben ő volt a kapocs Olivier barátai közt, akik elszigetelve éltek, mint ő s mindegyik külön-külön dolgozott. Ő eljárta mindegyikhez; és az ő közvetítésével, anélkül, hogy ő maga, vagy Olivier és barátai ennek tudatában lettek volna, állandó eszmeáramlat keletkezett közöttük.

Mikor Olivier Christophe-vel meg akarta ismertetni, Christophe eleinte ellenkezett; beleunt már a kísérletezésekbe Izrael fajával. Olivier, nevetve, egyre unszolta, be akarván neki bizonyítani, hogy a zsidókat épp' oly rosszul ismeri, mint Franciaországot. Végre Christophe beleegyezett; de mikor először látta Taddée Mooch-ot, elfintorította az arcát. Moch még zsidósabb volt, mint amennyit meg szoktak bocsátani; az a típus, amilyennek azok ábrázolják a zsidót, akik nem szeretik: kicsi, kopasz és idomtalan volt, szétterpedt orru, nagy szemei kancsalul hunyorogtak vastag szemüvege mögött, az arca mélyen bennfeküdt kuszán nőtt szakállában, a kezei szőrösök voltak, a karjai hosszúak, lábszárai rövidek és görbék: valóságos kis szíriai Baal. De egész lényge jóságot fejezett ki, ami

meghatotta Christophe-ot. S ami a fő, nagyon egyszerű volt és nem beszélt haszontalan dolgokat. Tartózkodott a tulzott bókoktól. Legfeljebb egy-egy diszkrét szót ejtett el. De mily buzgó volt, ha valakin segíteni kellett; tökéletes készséggel állott szolgálatára, még mielőtt bármit is kért volna tőle. Gyakran, tulságos gyakran beállított, és majdnem mindig valami jó hírrel: munkát hozott az egyik vagy másik barátának, Oliviernek megbízást egy-egy művészeti cikk megírására, vagy előadások tartására, Christophe-nak meg zongoraleckéket szerzett. Sohase maradt sokáig. Bizonyos modorossággal óvakodott attól, hogy valakire ráerőltesse magát. Lehet, hogy észrevette Christophe boszankodását, ki mindig türelmetlen mozdulatot tett, mikor az ajtóban feltűnni látta a karthagói bálvány szakállas alakját — (Molochnak hívta), — de egy perccel azután tökéletes jósága szívét hálával töltötte el.

A jóság nem ritka a zsidóknál: valamennyi erény közt ezt ismerik el legszívesebben, még ha nem is gyakorolják. Szó ami szó, legtöbbjüknel tagadólagos vagy semleges formában: mint elnézés, közöny, undorodás a rossztól, gunyos türelmesség nyilatkozik meg. Moochnál szenvedélyesen aktív volt. Mindig kész volt valakiért, vagy valamiért föláldozni magát. Szegény hit-sorsosaiért, az orosz menekültekért, minden nemzetbeli elnyomottakért, a szerencsétlen művészekért, minden nyomoruságért, minden magasztos ügyért. Erszénye mindig nyitva volt; s bármily kevéssé duzzadozott is, mindig megtalálta a módját, hogy a maga obulusza kijusson belőle; ha pedig az övé üres volt, ki tudta csinálni a mások erszényéből; soha nem sokalta a fáradságot, az utánjárást, ha valakinek szivességet kellett tenni. S egyszerűen tette, — tulzott egyszerűséggel. Megvolt az a hibája, hogy tulságos gyakran hangoztatta, hogy egyszerű és őszinte: de az volt éppen a legkülönösebb, hogy tényleg az volt.

Christophe, aki haragudott is Mooch-ra, meg rokonszenvet is érzett iránta, egyszer kegyetlen szóra fakadt, mint egy enfant terrible. Egy napon, mikor Mooch jósága egészen meghatotta, gyengéden megfogta mind a két kezét s ezt mondta neki:

— Milyen szerencsétlenség!... Milyen szerencsétlenség, hogy Ön zsidó!

Olivier összeresztett és elpirult, mintha róla lett volna szó. Kétségbe volt esve s igyekezett enyhíteni a sebet, melyet barátja okozott.

Mooch szomorú gunnyal elmosolyodott s nyugodtan így felelt:

— Sokkal nagyobb szerencsétlenség embernek lenni.

Christophe ebben csak szellemes ötletet látott. De e kijelentésben rejlő pesszimizmus mélyebb volt, semmint képzelte; és Olivier ösztönszerűen megsejtette ezt finom érzékenységgel. Azon Mooch alatt, kit a világ ismert, volt egy ettől egészen különböző, sőt sok dologban evvel ellentétes Mooch is. Látszólagos természete abból a hosszú harcból alakult ki, melyet igazi természete ellen vivott. Ez az ember egyszerűnek látszott, pedig szelleme el volt csavarodva: ha szabadjára engedte magát, nem állhatta meg, hogy össze ne bonyolítsa az egyszerű dolgokat és a mesterkéltnyű gúny jellegét ne adja legigazabb érzelmeinek. Ennek az embernek, aki szerénynek látszott és néha tulságos alázatónak, a lelke mélyén gög rejtezett, mely tudott magáról s keményen meg szokta magát fenyíteni. Mosolygó optimizmusa, soha nem pihenő tevékenysége, mely örökösen mások szolgálatában buzgólkodott, mélységes nihilizmust takartak, halálos csüggedést, mely félt magába tekinteni. Mooch beszédeivel azt a benyomást keltette, hogy sok mindenben hisz: az emberiség haladásában, a meg-

tisztult zsidó szellem jövőjében, Franciaországnak, mint az új szellem katonájának rendeltetésében — (szerette ezt a három dolgot azonosítani.) — Olivier, akit ez el nem ámitott, nem egyszer mondta Christophe-nak:
— Alapjában véve semmiben sem hisz.

Mooch gunyos józansága és nyugalma mellett neuraszténiás volt, ki nem akarta látni az ürt, mely benne tátongott. Válságokat élt át, a «minden mindegy» válságait; néha, az éj közepén, hirtelen felébredt s rémülten nyöszörgött. Mindenütt okokat keresett az akcióra, melyekbe belekapaszkodott, mint vizen uszó mentőövekbe.

Aki tulságosan régi fajból való, az drágán fizeti meg ezt a kiváltságot. A mult, a megpróbáltatások, a kimerüléssel járó kísérletezések, az ész és a szív csalódásainak terhe alatt görnyedezik — százados életvegyületek erjednek benne, amelyeknek fenekén a guny s az unalom fanyar üledéke rakódott le... Az Unalom, az irdatlan szemita unalom, melynek semmi köze sincs a mi árja unalmunkhoz, amely ugyan bennünket is megkinoz, de legalább pontos okai vannak s az okokkal együtt elmulik: mert a legtöbb esetben csak abból a szomorúságból fakad, hogy nem bírjuk azt, amit kívánunk. De bizonyos zsidóknál e halálos méreg magát az örömnél és az életnek a forrását támadja meg. Nincsenek vágyaik, nem érdekli őket semmi: nincs bennük nagyravágyás, nincs szeretet, nincs gyönyör. Csak egy dolog marad meg, nem érintetlenül, de betegesen tulzott érzékenységig felfokozva, ezekben a Kelet földjéről gyökerestül kiszakítottakban, akik végleg kimerültek attól, hogy energiájukat immár századok óta kell fogyasztaniok s akik az érzéketlenség után sóvárogznak, anélkül, hogy elérhetnék: a gondolat, a véget nem érő elemzés, mely előre megakadályozza minden élvezés lehetőségét és elcsüggeszt minden tevékeny-

séget. A legenergikusabbak nem is annyira saját céljaik érdekében cselekednek, mint inkább szerepet választanak s végigjátszák. S az a furcsa ebben, hogy szép számmal vannak köztük olyanok — s még hozzá ezek nem is a legkevésbé intelligensek s a legkevésbé komolyak — akiknek ez a reális élettől való elfordulás sugja a hivatást, vagy azt a be nem vallott vágyat, hogy színészek legyenek, hogy játszák az életet — mivel, hogy végigéljék, egyedüli módnak ezt tekintik.

Mooch is színész volt a maga módján. Lótott-futott, hogy elbódítsa magát. De míg oly sokan mások önző érdekekért lótnak-futnak, addig ő mások boldogságáért dolgozott. Megható és sokszor már terhes volt buzgó odaadása Christophe iránt. Christophe keményen lehordta és azután megbánta. Mooch ezért Christophe-ra sohasem neheztelt. Semmisem riasztotta el. Nem mintha nagyon élénken vonzódott volna Christophe-hoz. Az önfeláldozást szerette, még jobban, mint az embereket, akiknek feláldozta magát. Ürügyet adtak neki arra, hogy jót tegyen, hogy éljen.

Addig buzgólkodott, míg rábeszélte Hecht-et, hogy adja ki Christophe Davidját s néhány más szerzeményét. Hecht becsülte Christophe tehetségét; de nem volt neki nagyon sürgős, hogy másokkal megismertesse. Mikor aztán látta, hogy Mooch teljes elszántsággal készül a zeneműveket egy más kiadónál kiadni, hiúságból mégis kezébe vette a kezdeményezést.

Mooch-nak ezenkívül az a gondolata is támadt — egy kritikus alkalommal, mikor Olivier megbetegedett s pénze nem volt — hogy Félix Weil-hez, a gazdag archeologushoz fordul, aki a két barát házában lakott. Mooch és Weil ismerték egymást, de kevés rokonszenvet éreztek egymás iránt. Tulságosan különböztek egymástól; Mooch, aki heveskedő volt, misztikus, forradalmár s modora póriasságát még tu-

lozta is, kihivta Weil iróniáját, aki békés természetű és csufondáros volt, előkelő modoru és konzervatív szellemű. Am azért volt egy közös vonásuk: az akcióra egyiküket sem ösztökélte valami mély érdeklődés; mindkettőjük tevékenységét nem a hit, hanem a szivós és gépies életösztön táplálta. De ezek olyan dolgok voltak, melyeknek egyikük sem szeretett a tudatára ébredni: szívesebben fordították figyelmüket azokra a szerepekre, melyeket játszottak s ezek a szerepek vajmi ritkán nyújtottak alkalmat az érintkezésre. Így hát Mooch Weil-nél elég hideg fogadtatásra lelt; mikor föl akarta kelteni érdeklődését Olivier és Christophe művészi tervei iránt, csufolkodó szkepticizmusba ütközött. Mooch örökös lelkesedéseit majd ilyen, majd olyan utópiákért mulatságosnak találta a zsidó társadalom, ahol veszedelmes pumpoló hírében állt. Mint már oly sok más esetben, most sem vesztette el bátorságát; s addig beszélt Christophe és Olivier barátságáról s addig unszolta Weilt, míg felköltötte érdeklődését. Észrevette ezt s folytatta, amit megkezdett.

Itt aztán érzékeny hurt érintett. Ez az aggastyán, aki mindentől elfordult, akinek nem voltak barátai, kultuszt üzött a barátságból; életének nagy vonzalma egy barátság volt, mely elmaradt tőle: ez volt az ő lelki kincse; ha rágondolt, jobbnak érezte magát. Alapítványokat teit barátja nevére. Könyveket szentelt emlékezetének. Meghatották őt azok a vonások, melyeket Mooch elbeszélt neki Christophe és Olivier kölcsönös barátságáról. Személyes történetének volt ezzel némi hasonlatossága. A barát, akit elveszített, olyan volt neki, mint egy idősebb testvér, egy ifjúkori társ, egy vezető, akit bálványozott. Azoknak a fiatal zsidóknak egyike volt, akiknek agyát és szívét nemes tűz heviti, kiknek fáj az a kemény környezet, melyben élniök kell, kik azt a feladatot tüzték ki maguknak,

hogy fölemelik fajukat és fajuk által a világot, kik önmagukat tépik, marják, égetik minden oldalról s mint egy szurokfáklya, csonkig égnek néhány óra alatt. Lángja fölmelengette a kis Weil apátiáját. Fölemelte őt a földről. Amíg ez a jó barát élt, Weil az ő oldalán lépdelt, a hitnek abban a tündökölő és sztoikus sugárkoszorujában, melyet az a messiási lélek árasztott maga körül: a tudományról, a szellem hatalmáról, az eljövendő boldogságról vallott hit sugárkoszorujában. Mikor aztán magára hagyta őt, a gyenge és gunyos természetű Weil lesiklott ennek az idealizmusnak magasságaiból Salamon könyvének homokjába, melyet minden zsidó elme magában hordoz s mely mindig kész ezeket az elméket betemetni. De sohasem felejtette el azokat az órákat, melyeket a fényben együtt töltött barátjával: féltékenyen őrizte már-már elmosódó világát. Soha senkinek nem beszélt róla, még a feleségének sem, akit szeretett: szent dolog volt ez. És ez az öreg ember, akit prózainak és szárazszivűnek hittek, mikor élete végére ért, titkon elmondogatta magában az antik India egyik brahminájának keserű és gyengéd gondolatát:

«A világ megmérgezett fája két gyümölcsöt terem, melyek édesebbek, mint az élet forrásának a vize: az egyik a költészet, a másik a barátság.»

Ez időtől kezdve érdeklődött Christophe és Olivier iránt. Ismerve büszkeségüket, titkon elkérte Moochtól Olivier verskötetét, mely akkoriban jelent meg; és anélkül hogy a két barát egyetlen lépést tett volna, vagy csak gyanították volna terveit, addig buzgólkodott, míg kieszközölte, hogy a művet az Akadémia díjjal tüntette ki, ami éppen jókor jött szükös viszonyaik közt.

Mikor Christophe megtudta, hogy ezt a váratlan segélyt annak az embernek köszönhetik, akit hajlandó

volt rosszul itélni meg, furdalta a lelkiismeret azért, amit annakelőtt mondani, vagy gondolni talált róla; és leküzdve a látogatások iránt érzett ellenszenvét, elment hozzá, hogy köszönetet mondjon neki. Jó szándékáért nem kapott jutalmat. Az öreg Weil iróniáját újra felébresztette Christophe fiatalos rajongása, jól lehet erölködött, hogy titkolja előtte; és nem igen sikerült megérteniök egymást.

Azon a napon, mikor Christophe Weil-nél tett látogatása után hálásan és ingerülten visszament padlásszobájába, a jó Moochot, aki ismét valami szolgálatot tett Olivier-nek és Lucien Lévy Couer-nek valamelyik szemlébe írt kellemetlen cikkét találta ott, mely az ő zenéjét nem nyiltani, hanem gyalázkodó jóindulattal bírálta s melyben a kritikus avval mulatott, hogy körmönfont csufolkodás játékát üzve, egy színtre állította őt olyan harmad- és negyedrangú zenészekkel, akiktől amaz irtózott.

— Látod-e most már, — mondta Christophe Olivier-nek, miután Mooch elment, — hogy mindig a zsidókkal van dolgunk, kizárólag a zsidókkal? Ejnye, no, tán zsidók volnánk mi magunk is? Nyugtass meg kérlek. Az a látszata van a dolognak, mintha mi csalogatnók őket. Uton-utfélén beléjük botlunk, mint ellenségeibe, vagy mint szövetségeseibe.

— Azért, mert intelligensebbek, mint a többiek, — mondta Olivier. — Nálunk jóformán a zsidók az egyedüliek, akikkel egy szabad ember elbeszélgethet az új dolgokról, az élő dolgokról. A többiek belegyökereznek a múltba, a holt dolgokba. Az a szerencsétlenség, hogy ez a múlt a zsidókra nézve nem létezik, vagy legalább is nekik nem ugyanaz, mint miénkünk. Vélük csak a máról beszélgethetünk, a mi fajunkbeliekkel csak a multról. Figyeld meg a zsidók tevékenységét a dolgok valamennyi rendjében: kereskedelemben

iparban, oktatásban, tudományban, jótékonysági intézményekben, művészi alkotásokban...

— Művészetről ne beszéljünk, — mondta Christophe.

— Én nem azt mondom, hogy az, amit csinálnak, mindig rokonszenves nekem: sőt gyakran gyűlöletes. De legalább élnek és meg tudják érteni azokat, akik élnek. Mi bírálhatjuk, kigunyoihatjuk, átkozhatjuk a zsidókat. De nem tudunk nélkülük ellenni.

— Semmit se kell tölözni, — mondta csufondárosan Olivier. — Én el tudnék lenni nélkülök.

— Lehet, hogy te tudnál élni. De mi hasznod volna abból, ha életed és műveid ismeretlenek maradnának, mint ahogy nélkülök valószínűleg senkisé ismerné őket? Talán hitsorsosaink azok, akik segítségünkre jönnének? A katolicizmus veszni engedi vére legjobbjait, anélkül, hogy egyetlen mozdulatot tenne védelmükre. Mindazok iránt, kik lelkük mélyéből vallásosak, kik az életüket adják Isten védelmére, ha volt bennük annyi vakmerőség, hogy kioldozták magukat a katolikus szabály alól s felszabadították magukat Róma tekintélye alól, nyomban nemcsak közönbösen, hanem ellenségesen viselkedik az a gyalázatos horda, mely katolikusnak mondja magát; néma csenddel takarja be és zsákmányul engedi át őket a közös ellenségeknek. Törődnek is a katolikusok az olyan szabad szellemmel, — bármily nagy legyen is, bár valóságos megtestesülése legyen annak, ami hitükben a legtisztább és igazán isteni, bár szívvel-lélekkel keresztény legyen is — aki nem engedelmességből keresztény. Aki nem állt be a nyájba, a vak és süket felekezetbe, mely nem a maga eszével gondolkodik. Kitaszítják, örülnek, mikor látják, hogy egyedül szenved, hogy az ellenség tépi-marja, miközben azokat hívja segítségül,

akik testvérei s akiknek a hitéért hal meg. A mai katolicizmusban a gyilkos tétlenség hatalma van. Könnyebben megbocsátana ellenségeinek, mint azoknak, kik föl akarják ébreszteni s visszaadni neki az életet... Mi lett volna belőlük, szegény Christophe-om, mivé lenne akciónk, a miénk, akik vérbeli katolikusok vagyunk, kik arra születtünk, hogy szabadok legyünk, egy másik szabad protestáns és zsidó nélkül? A zsidók a mai Európában a legélénkebben működő erők mindabban, ami jó és rossz csak létezik. Ők szállítják taláalomra a gondolat himporát. Mikor megindultál, nem bennük akadtál-e legrosszabb eljenségeidre és barátaidra?

— Ez igaz, — mondta Christophe, — ők bátorítottak, támogattak, olyan szavakat intéztek hozzám, amelyek életet öntenek abba, aki küzd, éreztetvén vele, hogy megértik. Az is bizonyos, hogy e barátok közül ugyancsak kevés maradt hű hozzám; barátságuk szalmaláng volt. Sebaj! Sokra kell becsülnöm ezt a tényt is, mely felvillant az éjszakában. Igazad van: ne legyünk hálátlanok.

— S főleg legyünk intelligensek, — mondta Olivier. — Ne csonkítsuk meg amugy is beteg civilizációt avval, hogy lenyesegezzünk egynéhányat legéletképesebb ágai közül. Ha az a szerencsétlenség érné Európát, hogy a zsidókat kikergetnék, intelligenciában és akcióban olyan elszegényedés állna be, hogy számolni kellene a teljes csőd lehetőségével. Különösen nálunk, a francia vitalitás jelen állapotában, kiűzésük a nemzetre nézve még gyilkosabb érvágás lenne, mint a protestánsok kiűzése a XVII-ik században. Kétségtelen, hogy jelenleg olyan helyet foglalnak el, mely nincs arányban valódi értékükkel. Visszaélnék a nálunk most dúló politikai és erkölcsi anarchiával, amelynek terjedését nem kis mértékben segítik elő,

részint természetes hajlamból, részint azért, mert jól érzik benne magukat. A legjobbak, mint ez a kitünő Mooch, avval hibáznak, hogy, nagyon őszintén, azonosítják Franciaország rendeltetését zsidó álmaikkal, melyek nekünk gyakran veszedelmesebbek, semmint hasznosak. De mégsem szabad haragudni rájuk, amiért Franciaországot a saját képükre akarják formálni: azért kívánják ezt, mert szeretik. Ha szeretetük félelmetes, a mi kötelességünk védekezni s a rangsorunkba szorítani őket, amely, minálunk, a második. Nem mintha azt tartanám, hogy fajuk alatta áll a miénknek: — (a fajok alacsonyabb vagy magasabb rendűségéről folyó viták együgyűek és utálatosak.) — De megengedhetetlen, hogy egy idegen faj, mely még nem olvadt össze a mienkkel, jobban akarja ismerni, hogy mi való nekünk, mint mi magunk. Jól érzi magát nálunk: ennek nagyon örvendek; de ne törjön arra, hogy Judeát csináljon belőle. Egy intelligens és erős kormány, mely a helyükre tudná utasítani a zsidókat, a francia nagyság egyik leghasznosabb eszközévé tehetné őket; s szolgálatot tenne nekik s egyuttal minékünk is. Ezeknek a tulideges, izgatott és bizonytalan lényeknek szükségük van egy törvényre, mely kordában tartsa őket, egy urra, aki a gyengeséget nem ismeri, de igazságos és megszelidíti őket. A zsidók olyanok, mint az asszonyok: kitünők, ha megvannak zabolázva; de az ő uralmuk is, mint az asszonyoké, irtózatos; és azok, akik alája vetik magukat, nevetséges látványt nyújtanak.

*

Bár kölcsönösen szerették egymást és szeretetük megadta nekik az intuiciót, mellyel beláttak egymás lelkébe, voltak dolgok, melyeket a másikban sehogyse tudott megérteni, sőt amelyek sértették őket. Barát-

ságuk első idejében, mikor mindegyikük ösztönösen igyekezett, hogy magából csak azt hagyja meg, ami a legjobban hasonlít barátjához, nem vették észre ezeket. Csak lassan-lassan szállt fel a felszínre s lebegett élesebb körvonalakban, mint azelőtt, a két fajnak a képe; mert azáltal, hogy ellentétei voltak egymásnak, a különbözésük még szembeszökőbbé vált. Előelőfordultak közöttük apróbb surlódások, melyeket gyengédségük nem mindig tudott elkerülni.

Félreértésekben tévelyegtek. Olivier szelleme a hit, a szabadság, a szenvedély, a guny, az egyetemes kételkedés keveréke volt, melynek formuláját Christophe sehogyse tudta felfogni. Viszont Olivier megütöközött azon, hogy Christophe rossz pszichológus; mint régi fajból való arisztokrata, mosolygott ennek az izmos, de nehézkes, egy darabból faragott szellemnek ügyetlenségén, amely nem tudta magát elemezni, akit ámitottak mások s aki ámitotta önmagát, Christophe érzelmességét, zajos ömlengéseit, könnyű meghatódását Olivier néha bosszantónak, sőt egy kicsit nevetségesnek találta. Nem is szólva az erő bizonyos kultuszáról, arról, amit a németek meggyőződéssel vallanak, hogy az ököl morálja, a Faustrecht, kitűnő, aminek igazságát Olivier-nek és népének ugyancsak alapos okuk volt el nem ismerni.

És Christophe nem szenvedhette Olivier iróniáját, mely gyakran valósággal dűhre ingerelte; nem szenvedhette azt a mániáját, hogy örökösen okoskodott és elemezett, azt a, nem is tudom minő szellemi erkölcstelenséget, amely meglepő volt egy oly embernél, aki, mint Olivier, rajongott az erkölcsi tisztaságért s amely abból eredt, hogy intelligenciája igen tágkörű volt. Ellensége minden tagadásnak s kedvét lelte az ellentétes gondolatok látványában. Olivier a dolgokat bizonyos tekintetben történeti, panoramikus

nézőpontból szemlélte; annyira szükségét érezte annak, hogy mindent megértsen, hogy egyszerre látta azt, ami a dolgok mellett és azt, ami ellenük szolt; s vagy az egyik, vagy a másik mellett sorakoztatta fel az érveket, aszerint, amint valaki egy tétel mellett, vagy ellene foglalt állást; aminek sokszor az lett a vége, hogy ellenmondásaiban nem tudott eligazodni. Christophe-ot meg annál jobban megtévesztette. Pedig Olivier-nél nem az ellenmondás vágya volt ez, sem hajlam a paradoxon-ra; az igazság s a józan ész parancsoló kényszere volt; sértette őt minden elfogultság; szembe kellett vele szállania. Az a nyers modor, ahogyan Christophe a tetteket és az embereket megítélte, mindent nagyobbának látva és brutalisabbnak, mint a valóságban, bántotta Olivier-t, aki, bár szintén erkölcsös volt, nem volt olyan hajlíthatatlan acélból s hagyta magát a külső behatásoktól megkísérteni, átfesteni, megindítani. Tiltakozott Christophe tulzásai ellen s ellenkező irányban esett tulságba. Nap-nap után megesett, hogy ez a szellemi félszepség arra vezette, hogy barátai ellen ellenfelei ügyének fogja párját. Christophe megharagudott. Szemére hánytá Olivier-nek szofizmáit, elnézéséte llenséges emberek és dolgok iránt. Olivier mosolygott: jól tudta, az illuziók milyen hiánya takarja be az ő elnézéséte; jól tudta, hogy Christophe sokkal több dologban hisz, mint ő s határozottabban ismeri el őket. Christophe nem nézve se jobbra, se balra, az utnak egyenesen nekivágott. Különösen dühös volt a párisi «jóság»-ra.

— Mikor a gazfickóknak megbocsátanak, — szokta mondani Christophe — büszkén azt a nagy érvet hozzák fel, hogy ezek ugy is elég szerencsétlenek avval, hogy gazfickók, meg azt, hogy beszámíthatatlanok és betegek... De először is nem igaz, hogy azok, akik rosszat cselekszenek, szerencsétlenek. Ez egy erkölcsi

eszme akcióban, együgyű melódrámába való, a szenteskedő és ostoba optimizmus erkölcsi eszméje, aminőt Scribe és Capus szoktak feltálni, a ti párisi nagyságaitok, ezek a nagy művészek, akikhez méltó az élvhajászó, képmutató és gyerekes polgárok társadalma, kik tulságos gyávák ahhoz, hogy saját rutságuknak szemtül szembe nézzenek. Egy gazfickó nagyon szépen lehet boldog ember. Sőt a legkedvezőbb eshetőségei vannak arra, hogy az legyen. S ami beszámíthatatlanságát illeti, ez is ostobaság. Legyen hát elég bátorságtok beismerni, hogy mivel a Természet közömbös a jó és a rossz iránt s éppen ennél fogva gonosz, egy ember nagyon szépen lehet bűnös és teljesen egészséges. Az erény nem a természettől származik, hanem az ember műve. Az embernek meg kell védenie. Az emberi társadalmat egy marék ember építette föl, akik erősebbek, nagyobbak voltak, mint a többiek. Kötelességük, hogy oly sok század szörnyű tusáinak művét megóvják a lelketlen csöcselék pusztításaitól.

Ezek a gondolatok, alapjában véve, nem nagyon különböztek Olivier-éitől; de az egyensúly titkos ösztönénél fogva sohasem érezte magát oly dilettánsnak, mint mikor harcra tüzelték.

— Ugyan ne izgulj, barátom, — mondotta Christophe-nak. — Hagyd, hogy a világ kedvét lelje bűneiben. Mi pedig, mint jó barátok a Dekameronban, szívjuk békességben a gondolat kertjeinek balzsamos levegőjét, mialatt a ciprusok és ernyős fenyőknek rózsafüzér övezte dombja körül Flórencet a dögvész pusztítja.

Olivier napokon át elmulátott avval, hogy apróra szétszedte a művészetet, a tudományt, a gondolatot, hogy kifürkésze titkos kerekeit; ez aztán olyan pyrrhonizmushoz vezette, amelyben minden, ami volt, nem egyéb volt már, mint az elme kigondolása, egy levegőbe rakott építmény, melynek még az a mentsége se

volt, mint a mértani alakoknak, hogy az elmének szüksége van rájuk. Christophe-ot dühbe hozta az, hogy Olivier szétszedi a gépet.

— Hiszen jól működött; mi hasznod lehet abból, ha el tudnád törni? Mit akarsz bebizonyítani? Hogy semmi egyenlő semmivel? Teringettét! Ezt jól tudom. Hisz' éppen azért küzdünk, mert a semmi mindenfelől megrohan bennünket. Semmisse létezik? De én, én létezem. Nincs ok arra, hogy cselekedjünk? De én, én cselekszem. Am haljanak meg, ha meg akarnak halni azok, akik szeretik a halált. Én élek, én élni akarok. Az életemet a mérleg egyik csészéjébe, a gondolatot a másikba... Az ördög vigye a gondolatot!

S hagyta, hogy elragadja szokott hevessége; s vita közben sértő szavakat mondott. Am alig ejtette ki, már is megbánta. Szerette volna visszavonni őket; de a baj megtörtént. Olivier nagyon érzékeny volt; nagyon könnyű volt a bőrét megkarcolni; egy kemény szó, különösen ha olyan valakitől jött, akit szeretett, vérig sebezte. Gőgös büszkeségből semmit se szólt róla, magába temette. Azután az sem kerülhette el figyelmét, hogy barátjából hirtelen ki-kicsapott az öntudatlan önzés egy-egy villanása, mely megvan minden nagy művészen. Érezte, hogy bizonyos pillanatokban, egy szép zene értékéhez mérve, az ő élete Christophe szemébe nem sokat ér: — (Christophe nem nagyon igyekezett ezt titkolni előtte). — Jól meg tudta ezt érteni, úgy találta, hogy Christophe-nak igaza van: de szomorú volt ez.

Meg azután voltak Christophe természetében különféle zavaros elemek, melyek homályosak maradtak neki s amelyek nyugtalanították. Barokk és féltelmes szeszélyek hirtelen szélrohamai voltak ezek. Bizonyos napokban nem akart beszélni; vagy ördögi rosszindulat rohamaitól megszállva, elkezdett sértegetni.

Vagy pedig eltűnt; egész nap s fél éjszaka nem került az ember szeme elé. Egyszer egyfolytában két napig kimaradt. A jó Ég tudja, mit csinált! Maga se nagyon tudta!

Az igazság az volt, hogy hatalmas természete, szűk életébe és lakásába, mint valami tyukketrecbe, beszorítva, néha-néha közel volt ahhoz, hogy szétrobbanjon. Barátjának nyugodtsága feldühösítette: ilyenkor kedve lett volna valami rosszat tenni neki, vagy ártani valakinek. Meg kellett szöknie, halárra kellett magát fárasztania. Elcsatangolt Páris és a közelekvő helységek utcáin, tétován valami kalandot keresve, amit néha meg is talált; az se lett volna éppen kedve ellen, ha összekerül valami csavargóval s hajbakap vele, hogy kiadja ereje fölöslegét... Olivier szegény egészségével és testi gyengeségével, bajosan tudta ezt megérteni. Christophe sem értette meg jobban. Ugy ébredt föl ezekből az eltévelyedéseiből, mint valami elgyöttrő álomból, — kissé szégyenkezve és nyugtalankodva amiatt, amit tett s amit tehetett még. De mikor egy örület forgószele elmúlt, olyan volt, mint a nagy ég, melyet a vihar tisztára mosott, mocsoktalan, derűs, lelken felsőbbségesen uralkodó. Oly gyengéden viselkedett Olivier-vel szemben, mint soha azelőtt s marcangolta magát, hogy fájdalmat okozott neki. Értelmetlennek tetszett neki, hogy miért is kocantak össze. Sokszor nem is ő volt mindenben hibás; de azért nem tartotta magát kevésbé vétkesnek; szemrehányást tett magának, hogy olyan szenvedélyesen erősködött a maga igaza mellett: úgy vélekedett, hogy jobb, ha az ember magára veszi a tévedést s a barátjával marad, mintha neki van igaza és szembekerül vele.

Félreértéseik különösen akkor voltak kinosak, ha este keletkeztek s a két barátnak az éjszakát ebben az egyenetlenségben kellett tölteni, mely mindkettő-

jüknél valóságos erkölcsi zavart okozott. Christophe fölkel, hogy pár szót írjon s Olivier ajtaja alá csuszta; és másnap, mikor fölébredt, bocsánatot kért tőle. Vagy még az éjjel kopogtatott az ajtaján: nem tudott volna másnapig várni, hogy megalázkodjon. Rendsen Olivier sem aludt, akárcsak Christophe. Jól tudta, hogy Christophe szereti őt s nem akarta megsérteni; de szükségét érezte annak, hogy ezt szóval is hallja tőle. Christophe meg is mondta s minden el volt törölve. Mily gyönyörteli nyugalom! Milyen jól aludtak azután!

— Ah! — sóhajtozott Olivier, — mily nehéz egymást megérteni!

— Éppen ezért, szükséges-e, hogy mindig megértsük egymást? Én lemondok róla. Csak az kell, hogy szeressük egymást.

Mindezek az apró sértődések, melyeket aztán nyugtalan gyengédséggel igyekeztek meggyógyítani, majdnem még kedvesebbé tették őket egymásnak. A harag perceiben Antoinette tűnt elő Olivier szeméin át. A két barát nőies figyelmességekkel lepte meg egymást. Christophe nem hagyta elmulni Olivier nevénapját, hogy meg ne ünnepelte volna egy zeneművel, melyet neki ajánlott, vagy pár szál virággal, vagy egy kis süteménnyel, valami ajándékkal, amit a jó Ég tudja, hogyan vásárolt! — (mert a pénz gyakran szükében volt a háznál.) — Olivier tönkretette a szemét, hogy éjjel, titokban, lemásolja Christophe partitúráit.

A félreértések barátok közt addig sohasem nagyon súlyosak, míg egy harmadik nem áll közéjük. De ennek előbb-utóbb be kell következnie: tulságos sok olyan ember van ezen a világon, akik azért érdeklődnek mások dolgai iránt, hogy összeveszítsék őket.

*

Olivier ismerte Stevens-éket, kikhez egykor Chris-

tophe eljárt látogatóba; és ő sem tudott ellenállni Colette csábító erejének. Christophe csak azért nem találkozott Olivier-vel régi barátnője kis udvaránál, mert ezidőben Olivier, lesujtva nővére halálától, bezárkózott gyászába és nem járt senkihez. Colette a maga részéről nem tett semmit, hogy láthassa őt; szerette ugyan Oliviert, de nem szerette a szerencsétlen embereket; azt szokta mondani magáról, hogy tulérezékeny és elviselhetetlen látvány neki a szomorúság: várt, míg Olivier-é elmúlik, hogy ismét gondoljon rá. Mikor megtudta, hogy gyógyulása immár véglegesnek látszik és hogy nem kell már félnie a fertőzéstől, megkockáztatta, hogy jelt ad neki. Olivier nem kérte magát. Vad volt és egyben világfi is, a csábításra könnyen hajló; és nem titkolhatta gyengéjét Colette iránt. Mikor bejelentette Christophe-nak abbeli szándékát, hogy a leányt újból meglátogatja, Christophe, aki sokkal jobban tisztelte barátja szabadságát, semhogy a legkisebb gánccsal illesse, beérte avval, hogy vállat vont s tréfálkozva így szólt:

— Ha ez mulattat, csak menj, kicsikém.

De ugyancsak óvakodott, hogy kövesse őt. Eltökélte, hogy végleg szakítani fog ezekkel a kacér teremtésekkel s a társaságukkal is. Nem mintha nőgyűlölő lett volna: ahhoz sok hiányzott. Különösen gyengéd vonzalmat érzett azon fiatal asszonyok iránt, akik dolgoztak, a kis munkás-, alkalmazott- és hivatalnokleányok iránt, akiket reggelenként látni lehet, amint rendszerint egy kicsit megkésve, még csak félig ébren, sietnek a műhely vagy az iroda felé. Ugy tetszett neki, hogy a nőnek csak akkor van meg egész józan esze, ha cselekszik, ha igyekszik önmaga által lenni, megkeresni kenyerét és függetlenségét. És úgy tetszett neki, hogy csakis így van meg egész kecsessége, mozdulatainak fürge hajlékonysága, minden érzékének

ébersége, életének és akaratának teljessége. Gyűlölte a henye és élvhajhászó nőt; olyan benyomást tett rá, mint egy jóllakott állat, mely emészt és unatkozik, egészségtelen álmodozásokban. Olivier ellenben imádta a nők far niente-jét, a virágokéhoz hasonló bájukat, melyek csak azért élnek, hogy szépek legyenek s a levegőt illattal áraszák el maguk körül. Ő elsősorban művész, Christophe pedig ember volt. Christophe teljes ellentéte volt Colette-nek; ő annál jobban szerette az embereket, mennél több részük volt a világ szenvedéseiben. Így azt érezte, hogy testvéri együttérzés fűzi hozzájuk.

Colette különösen azóta kívánta Oliviert viszontlátni, mióta értesült Christophe-al való barátságáról: mert kíváncsi volt a részleteire. Nem szünt meg Christophe-ra neheztelni, hogy úgy bánik vele, mintha semmibe venné s teljesen elfelejtette volna; és anélkül, hogy bosszút óhajtott volna állni — (ezt nem tartotta érdemesnek, mert a bosszuállás fáradsággal jár), — valami gonosz csinyt nagy örömmel követett volna el ellene. Játszott, mint a macska, mely harapdál, hogy ügyet vessenek rá. Mivel jól értett ahhoz, hogyan kell valakit hizelgésekkel behálózni, nem volt nehéz Oliviert megszólaltatnia. Senkise nézte világosabb szemmel az embereket és senkise hagyta magát nehezebben rászedni, mint Olivier, ha távol volt tőlük: senkise mutatott naivabb bizalmat, ha két kedves szem közelébe került. Colette oly őszinte érdeklődést tanúsított Olivier és Christophe viszonya iránt, hogy Olivier nem tudott vonakodni s elmondta barátságuk történetét, sőt bizonyos apró félreértéseiket is, melyek, messziről nézve, mulatságosaknak tündek fel neki s amelyekben úgy állította be magát, mintha a hibás mindig ő lett volna. És elmondta Colette-nek bizalmasan Christophe művészeti terveit is s néhány ítéletét

— melyek nem mind voltak hizelgők — Franciországról s a franciákról. Csupa olyan dolgot, melyeknek magukban véve nem volt nagy jelentősége, de amelyeket Colotte sietett széthordani, a maga módján tálalva fel őket, részint azért, hogy zamatosabb ízük legyen, részint Christophe iránt való rejtett rosszindulatból. S mivel az első, kivel e bizalmas vallomásokat közölte, természetesen az ő elválhatatlan Lucien Lévy-Coeur-je volt, kinek semmi oka se volt azokat titokban tartani, mindenütt elterjedtek s utközben megszépültek. Olivier-ről gunyos és kissé gyalázkodó részvétellel nyilatkozva, valóságos áldozatnak tüntették fel. Ugy látszott, hogy a történet senkire nézve sem lehet nagy érdeklődéssel, mivel a két hős vajmi kevéssé volt ismeretes; de egy párisi mindig érdeklődik az iránt, amihez nincs köze. Végre egyszer csak Christophe-nak is a füléhez jutottak ezek a titkok, még pedig Roussin-né szájából. Egy hangversenyen találkoztak s Roussin-né megkérdezte Christophe-tól, igaz-e, hogy haragban van avval a szegény Olivier Jeannin-nal; és tudakozódott munkáinól, célzást téve olyan dolgokra, melyekről Christophe azt hitte, hogy róluk csak neki s Olivier-nek van tudomása. S mikor Christophe azt kérdezte Roussin-nétől, kitől hallotta ezeket a részleteket, Roussin-né megmondta neki, hogy Lucien Lévy-Coeurtől, ez pedig Oliviertől tudja.

Christophe úgy érezte, mintha sulyos csapást mértek volna rá. Mivel hevesvérű volt s kritika nélkül ítélte, nem jutott eszébe, hogy a hír valószínűségét kétségbe vonja; ő csak egy dolgot látott: titkai, melyeket rábizott Olivier-re, ki lettek szolgáltatva s még hozzá Lucien Lévy-Coeurnak. Nem bírt tovább ott maradni a hangversenyen; azonnal eltávozott a teremből. Körülötte ür volt, éjszakai sötétség. Az utcán

kis hujja volt, hogy el nem gázolták. Egyre ezt mondogatta magában: «Barátom elárult!...»

Olivier Colette-nél volt. Christophe szobája ajtaját kulccsal zárta be, hogy Olivier ne beszélgethessen el vele, mint rendesen, pár percig, mikor majd hazajön. Csakugyan, kis idő múlva hallotta, hogy belép, próbálja kinyitni az ajtót s a záron keresztül jó estét sug neki: meg se moccan. Az ágyán ült, sötétben, fejét kezeibe temetve s egyre csak ezt mondogatta magában: «Barátom elárult!...» s így töltötte az éjszaka egy részét. Most érezte csak, mennyire szereti Olivier-t, mert nem haragudott rá, hogy elárulta: csak szenvedett. Annak, akit szeretünk, megvan ellenünk minden joga, még az is, hogy megszűnjön minket szeretni. Nem tudunk rá neheztelni, csak magunkra, hogy oly méltatlanok vagyunk a szeretetre, mert hát ime, elhagy bennünket. És ez halálos fájdalom, mely megtöri akaratomkat, hogy éljünk.

Másnap reggel, mikor találkozott Olivier-vel, nem szólt neki semmiről; egy szót se tudott szólni, oly gyűlöletes volt neki, hogy szemrehányásokkal illesse, amiért visszaélt bizalmával s titkait prédául dobta oda az ellenségnek. De beszélt helyette az arca, mely ellenséges és fagyos volt. Olivier-t ez ugyancsak meglepte; nem értett belőle semmit. Félénken tudakolni próbált, mi oka van haragudni rá. Christophe brutalisan félrefordult, nem felejt neki. Most aztán Olivier is megsértődött, hallgatott és csendesen lenyelte bánatát. Egész nap nem látták többé egymást.

Még ha Olivier ezerannyi fájdalmat okozott volna neki, Christophe még akkor se tett volna soha semmit, hogy bosszút álljon rajta, annyit is alig, hogy védekezzen: Olivier szent volt neki. De a méltatlankodást, amit érzett, ki kellett öntenie valakire; s mivel ez nem lehetett Olivier, hát Lucien Lévy-Coeur volt. Szo-

kott igazságtalanságával és szenvedélyességével, mindjárt őt tette felelőssé azért a hibáért, melyet Olivier-nek tulajdonított; s elviselhetetlen féltékenység gyötörte, mikor elgondolta, hogy egy ilyen ember megfoszthatta őt barátja vonzalmától, mint ahogy már kimarta Colette Stevens barátságából is. Dűhe tetőpontra hágott, mikor ugyanezen a napon Lucien Lévy-Coeur-nek Fidelio egy előadásáról írt cikke került a szeme elé, mely csufondáros hangon szólt Beethovenról s enyelgő tréfával a Montyon erénydíjra méltó hősnőjéről. Christophe mindenkinél tisztábban látta a darab félszedségeit, sőt a zene bizonyos hibáit is. Ő maga se mutatott mindig tulzott tiszteletet az elismert mesterek iránt. De nem büszkélkedett avval, hogy ő sohasem mond magának ellen és hogy logikája francia. Azon emberek közé tartozott, kik nem vonakodnak rámutatni azoknak a hibáira, akiket szeretnek, de azt már nem engedik meg, hogy ezt mások is megtegyék. Különbben egészen más dolog az, ha valaki egy nagy művészt, — ha még oly ádáz módon is, mint ahogy Christophe tette — a művészetbe vetett szenvedélyes hite, sőt — azt lehet mondani — a dicsősége érdekében megalkuvást nem tűrő szeretete sugallatára bírál, és egészen más, ha valaki bírálataiban kizárólag arra törekszik — amint Lucien Lévy-Coeur tette — hogy hizelegjen a közönség aljaságának és szellemességét egy nagy ember rovására fitogtatva, megnevettesse a karzatot. Meg aztán, bármily szabad volt is Christophe az ítéletében, mindig volt egy bizonyos zene, melynek hallgatólag külön helyet szánt s féltve óvott, amelyhez nem volt szabad hozzányulni: az, mely több és jobb volt, mint zene, az, mely lélek volt, csupa tiszta lélek, nagy, jótékony lélek, melyből az ember bizalmat, erőt, reményt merít. Beethoven zenéje ilyen zene volt. Mikor

látta, hogy egy hitvány gyalázza, egészen kikelt magából. Ez már nem művészeti, hanem becsületbeli kérdés volt; ez érintette mindazt, ami értéket ad az életnek, a szeretetet, a heroizmust, a szenvedélyes erényt, a jóságot, mely szomjuhozza azt, hogy másoknak odaadja magát. A jó Isten volt ez! Itt már nem lehet helye a vitának. Épp oly kevéssé engedhette meg, hogy ellene támadást intézzenek, mint ahogy nem tűrte volna, hogy gyalázzák azt a nőt, akit nagyrabecsül és imád: ilyenkor gyűlölni és ölni kell... És mit szólhatott Christophe, mikor a gyalázó az összes emberek közül éppen az volt, akit a legjobban megvetett.

S a véletlen úgy hozta magával, hogy a két ember, éppen aznap este, már szembekerült egymással.

Hogy ne maradjon egyedül Olivier-vel, Christophe szokása ellenére elment egy estélyre Roussin-ékhez. Kérték, hogy játszon valamit. Megtette, de nem szívesen. Kis idő múlva mégis elmélyedt a darabba, melyet játszott, mikor fölvetvén szemeit, néhány lépésnyire, egy csoportban megpillantotta Lucien Lévy-Coeur gunyos szemeit, melyek figyelték őt. Egy taktus közepén egyszerre megállt, majd fölkel és hátat fordított a zongorának. A feszültség hirtelen csöndje keletkezett. Roussin-né meglepődve, odalépett Christophe-hoz, erőltetett mosollyal; és óvatosan — mivel nem volt biztos benne, nincs-e vége a darabnak, — ezt kérdezte tőle:

— Nem folytatja, Krafft ur?

— Végeztem, — felelte Christophe szárazon.

Alig ejtette ki e szót, máris érezte, hogy illetlen volt; de ahelyett, hogy ez óvatosabbá tette volna, még jobban felizgatta. Anélkül, hogy ügyelt volna a hallgatóság csufolkodó figyelmére, leült a szajón egyik sarkában, ahonnan jól láthatta Lucien Lévy-Coeur mozdulatait. Szomszédja egy öreg, rózsás és álmoské-

pü tábornok, kinek halványkék szemei gyerekesen néztek a világba, inditattva érezte magát, hogy udvarias dicséretet mondjon a darab eredetiségéről. Christophe, akit ez untatott, meghajtottta magát s tagolatlan hangokat dörmögött. A tábornok tovább beszélt, végtelenül udvariasan semmitmondó, édeskés mosollyal és azt szerette volna, hogy Christophe magyarázza meg neki, hogyan tud annyi zeneművet emlékezetből eljátszani. Christophe türelmetlenül izgett-mozgott s azon tűnődött, vajjon ne penderítse-e le az öreget a pamlagról. Ki akarta hallgatni, miket beszélt Lucien Lévy-Coeur: leselkedett az ürügyre, hogy rátámadhasson. Néhány perc óta érezte, hogy valami ostobaságot fog elkövetni: de semmi a világon nem tarthatta volna vissza, hogy elkövesse. Lucien Lévy-Coeur a közelében álló hölgyeknek a nagy művészek szándékait és titkos gondolataikat magyarázta. Mikor egy pillanatra csend lett, Christophe hallotta, hogy szabadszáju célzásokat ejt el Wagner és Lajos király barátságáról.

— Elég! — kiáltotta s öklével a mellette lévő asztalra csapott.

Álmélkodva fordultak feléje. Lucien Lévy-Coeur egy pillantást váltva Christophe-al, könnyen elsápadt s így szólt:

— Hozzám beszél?

— Hozzád, kutya! — mondta Christophe.

Egy ugrással fölkel.

— Hát neked be kell piszkolnod mindent, ami nagy a világon? — folytatta dühvel. — Ki vele, komédiás, vagy kilöklek az ablakon!

Közelebb lépett hozzá. A hölgyek sikoltozva félre álltak. Egy kis fölfordulás keletkezett. Christophe-ot nyomban közrefogták. Lucien Lévy-Coeur egy kicsit kiegyenesedett karosszékeiben s hanyagul ismét vissza-

dőlt. Majd halkán odahívott egy arramenő szolgát s átadott neki egy névjegyet; aztán tovább beszélgett, mintha semmi se történt volna; de szemhéjai idegesen rezegtek s hunyorgó szemei oldalvást pislogattak, hogy megfigyelje az embereket. Roussin odaállt Christophe elé s frakkja hajtókájánál megfogta őt, az ajtó felé tolta. Christophe dühében és szegényében lehajtotta a fejét; nem látott mást, csak a kővér ember kikeményített, széles, fehér ingelejét, melynek megszámolta a gyémántgombjait s csak azt érezte, mint csapja meg arcát lehellete.

— De hát mi lelte, kedvesem! — mondta Roussin. Micsoda modor ez? A teremtésit! Ön megfélemezik magáról! Nem tudja, hogy hol van? Megbolondult talán?

— Vigyen el az ördög, ha ide még valaha beteszem a lábam! — mondta Christophe, kiszabadítva magát a kezei közül; s az ajtóhoz ért.

Óvatosan helyet csináltak neki. A ruhatárban egy inas tálcát nyújtott feléje. Lucien Lévy-Coeur névjegye volt rajt. Átvette, értelmetlenül nézegette s hangosan elolvasta; aztán, hirtelen, elkezdett keresgélni a zsebeiben, miközben fujt haragjában; egy féltucat különféle tárgyat huzott ki belőlük, köztük három- négy összegyűrt, piszkos névjegyet:

— Fogja csak! Fogja! — mondta, rádobva őket a tálcára oly hevesen, hogy az egyik névjegy a földre esett.

És kiment.

*

Olivier-nek semmiről se volt tudomása. Christophe segéd nélkül olyan személyeket választott, akik éppen a keze ügyébe estek s nem voltak neki teljesen idegenek: Théophile Goujart-t, a zenekritikust és egy németet, Barth doktort, aki magántanár volt egy svájci

egyetemen, akivel egy este egy sörcsarnokban találkozott s akivel ismeretséget kötött, jóllehet nem nagyon rokonszenvezett vele: de legalább elbeszélgethettek a szülőföldjükről. Miután megegyeztek Lucien Lévy-Coeur segédeivel, fegyverül a pisztolyt választották. Christophe semmiféle fegyverhez nem értett és Goujart azt mondta neki, hogy jól tenné, ha eljárna vele egy céllövőbódéba s venne néhány leckét; de Christophe vonakodott; s a holnapot várva, rendes munkáját végezte.

Szelleme szórakozott volt. Mint egy rossz álomban, csak egy rögeszmét érzett, mely állandóan zúgott benne s amelyről csak határozatlan tudata volt... «Kellemetlen, igen, kellemetlen... De mi? — Ah! az a párbaj, holnap... Gyerekség! Soha nem találnék el senkit... De azért megeshetik... No és aztán?... Igen bizony, mi lesz ha eltalál... Ez a barom ujjának egyetlen nyomintásával kitörölhet engem az életből... Hogy is ne! — Igen, holnap, két nap múlva esetleg ott fekszem már Párisnak ebben az undok földjében... Eh mit! itt, vagy máshol?... Ugyan, csak nem vagyok talán gyáva? — Nem, de gyalázatos nyomoruság volna, ha ez az ostoba semmiség kiirtaná a gondolatoknak egész világát, melyet magamban rügyezni érzek... A pokolba azokkal a mai mérkőzésekkel, melyekben, azt mondják, hogy kiegyenlítik az ellenfelek eshetőségeit! Szép kis egyenlőség, mely egy hitvány fickó életét annyiba számítja, mint az enyémet! Miért nem állítanak bennünket szembe egymással ökleinkkel és botjainkkal! Az aztán élvezet volna. De ez a hideg lövöldözés!... És persze, ő tud löni, nekem meg sohasem volt pisztoly a kezemben... Igazuk van; meg kell tanulnom... Ő akar engem megölni? Én fogom őt megölni.»

Lement. Pár lépésnyire a háztól volt egy céllövőbódé. Christophe kért egy fegyvert s megmagyaréz-

tatta magának, hogyan kell tartani. Az első lövéssel majdnem megölte a tulajdonost, kétszer-háromszor újra-kezdte, de nem akart sehogyse sikerülni; türelmetlenkedni kezdett s még rosszabbul ment a dolog. Német szívósságával nem tágitott, nem hederített a csufolkodásra s oly elszántan küzdött, hogy, amint az már rendszeren történni szokott, érdeklődni kezdtek ügyetlen és türelmes kísérletezései iránt; a nézők egyike tanácsokat adott neki. Ő, aki mindig heveskedett, tanulmányosan figyelt, mint egy gyermek; parancsolt az idegeinek, melyek megremegtették a kezeit; kifeszítette magát; összeráncolta a szemöldökét; az izzadtság folyt az arcáról; nem szólt egy szót se; de helyel-közzel felpattant mérgében; aztán újra kezdett lövöldözni. Két óra hosszat maradt ott. Ekkor már beletalált a célba. Érdekes volt ez az akarat, mely szelidítette a félszeg és lázadó testet. Tiszteletet keltett. Azok közül, akik kezdetben csufolkodtak, egyesek elmentek, mások lassankint elhallgattak és sehogyse tudták a látványosságot otthagyni. Mikor Christophe távozott, barátságosan köszöntek.

Christophe a jó Mooch-ot találta lakásán, ki nyugtalanul várta. Mooch megtudta az összekoccanást s gyorsan eljött; tudni akarta a viszály okát. Jóllehet Christophe sok mindent elhallgatott s nem védolta Olivier-t, végre is kitalálta. Mivel hidegvérű volt s ismerte a két barátot, nem kételkedett benne, hogy Olivier ártatlan a kis árulásban, melyet neki tulajdonítanak. Utána járt a dolognak s nem volt nehéz kiderítenie, hogy minden baj Colette és Lévy-Coeur fecsegéseiből származott. Nagy sietve visszajött, hogy Christophe-nak elhozza bizonyítékait; azt képzelte, hogy a párbajt így meg fogja akadályozni. De ennek épp' az ellenkezője történt: Christophe még ingerültebb lett Lévy-Coeur ellen, mikor megtudta, hogy ő

miatta képes volt a barátjában kételkedni. Hogy lerázza magáról Mooch-ot, aki könyörgött neki, hogy ne párbajozzon, mindent megígért, amit csak Mooch akart. De elhatározása szilárd volt. Most már jókedve kerekedett; Olivier-ért fog verekedni. Nem azért a másikért. Nem magáért.

*

Az egyik tanu valami megjegyzést tett, mialatt a kocsi fölfelé haladt az erdőn átvágó fasorban s ez hi-telen felköltötte Christophe figyelmét. Igyekezett kipuhatolni a gondolataikat s megállapította, mennyire közömbös nekik. Barth tanár azt számítgatta, mikorra készülhetnek el a dologgal, hogy idejében visszajöhet-e s a nap folyamán elvégezheti-e még a Bibhothéque Nationale kézirat-osztályában megkezdett munkáját. Christophe három társa közül ő érdeklődött legjobban a párbaj kimenetele iránt, ő is főleg germén hiuságból. Goujart nem foglalkozott sem Christophe-al, sem a másik némettel és a dévaj fiziológia sikamlós tárgyairól beszélgetett egy fiatal toulouse-i orvossal, doktor Jullien-nel, ki valamikor Christophe-al egy emeleten lakott s át szokott járni hozzá, hogy kölcsönkérje borszesz-lámpáját, esernyőjét, kávécsészéit, amelyeket mindannyiszor eltörve hozott vissza. Viszonzásul ingyen orvosolta Christophe-ot, orvosságokat próbált ki rajta és mulatott naivitásain. Kasztiliai hidalgó-merevsége alatt örök gunyolódás szunnyadott. Ez a kaland, mely burleszknek tűnt föl neki, csudamód mulattatta; és előre leszámította Christophe ügyetlenségeit. Nevetett magában, hogy a derék Krafft költségen sétakocsikázásra megy az erdőbe. Ez bontakozott ki a legvilágosabban a trio gondolataiból: a dolgot főképpen így tekintették, mint egy kirándulást, mely nem kerül nekik semmibe. A párbajnak egyikük sem tulajdonított semmi fontosságot. Különben el voltak készülve, egyenlő nyugalommal, minden eshetőségre.

A találkára előbb érkeztek, mint a többiek. Egy kis vendéglő az erdő mélyén. Afféle találkahely, a tisztább, vagy kevésbé tiszta fajtából, ahova a párisiak azért jártak, hogy lemossák a becsületüket, ha nagyon meglátszott a sár, amellyel befeccsentették. A sөvény csupa virágzó vadrózsabokor volt. A bronz lombozatu tölgyek árnyékában kicsi asztalok álltak. Az egyiknél három biciklista ült: egy bemeszelt képű nő, rövid nadrágban, s rövid fekete harisnyában; és két férfi flanell ruhában, a hőségtől elbutulva, akik hébe-korba dörmögtek egyet, mintha elfelejtettek volna beszélni.

A kocsi érkezése egy kis zsvajt keltett a vendéglőben. Goujart, ki már régesrégóta ismerte a házat és a háznépet, kijelentette, hogy ő mindent el fog intézni. Barth elhivta Christophe-ot egy lugasba és sört rendelt. A levegő felségesen langyos volt s telve a méhek zűmmögésével. Christophe elfelejtette, hogy miért jött. Barth, miután felhörpintette sörét, pár pillanatnyi hallgatás után így szólt:

— Már tudom, mit fogok csinálni.

Ivott és így folytatta:

— Lesz még időm, utána, el fogok menni Versailles-ba.

Hallani lehetett Goujart-t, amint fanyarul a harci terület áráról elkudozott a tulajdonosnővel. Jullien jól felhasználta az időt: mikor elment a biciklisták mellett, lelkesülten és nagy zajjal dicsérte a nő mezitelen lábszárait; ebből aztán a piszkolkodó szökváltások egész zuhataga keletkezett, amiből Jullien alaposan kivette a maga részét. Barth odasugta Christophe-nak:

— A franciák gyalázatosak. Testvér, iszom a te győzelmedre.

Es koccintott Christophe-al. Christophe álmódzott: zenei foszlányok szállingóztak agyában, együtt a ro-

varok összhangzatos zümmögésével. Kedve lett volna aludni.

Egy másik kocsi kerekei zörmöltek a faszorokjában. Christophe megpillantotta Lucien Lévy-Coeur sápadt arcát, mely, mint mindig, most is mosolygott; és haragja újra fölébredt. Fölkelt és Barth követte őt.

Lévy-Coeur nyaka magas nyakkendőbe volt szorítva; öltözékének keresett választékossága ellentétben állt ellenfele pongyolaságával. Utána gróf Bloch szállt le a kocsiról, egy sportsman, aki szeretőiről, régi szentségtartóiról és ultra-royalista nézeteiről volt ismeretes, — aztán Léon Money, egy másik divatos férfiú, kit az irodalom tett képviselővé s a politikai becsvágy irodalmárrá, kopasz, beretvált képű fiatal ember, beesett, epés orcákkal, hosszú orral, gömbölyded szemekkel, madárkoponyával — végre Emmanuel doktor, a nagyon finom, jóindulatu és közömbös szemita típusa, az orvosi Akadémia tagja, egy kórház igazgatója, ki híres volt tudós könyveiről s orvosi szkeptícizmusáról, ami abban nyilvánult, hogy betegeinek panaszait gunyos részvétellel hallgatta, anélkül, hogy megpróbálta volna gyógyítani őket. Az újonnan érkezettek udvariasan üdvözölték a többieket. Christophe viszonzta a köszöntést, de boszankodva nézte tanuinak előzékenységét s tulzott figyelmességeiket Lévy-Coeur tanui iránt. Jullien ismerte Emmanuelt és Goujart ismerte Money-t; s mosolyogva, alázatoskodva közeledtek egymáshoz. Gróf Bloch, aki Lévy-Coeur mellett maradt, sebtiben egyetlen pillantással szemlét tartott a tulsó tábor redingote-jain és fehérneműin s kliensével, aki éppen olyan nyugodt és kifogástalan volt, mint ő, rövid, pajkos észrevételeket váltott, anélkül, hogy a száját megmozdította volna.

Lucien Lévy-Coeur egészen fesztelenül várta gróf Bloch jeladását, aki a párviadalt vezette. Ugy tekin-

tette az ügyet, mint egy egyszerű formáságot. Mint kitünő lövő s mint aki ismerte ellenfele ügyetlenségét, nem tartózkodott volna attól, hogy visszaéljen előnyeivel s esetleg el is találja, abban az éppen nem valószínű esetben, ha a tanuk nem vigyáztak volna arra, hogy mindketten sértetlenek maradjanak: tudta, hogy nincs nagyobb ostobaság, mint egy ellenségnek azt a látszatot adni, hogy ő áldozat s hogy biztosabb szép csendesen eltenni láb alól. De Christophe, miután ledobta mellényét s kigombolta az ingét, széles meztelen nyakával s izmos csuklóival fölállt vele szemben s várt, homlokát leszegezve, szeméit keményen rászögezve, minden energiáját összegyűjtve magában; a gyilkos akarat kérérlhetetlenül rá volt vésve arcának minden vonására; és gróf Bloch, aki figyelő szemekkel nézte, arra gondolt, hogy a civilizáció szerencsére megszüntette, amennyire csak lehetséges, a párvialdal kockázatait.

Miután megtörtént a kétszeri golyóváltás — természetesen eredmény nélkül — a tanuk buzgón udvariaskodva gratuláltak az ellenfeleknek. Eleget tettek a becsületnek. De nem így Christophe. Tovább is ott állt, pisztollyal a kezében; nem tudta elhinni, hogy már vége van. Ő szívesen belement volna abba, hogy — mint előző napon, a céllövő bódéban, — addig lövöldözzenek, míg egy golyó célt talál. Mikor Goujart azt ajánlotta neki, hogy nyújtson kezét ellenfelének, aki örökös mosolyával lovasias kézfogásra feléje közeledett, méltatlankodott ezen a komédián. Dühösen a földhöz vágta fegyverét, félrelökte Goujart-t s rárohant Lucien Lévy-Coeur-re. Nem kis fáradságba került visszatartani őt attól, hogy a harcot ököllel folytassa.

A tanuk közbevetették magukat s ezalatt Lucien Lévy-Coeur eltávozott. Christophe otthagya az

egész csoportot s nem törődve nevetésükkel és heves dorgálásaikkal, nagy léptekkel az erdő felé sietett, miközben fennhangon beszélt s dühösen hadonázott. Nem is vette észre, hogy kabátját s kalapját a küzdőtéren felejtette. Mélyen bement az erdőbe. Hallotta, hogy tanui nevetve hívogatják; aztán beleuntak s nem törődtek többé vele. A távozó kocsik zörgéséből nem sokára megtudta, hogy elmentek. Egyedül maradt, a csöndes fák között. Dűhe lecsillapodott. Ledobta magát a földre s belehasalt a fűbe.

Kis idő múlva Mooch érkezett a vendéglőbe. Reggel óta járt Christophe után. Azt mondták neki, hogy barátja az erdőbe ment. Elindult, hogy megkeresse. Fölkutatott minden bozótot, minden visszhangtól kérdezősködött s kedveszegetten éppen visszafelé indult, mikor énekhang ütötte meg a fülét: elindult a hang után s végre egy kis tisztáson mégis ráakadt Christophe-ra, aki a négy patáját az ég felé terpesztve úgy fickándozott, mint egy fiatal borju. Mikor Christophe megpillantotta Mooch-ot, vidáman kikérdezte, «őreg Mooch»-jának nevezte, elbeszélte neki, hogy ellenfelét szitává lyukasztotta; majd arra kényszerítette, hogy ugorjanak bakot s nem nyugodott addig, míg Mooch is át nem ugrotta őt; s ugrás közben tenyerével jókorákat csapott rá. Mooch, aki jó fiu volt, de meglehetősen ügyetlen, majdnem olyan jól mulatott, mint Christophe. Karonfogva mentek a vendéglőbe s a szomszéd pályaudvaron ültek fel a Párisba induló vonatra.

Olivier-nek nem volt tudomása arról, mi történt. Meglepte őt Christophe gyengédsége: nem tudta mire magyarázni ezeket a hangulatváltozásokat. Csak másnap értesült a lapokból, hogy Christophe-nak párba volt. Majd hogy beteg nem lett, mikor elgondolta, hogy Christophe milyen veszélyben forgott. Tudni

akarta, hogy miért verekedett. Christophe megtagadta a felvilágosítást. De Olivier addig faggatta, hogy végre is nevetve megmondta neki:

-- Érted.

Olivier egy szóval se tudott ennél többet kihozni belőle. Mooch beszélt el a dolgokat. Olivier, a földig lesujtva, szakított Colette-el és esedezve kérte Christophe-ot, hogy bocsássa meg meggondolatlanságát. A javithatatlan Christophe elszavalt neki egy régi francia versikét, melyet kajánul a maga módján átgyurt, hogy dühösitse a jó Mooch-ot, aki jelen volt és boldogan élvezte a két barát boldogságát.

— Ebből meg fogod tanulni, kicsikém, hogy óvakodnod kell ezentul...

*Henye és nyelvez leánytól,
Mézes-mázos, álszenteskedő zsidótól,
Álnok baráttól,
Bizalmaskodó ellenségtől,
És romlott bortól,
Libera nos Domine!*

*

A barátság föléledt. A veszedelem, mely közelébe lopózott s avval fenyegetett, hogy elveszítik, még drágábbá tette. A könnyű félreértések szertefoszlottak; még az is, amiben a két barát különbözött egymástól, új varázssal hatott rájuk. Christophe lelke magába ölelte a két haza lelkét, összhangzatosan egyesülve. Ugy érezte, hogy szive gazdag és tele van; és nála ez a boldog bőség most is, mint rendszeren, patakozó zenében jelentkezett.

Olivier-t ez ámulatba ejtette. Tulságba hajtott kritikájával már-már hajlandó lett volna azt hinni, hogy a zene, melyet imádott, kimondta az utolsó szót. Az

a beteges eszme kísértette, hogy a haladás egy bizonyos fokán végzetesen bekövetkezik a dekadencia; és reszketett, hogy az a szép művészet, amely megszerettette vele az életet, egyszerre csak megáll, kipad, beszívódik a földbe. Christophe-nak mosolyognia kellett ezeken a kishitű gondolatokon. Az ellenmondás szellemétől hajtva azt állította, hogy ő előtte semmi se történt még, mindent csak ezután kell megcsinálni. Olivier hivatkozott a francia zene példájára, mely úgy látszik, elérkezett a tökéletességnek a leáldozni készülő civilizációnak ahhoz a pontjához, amelyen túl minden valószínűség szerint semmi sincsen már. Christophe vállat vont:

— A francia zene?... Még nem volt... Pedig annyi szépet alkothatnátok ezen a világon! Azt kell hinné, hogy nem vagytok zenészek, ha ez soha nem jutott az eszetekbe. Ah! ha én francia volnék!...

És elsorolta neki mindazt, amit egy francia megírhatna:

— Ti olyan műfajokban negédeskedtek, amelyek nem nektek valók s nem nyultok ahhoz, ami nektek van teremtve. Ti az elegancia, a nagyvilágias költészet népe vagytok, a gesztusokban, lépésekben, testállásokban, divatban, viseletekben megnyilatkozó szépségé s nem irtok már balleteket, ti, akik megteremthettétek volna a költői tánc utánozhatatlan művészetét... Ti a nevetés és a vigjáték népe vagytok s nem irtok már vig operákat, vagy átengeditek ezt a műfajt alzenészeknek, a zene szatócsainak. Ah! ha én francia volnék, megzenésíteném Rabelais-t, bohózatos hőskölteményeket írnék... Ti regényíró nép vagytok s nem irtok regényeket zenében: (mert ilyenekül csak nem számíthatom Gustave Charpentier tárcanovelláit). Ti nem használjátok fel lélekelemző s jellembuvárló tehetségeiteket. Ah! ha én francia volnék, csinálnék

nektek arcképeket zenében... (Akarod, hogy lerajzoljam neked a kicsikét, ki lenn ül a kertben az orgonabokrok alatt?)... Irnék nektek Stendhal-t vonós négyesre... Ti vagytok Európa legnagyobb demokráciája és nektek nincs népszínházatok, nincs népzeneitek. Ah! ha én francia volnék, megzenésíteném a Forradalmatokat: július 14-ikét, augusztus 10-ikét, Valmy-t, az Állam Szövetség ünnepét, megzenésíteném a népet! Persze nem a wagneri deklamációk hamis zsánerében. Én szimfóniákat akarok, karokat, táncokat. Semmi beszélgetés! Azokat meguntam már. Ne beszéljenek folyton a zenedrámában! A szavak hallgassanak! Széles ecsetvonással festeni, óriási szimfóniákban, persze karokkal, hatalmas zenei tájképeket, homéroszi és bibliai hőskölteményeket, a tüzet, a földet és a vizet és a tündöklő eget, a lázat, mely a sziveket dagasztja, az ösztönöknek, egy faj sorsának zuhatagát, a ritmusnak, a világbíró ritmusnak diadalát, mely emberek ezreit igázza le s hadseregeket kerget halálba... A zenét mindenütt, a zenét mindenben! Ha zenészek volnátok, volna zenétek minden egyes nemzeti ünnepekre, hivatalos szertartásaitokra, a munkástestületek, a diákegyletek, a családok ünnepeire... De mindenek előtt, ha zenészek volnátok, csinálnátok tiszta zenét, zenét, amely nem akar semmit se mondani, zenét, amely semmire se jó, egyedül csak arra, hogy melegítsen, hogy leheljen, hogy éljen. Csináljatok napot! Sat prata... (hogy is mondod ezt latinul?)... Elég volt az esőből nálatok. A ti zenétekben meg lehet hűlni. Az ember nem lát tisztán: gyujtsátok meg a lámpásaitokat... Mostanában gyakran panaszkodtok, hogy az olasz porcheriák elárasztják színházaitokat, meghódítják a közönségteket, kilök benneteket a saját házaik kapuján. Ez a ti hibátok! A közönség megunt a ti esthomályban uszó művészeteket. Oda

megy, ahol életet talál, bármilyen durva legyen is. Miért vonultok el az élettől? A ti Debussy-tek rossz, akármilyen nagy művész is. Bűnrészesek a ti zsidobadságotoknak. Titeket alaposan föl kellene rázni szendergésetekből.

— Akkor hát Strauss?

— Az se. Ez végleg letiporna titeket. Ahhoz olyan gyomor kell, amilyen honfitársaimnak van, amely elbirja a mértéktelenséget az italban. S még csak el se bírják... Strauss Salomé-ja... Egy remekmű... Nem szeretnék a szerzője lenni... Szegény öregapámra s szegény Gottfried bácsimra gondolok, mennyi tisztelet s ellágyuló szeretet rezgett a hangjukban, mikor a hangok szép művészetéről beszéltek... Valaki rendelkezék ezekkel az isteni hatalmakkal s úgy használja fel őket!... Egy gyujtogató meteor! Egy Ysolde, egy prostituált zsidó nő. A fájdalmas és bestiális bujálkodás. A gyilkosság, a nemis erőszak, a vérfertőzés, a megvadult ösztön, mely tombolva morajlik a német dekadencia fenekén... Itt meg, ti nálatok, a ti francia dekadenciátokban a mélabus és kéjes öngyilkosság vonaglása és hörgése... Itt, a vadállat; és ott, a zsákmány. Hol van az ember?... A ti Debussy-tek a jó ízlés, Strauss a rossz ízlés lángelméje. Az első ugyancsak izetlen. De a második ugyancsak kellemetlen ízű. Az egyik ezüstös és tespedő erecske, mely elvész a nád között s amelyből láz szaga árad. A másik hatalmas és iszapos vizár... ah! hogy büzlik a selejtes italianizmustól, a neo-meyerbeerizmustól, az érzelmi szeméthulladéktól, melyek ebben a zuhatagban uszkálnak!... Egy gyűlöletes remekmű! Salomé, Ysolde leánya... És annak idején, vajjon kit fog Salomé a világra szülni?

— Igen, — mondta Olivier — szeretném, ha ötven évvel idősebb volnék. Ennek az örvénybe rohanásnak

vagy így, vagy úgy, de egyszer csak véget kell érnie; a ló vagy megáll, vagy elbukik. Akkor fel fogunk lélekzeni. Hála Isten, a föld tovább fog virágozni s az ég rágyogni, zenével vagy zene nélkül. Mi közünk van egy ilyen embertelen művészethez... A Nyugat kiég... Nemsokára... Nemsokára... Én látok már új fényeket, melyek feltűnedeznek Kelet szemhatárán.

— Hagyj nekem békét a te Keleteddel! — mondta Christophe. — A Nyugat nem mondta ki még az utolsó szót. Azt hiszed, hogy én lemondok? Van itt még néhány századra való. Éljen az élet! Éljen az öröm! Éljen a bátorság, mely harcba visz bennünket sorsunk ellen! Éljen a szeretet, melytől duzzad a szív!! Éljen a barátság, melytől hitünk áttüzesedik, — a barátság, mely édesebb, mint a szerelem! Éljen a nappal! Éljen az éjszaka! Dicsőség a napnak! Laus Deo, az öröm Istenének, az álom és a tett Istenének, az Istennek, aki a zenét teremtette! Hozsanna!

S mikor ideért, leült az asztalához s leírta mindazt, ami az eszébe ötlött, nem gondolva többé arra, amit az imént mondott.

*

Christophe ezidőtájt élete minden erejének tökéletesen egyensúlyozott állapotában volt. Nem zavarták ilyen vagy olyan zenei forma értékéről esztétikai viták, sem átgondolt kutatások, hogy újat teremtsen; még avval sem kellett bajlódnia, hogy megzenésíthető tárgyakat keressen. Minden jó volt neki. A zene áradata ömlött, anélkül, hogy tudta volna, milyen érzelmet fejez ki. Boldog volt, ennyi az egész, boldog, hogy érzi magában az egyetemes élet érverését.

Ez az öröm és ez a teljesség átömlött azokba, akik körülvették.

Christophenak tulságos kicsi volt a ház bezárt kertjével. A tekintet kimenekülhetett ugyan a szomszéd zárda parkjára, nagy fasorainak és százados fáinak magányába; de ez nagyon is szép volt, semhogy sokáig tarthatott volna. Christophe ablakával szemben elkezdtek építeni egy hatalmas házat, mely elzárta a kilátást s az ostromzárt teljessé tette körülötte. Ezenfelül még abban a kellemetességben is részesült, hogy minden nap reggeltől estig hallgathatta csigák nyikorgását, kövek vakarását és deszkák szegezését. A munkások közt újra ráakadt barátjára, a zsindeleyezőre, kivel egykor ismeretséget kötött a háztetőn. A messzeségből integettek egymásnak, mint akik jóba vannak. Sőt, mikor az utcán találkozott vele, elhívta egy bormérésbe s megittak együtt egy pohár bort, ami nem kis mértékben meglepte, sőt megbotráncoztatta Oliviert. Christophe mulatott ennek az embernek bolondos lóditásain és elpusztíthatatlan jókedvén. De azért átkozta őt is, meg az egész serény és hülye bandát, mely gátfalat emelt a háza elé és ellopta tőle a levegőt és a világosságot. Olivier nem nagyon panaszkodott; ő beletalálta magát abba, hogy látóhatára el van zárva: olyan volt ez, mint Descartes kályhája, ahonnan az összesűrített gondolat felszökik a szabad ég felé. De Christophe-nak több levegő kellett. E szűk terület határai közé szorítva, avval vett magának elégtételt, hogy összevegyült azokkal a lelkekkel, melyek körülötte voltak. Itta őket. Megzenésítette őket. Olivier azt mondta neki, hogy olyan, mint egy szerelmes.

— Ha az volnék, — felelte Christophe — nem látnék többé semmit, nem szeretnék többé semmit, szerelmemen kívül semmi sem érdekelne.

— Akkor hát mi van veled?

— Egészséges vagyok, éhes vagyok.

— Boldog Christophe! — sóhajtott Olivier, — átengedhetnél nekünk egy keveset az étvágyadból.

Az egészség is ragadós — akárcsak a betegség. Természetesen Olivier volt az első, aki ennek az erőnek jótéteményét élvezte. Ami nála legjobban hiányzott, az éppen az erő volt. Elvonult a világtól, mert a világ köznapiasságai fölkavarták a gyomrát. Jóllehet nagy intelligenciával és kivételes művészi adományokkal volt megáldva, tulfinom volt ahhoz, hogy nagy művész lehessen. A nagy művészek nem csömörlöttek meg az élettől: minden egészséges lényre nézve az első törvény, hogy éljen és e törvény még parancsolóbban szól annak, aki lángész, mert az többet él. Olivier kerülte az életet; testetlen, hustalan, a valósággal semmi kapcsolatban nem álló költői képzelgések világában lebegett. Ahhoz az irodalmi élite-hez tartozott, mely a szépséget a századokon kívül keresi, azokban az időkben, melyek letűntek, vagy azokban, melyek soha nem léteztek. Mintha az élet itala ma nem volna éppen olyan részegítő, szüretje éppen olyan dús, mint hajdanán! De a fáradt lelkek irtóznak az élet közvetlen érintésétől; s csak akkor nem huzódnak tőle, ha azon délibábok fátyola takarja, melyeket a mult meszszesége sző és a viszhang, mely elmásítva küldi vissza azoknak a halott szavait, kik hajdan élők voltak, Christophe barátsága lassacskán kiragadta Oliviert a művészet e Pokol Tornácából. A nap beszűrődött a lélek rejtkehelyeibe, ahol elzsibbadt.

Elsberger mérnökre is átragadt Christophe optimizmusa. Ez nem nyilvánult ugyan szokásainak megváltozásában: tulságosan meg voltak benne gyökerelve; és arra se lehetett számítani, hogy olyan vállalkozó szellem költözik belé, hogy utra kel és Franciaországon kívül próbál szerencsét. Sok lett volna ennyit kívánni tőle. De erőtlensége tünedezni kezdett;

ujra kedvet kapott a kutatásokhoz, az olvasmányokhoz, a tudományos munkákhoz, melyekhez jó idő jött hozzá se nyult. Ugyancsak elcsodálkozott volna, ha valaki azt mondta volna neki, hogy Christophe-nak része van érdeklődésének fölbredésében mestersége iránt; de legjobban bizonyára Christophe csodálkozott volna.

A ház lakói közül leggyorsabban a második emeleti kis házaspárral kötött ismeretséget. Elmenvén ajtajuk előtt, nem egyszer figyelt a zongorájuk hangjaira, melyen a fiatal Arnaud-né izléssel játszott, mikor egyedül volt. Több se kellett Christophe-nak; jegeteket küldött nekik a hangversenyére. Arnaud-ék hélálkodva köszönték meg. Azóta esténként eljárógatt hozzájuk. Ám a fiatal asszony zongorázását nem halhatta többé. Arnaud-né tulságos félenk volt, nem mert mások előtt játszani; mióta tudta, hogy a lépcsőn hallani lehet a játékát, hangfogót tett a zongorára, még akkor is, ha egyedül volt. De Christophe játszott nekik; és zenéjéről hosszan elbeszélgettek. Arnaud-ék olyan hévvel, a sziv olyan fiatalos üdeségével beszéltek róla, mely elbájolta őt. Nem hitte, hogy franciák képesek legyenek a zenét ennyire retni.

— Azért van ez, — mondotta Olivier, — mert eddig csak zenészekkel érintkeztél.

— Jól tudom én, — felelte Christophe, — hogy a zenészek szeretik legkevésbé a zenét; de azt nem hiteted el velem, hogy az efajta emberek száma légió Franciaországban.

— Legkevesebb néhány ezer.

— Akkor járvány lehet ez, vagy fán a legujabb divat?

— Ez nem divatnak a dolga, — mondta Arnaud. «Ha valaki hangszerek édes összhangját, vagy édes

emberi hangot hallván, nem örvendez, nem érzékenyedik el s mintegy édes elragadtatásban nem érez remegést a fejétől a lába ujjá hegyéig és nem tudja, hogyan keljen ki saját magából, ez annak a jele, hogy a lelke elnyomorodott, bűnnel terhelt és lezüllyött s úgy kell tőle óvakodni, mint attól, aki idétlenül jött a világra...»

— Ismerem ezt, — mondta Christophe, — ezt barátom Shakespeare írta.

— Nem, — mondta Arnaud szeliden, — hanem egy francia, aki előtte élt, a mi Ronsard-unk. Láthatod tehát, hogy ha divat Franciaországban a zenét szeretni, ez a divat igen régi keletű.

Hogy Franciaországban szeretik a zenét, ez meglepte Christophe-ot; de még sokkal jobban meglepte az a tény, hogy nagyjában ugyanazt a zenét szeretik, mint Németországban. A párisi művészek és snobok társaságában, melyet kezdetben látogatott, a jó módor azt kívánta, hogy a német mesterekkel úgy bánjanak, mint előkelő idegenekkel, akiknek nem vonakodtak ugyan csodálattal adózni, de akiket bizonyos távolságban marasztaltak: szívesen csufolták Gluck nehézkességét, Wagner barbárságát; s szembeállították velük a francia finomságot. És tényleg, Christophe, látva azt, hogyan adják elő Franciaországban a német zeneszerek műveit, végre is kételkedni kezdett, hogy egy francia valóban megértheti-e őket. Csak nemrégiben is megbotránkozva jött el egy Gluck előadásról: ezeknek a szellemes párizsiaknak az jutott az eszébe, hogy a borzasztó öreget jó lesz egy kicsit bepirosítani; kicsinosították, fölpántlikézták, ritmusait vattába göngyölték; felcifrálták a zenéjét impresszionista tónusokban festett diszletekkel, bájos, elfajult és buja kis táncosnőkkel... Szegény Gluck! mi maradt meg szive ékesszólásából, szive fenségéből, az erkölcsi tisztaság-

ból, az egészen meztelen fájdalomból? Hát egy francia nem tudja ezeket megérteni? És most Christophe látta, milyen mély és gyengéd szeretettel szeretik új barátai azt, ami a legbensőségesebb a germán lélekben, a régi német «Lied»-ekben, a német klasszikusokban. S azt kérdezte tőlük, vajjon hát nem igaz-e az, hogy nekik ezek a németek idegeneknek tetszenek s hogy egy francia szívvél-lélekkel csak a saját faja művészeit tudja szeretni.

— Szó sincs róla! — tiltakoztak Arnaud-ék. — Kritikusaink megengedik maguknak, hogy a mi nevünkben beszéljenek. Mivel ők mindig a divatot követik, azt kívánják, hogy mi is kövessük. De mi épp' oly kevéssé törődünk ő velük, amily kevéssé törődnek ők mivelünk. Nézze meg az ember ezeket a nevetséges majmokat, akik nekünk akarják megmagyarázni, hogy mi francia és mi nem! Nekünk, a régi Franciaország franciáinak!... Belénk akarják verni, hogy a mi Franciaországunk Rameau-ban van — vagy Racine-ban és nem máshol! Mintha mi nem tudnók, — (sok ezeren közülünk a vidéken és Párisban) — hányszor telepedtek le tűzhelyünk mellé Beethoven, Mozart és Gluck, virrasztottak velünk szeretteink ágya fejénél, élesztették újra reményeinket, álltak be családunk tagjai közé! Ha az ember ki merné mondani, amit gondol, inkább egyik-másik francia művész volna nekünk idegen, éppen azok közül, akiket kritikusaink magasztalnak.

— Az igazság — mondta Olivier — az, hogy ha vannak is sorompók a művészetben, azok nem is anynyira faji, mint inkább osztálysorompók. Nem tudom, van-e külön francia művészet s külön német művészet; de van külön művészete a gazdagoknak s azoknak, akik nem gazdagok. Gluck izig-vérig bourgeois, a mi osztályunkból való. Tudok olyan francia művészt, csak

nem akarom megnevezni, aki nem a mi osztályunkból való; jöllehet bourgeois-nak született, szégyelt minket, megtagad minket; mi pedig őt tagadjuk meg.

Olivier igazat mondott. Mennél jobban megtanulta Christophe ismerni a franciákat, annál jobban meglepték őt a hasonlóságok a franciaországi és a németországi derék emberek közt. Arnaud-ék az ő kedves Öreg Schulz-ára emlékeztették, aki oly tisztán, oly önzetlenül szerette a művészetet, aki annyira megfélekedezett saját magáról s oly áhitattal szentelte életét a szépnek. És szerette őket — reá emlékeztvén.

Christophe lassankint fölfedezte és teljesen átérzte azt, hogy épp' olyan képtelenség erkölcsi határokat vonni különböző fajok jóra való emberei közt, mint elhatárolni egyazon faj jóra való embereinek eltérő gondolatait. Az ő műve volt, bár nem működött közre, hogy az a két férfi, kik, úgy látszott, a legmesszebb állanak attól, hogy megértsék egymást, Corneille apát és Watelet ur, ismeretséget kötöttek.

Christophe mindegyiktől szokott könyveket kölcsön kérni és olyan nembánomsággal, melyen Olivier megütközött, az egyiknek a könyveit kölcsön adta a másiknak. Corneille apát nem botránkozott meg ezen; őszöne megsejtette a lelkeket; és bár nem mutatta, meglátta fiatal szomszédja lelkében mindazt, ami benne nemes, sőt, tudtán kívül, vallásos volt. Kropotkin egyik műve, melyet Watelet kölcsönzött neki s melyet mind a hárman szerettek, különféle okokból, adott alkalmat a közeledésre. A véletlen úgy akarta, hogy egy napon egyidőben állították be Christophe-hoz. Christophe eleinte félt, hogy valamelyik vendége bántó megjegyzést talál elejteni. Éppen ellenkezőleg, tökéletes udvariasságot tanúsítottak egymás iránt. Veszélytelen tárgyakról beszélgettek: utazásaikról, az emberekről tett tapasztalataikról. S kölcsönösen úgy találták,

hogy mindaketten tele vannak jóságos szelidséggel, evangéliumi szellemmel, délibábos reményekkel, bár elég sok okuk volt a kétségbeesésre. Némi gunnyal kevert rokonszenvet kezdtek érezni egymás iránt. Nagyon díszkrét rokonszenvet. Soha nem beszéltek együtt arról, ami hitük legmélyén volt. Ritkán jöttek össze s nem is keresték a találkozást; de amikor találkoztak, az együttlétben örömük telt.

A kettő közül nem Corneille apát volt a szellemileg kevésbé független. Christophe erre nem volt elkészülve. Lassankint földeregett előtte ennek a vallásos és szabad gondolatnak nagysága, ez a hatalmas és derűs, nyugalmas miszticizmus, melyet semmiféle láz nem gyötör, mely áthatotta a pap minden gondolatát, mindennapi életének minden cselekedetét és világszemléletét — mely úgy vezette, hogy Krisztusban éljen, ahogyan az ő hite szerint, Krisztus élt Istenben.

Semmit sem tagadott, az életnek egyetlen erejét sem. Ugy tekintett minden Irást, a régieket és a moderneket, a vallásosakat és a világiakat, Mózesztől Berthelot-ig, mint bizonyosokat, istenieket, mint Isten megnyilatkozásait. A szentírás ezeknek csak a leggazdagabb példányképe, mint ahogy az Egyház a legmagasabb élite-je az Istenben egyesült testvéreknek; de sem az egyik, sem a másik nem zárja be a szellemet egy mozdulatlan igazságba. A kereszténység nem más, mint az élő Krisztus. A világ története nem más, mint az Istenezsme örökkévaló növekedésének története. A zsidó Templom bukása, a pogány világ összeomlása, a Keresztes Hadjáratok kudarca, VIII-ik Bonifácus arculütése, Galilei, aki belelökte a földet a szédítő térbe, a nagyoknál hatalmasabb, végtelenül kicsi testecskék, a királyságok és a Konkordátumok megszűnése, mindez egy időre tájékozatlanságba taszi-

totta a lelkiismereteket. Egyesek kétségbeesetten abba kapaszkodtak, ami elbukott; mások taláalomra fogtak egy deszkát s rábízta magukat a víz sodrára. Corneille apát csak azon tünődött: «Hol vannak az emberek? Hol van az, ami élte őket?» Mert azt hitte: «Ahol az élet, ott van Isten.» És ezért érzett rokonszenvet Christophe iránt.

Viszont Christophe örömmel hallotta újra azt a szép zenét, ami egy nagy vallásos lélek. Távoli és mély visszhangokat ébresztett benne. Az örök visszahatásnak azon érzésénél fogva, mely az izmos természeteknél valóságos életösztön, magának az élet fenntartásának az ösztöne, az az evezőcsapás, mely helyreállítja a fenyegetett egyensúlyt s a csónaknak új lendületet ad — a tulságba vitt kételkedés és a párisi érzékiességtől való undorodás, két év óta lassan-lassan életre keltették Istent Christophe szívében. Nem mint-ha hitt volna benne. Tagadta. De tele volt vele. Corneille apát mosolyogva szokta neki mondani, hogy ő is, mint védőszentje, a jó óriás, magában hordozza Istent, anélkül, hogy tudná.

— Akkor hát honnan van az, hogy nem látom?
— kérdezte Christophe.

— Ugy van vele, mint sok más ezer ember: minden nap látja, anélkül, hogy sejtene, hogy ő az Isten; mindenkinek megnyilatkozik, más és más alakban, — egyesekben rendes életükben, mint Szent Péternek Galiciában — másoknak (barátjának, Watelet-nek) úgy, mint Szent Tamásnak, a gyógyításra váró sebekben és nyomorúságokban, Önnek eszménye méltóságában: Noli me tangere... Egy napon majd Ön is fölismeri.

— Én soha, de soha le nem mondom, — mondta Christophe. — Szabad vagyok. Szabad maradok.

— Evvel azt éri el, hogy még inkább Istennel lesz,
— felelte rá a pap nyugodtan.

De Christophe nem engedte, hogy akarata ellenére csináljanak belőle keresztényt. Naív hévvel védekezett, mintha a legcsekélyebb jelentősége is volna annak, hogy gondolatára ilyen vagy amolyan címkét ragasztanak. Corneille apát némi egyházi gunnyal hallgatta, melyet alig lehetett észrevenni és sok jóssággal. Kifogyhatatlan volt a türelme, mely hite megszokásán nyugodott. A korabeli Egyház megpróbáltatásai megédzették; nagy mélabuba döntöttek ugyan, sőt fájdalmas erkölcsi válságokon hurcolták át, de alapjában nem viselték meg. Anyai bizonyos, kegyetlen fájdalom volt azt látni, hogy elnyomják a feljebbvalói; minden lépését kikémelelik a püspökök, ellesik a szabadgondolkodók, kik igyekeztek tőkét kovácsolni, felhasználni őt hite ellen; látnia azt, hogy sem hitsorsosai, sem vallása ellenségei nem értik meg s ezek is, azok is hajszát indítanak ellene. Lehetetlen ellenállni: mert meg kell hajolni. Lehetetlen őszintén meghajolni avval a meggyőződéssel, hogy a tekintély téved. Ággasztó nem beszélni s félremagyaráztatni. Nem is számítva azt, mily nagy a felelőssége más lelkekért, mindazokért, kik tanácsot, segítséget várnak s akiket nézni kell, mint szenvednek... Corneille apát érettük is és magáért is szenvedett, de beletörődött. Tudta, mily keveset számítanak a megpróbáltatás napjai az Egyház hosszú történetében. Csakhogy azáltal, hogy magába huzódott, néma megnyugvással, lassacskán megfogyatkozott, vérszegény lett, félnék lett, nem mert beszélni, mind jobban nehezebbre esett valamely lépésre elszánnia magát s belémerült a hallgatás zsibbadtságába. Érezte, mint merül el benne, fájtn neki ez, de nem tett ellene semmit. Találkozása Christophe-al nagy segítségére volt. Az a fiatal hév, az a gyen-

géd és naiv érdeklődés, melyet szomszédja iránta tanusított, kérdései, melyek néha indiszkrétek voltak, jól estek neki. Christophe kényszerítette őt, hogy visszatérjen az élők társaságába.

Aubert, a villamos gépész, találkozott vele egyszer Christophe-nál. Mikor meglátta a papot, visszahőkölt. Idegenkedését csak nehezen tudta titkolni. S mikor már szünni kezdett ez az érzése, még mindig bántotta valami kellemetlenség, valami bizarr feszélyezettség, ennek a reverendás embernek a társaságában, aki az ő szemében egy meghatározhatatlan lény volt. De mégis legyőzte antiklerikalizmusát a társaság ösztön s az az élvezet, hogy elbeszélgethet művelt emberekkel. Csodálkozott azon a nyájas hangon, mely Watelet ur és Corneille apát közt uralkodott; és nem kevésbé azon is, hogy egy olyan pap akadtt eléje, aki demokrata s egy olyan forradalmár, aki arisztokrata; ez feldöntötte összes eddig szerzett eszméit. Hiába próbálgatta, hogy mely társadalmi kategóriákba lehetne őket sorozni: mert mindenképpen osztályozni kellett az embereket, hogy megértse őket. Nem volt könnyű olyan fülkét találni, ahol elhelyezhette volna ennek a papnak nyugodalmas szabadságát, ki Anatole France-t és Renan-t olvasta s aki nyugodtan beszélt róluk, igazságosan és helyesen. A tudomány dolgaiban Corneille apát azt a szabályt követte, hogy inkább hagyta magát azoktól vezetni, akik tudnak, mint azoktól, akik parancsolnak. Tisztelte a felsőbb hatóságot; de másmilyen rendű volt neki, mint a tudomány. Test, szellem, könyörületesség: a három rend, az isteni lépcsőnek, Jakob lépcsőjének három foka. A derék Aubert természetesen ugyancsak távol volt attól, hogy megértse ezt a szellemi állapotot. Corneille apát szelíden azt mondta Christophe-nak, hogy Aubert francia parasztokat juttat eszébe, akiket egyszer látott valahol.

Egy fiatal angol nő az utat tudakolta tőlük. Angolul beszélt velük. A parasztok nagy komolyan hallgatták, de persze nem értették meg. Aztán ők beszéltek franciául. Az angol nő meg őket nem értette meg. Ekkor a parasztok szánakozva egymásra néztek, a fejüket csóválták s újra hozzáfogva a munkájukhoz, így szóltak:

— No má' mégis csak szomorú dolog ez! Egy ilyen szép leány!...

Mintha az derült volna ki, hogy néma, süket, vagy félkegyelmű...

Aubert, akit bátortalanná tett a papnak és Watelet urnak tudománya és előkelő modora, kezdetben hallgatott s valósággal itta beszélgetésüket. Majd lassankint belevegyült, engedve annak a naiv örömmek, hogy beszélni hallja magát. Kitálalta nemes és nagyon határozatlan ideológiáját. A másik kettő udvariasan hallgatta, szelid belső mosollyal. Aubert, elragadtatva, nem állt meg ennél; élt és nemsokára visszaélt Corneille apát kimeríthetetlen türelmével. Felolvasta neki elmeszüleményeit. A pap, beletörődve, mindannyiszor meghallgatta és nem is untatta, tulságosan: mert nem annyira a szavakat hallgatta, mint inkább az embert.

— Eh mit! Hallok én különbeket is! — szokta mondani Christophe-nak, aki sajnálta.

Aubert hálás volt Watelet urnak s Corneille apát-nak: és mind a hárman, jóllehet nem igen törődtek avval, hogy kölcsönösen megértsék, sőt talán avval sem, hogy megismerjék egymás eszméit, odáig jutottak, hogy megszerették egymást s maguk se igen tudták, miért. Egészen meglepte őket, hogy ennyire közeledtek egymáshoz. Sohase gondolták volna. Christophe volt közöttük.

Ártatlan szövetségésekre lelt a három gyermek-

ben, a két kis Elsbergerben és Watelet ur fogadott leányában. Barátjuk lett. A három leányka imádta őt. Christophe-nak fájt az az elszigeteltség, amelyben éltek. A kis Elsberger leányoknak annyiszor emlegette a kis ismeretlen szomszédnőt, hogy felköltötte bennük a megismerkedés ellenállhatatlan kívánságát. Az ablakból átinteztek egymásnak; a lépcsőn néhány szót váltottak sebtiben. A kis lányok addig mesterkedtek, míg Christophe segítségével sikerült kieszközölniök az engedelmet, hogy néha találkozhassanak a Luxembourgban. Christophe, akit boldoggá tett fufangjának sikere, csatlakozott hozzájuk, mikor első ízben összejöttek a kertben; úgy találta, hogy félszegek, kényeszeredettek s nem tudják, mit kezdjenek evvel az új boldogságukkal. Kitalált nekik játékokat, versenyeket, vadászatot s egy perc alatt felolvasztotta merevségüket; ő maga is olyan szenvedéllyel vett részt a játékban, mintha tíz éves lett volna; a sétálók, akik elmentek mellettük, vidám és gunyos pillantást vetettek a nagy legényre, aki három kis leánytól kergetve, kiabálva futkosott és bujócskázott a fák között. És mivel a szülők, akik mindig gyanakodók, nem igen mutatkoztak hajlandóknak arra, hogy megengedjék e mulatozások gyakori megismétlését a Luxembourgban, (mert nem ügyelhettek elég közelről a gyermekekre) Christophe módját ejtette, hogy Charban őrnagy, ki a földszinten lakott, meghívja a három leánykát a ház kertjébe, hogy ott játszadozzanak.

A véletlen közvetítette az ismerkedést Christophe s az őrnagy közt: — (a véletlen mindig meg tudja találni azokat, kik fel tudják használni). — Christophe dolgozó asztala az ablak mellett volt. Egy napon a szél lesodort néhány lap hangjegyet a kertbe. Christophe leszaladt értük födetlen fövel, lomposan, úgy, ahogy volt, még annyi fáradságot se vett, hogy

lekefélje a ruháját. Azt gondolta, hogy csak a cseléddel lesz dolga. A fiatal leány nyitott neki ajtót. Christophe, egy kissé meghökkenve, előadta látogatása okát. A leány mosolygott és bevezette; majd bementek a kertbe. Miután Christophe összeszedte hangjegyeit, sietett elillanni. A leány kikísérte s ekkor találkozott az őrnaggyal. A tiszt meglepődve nézte ezt a sajátságos vendéget. A fiatal leány, nevetve, bemutatta neki.

— Ah! Ön az, zenész ur? — mondta a tiszt. — Nagyon örvendek. Hiszen mi kartársak vagyunk.

Kezet szorított vele. Elbeszélgettek a kedélyes guny hangján, azokról a hangversenyekről, melyeket egymásnak adni szoktak, Christophe a zongoráján, az őrnagy a fuvoláján. Christophe menni készült; de a másik nem akarta elengedni; és véget érni nem akaró fejtegetéseket eresztett meg a zenéről. Hirtelen abbahagyta s így szólt:

— Jöjjön, nézze meg a «kánonjaimat.»

Christophe követte őt, miközben azon tűnődött, mennyiben érdekelheti az őrnagyot az ő véleménye a francia tüzérségről. A másik, diadalmas arccal, zenei kánonokat mutatott neki, afféle erőmutatványokat, zenedarabokat, melyeket ugy lehetett játszani, hogy az ember a hangjegyolvasást a végén kezdte, vagy négykézre, olyformán, hogy az egyik a lapot felülről lefelé, a másik alulról fölfelé olvasta. Az őrnagy, mint az École Polytechnique növendéke, mindig nagy hajlamot érzett a zenéhez; de legjobban a problémát szerette benne; annak nézte, aminek részben tényleg tekinteni lehet, a szellem nagyszerű játékának; s abban mesterkedett, hogy felállított és megoldott zenei szerkesztési rejtvényeket, melyek közül az egyik bolondabb és haszontalanabb volt, mint a másik. Katonai pályáján, persze, nem sok ideje volt, hogy ezt a hóbortját kielégítse; de mióta nyugdíjba

ment, valóságos szenvedéllyel adta erre magát; erre pazarolta mindazt az energiát és leleményességet, amit hajdan arra fordított, hogy Afrika sivatagaiban a néger királyok bandáit üldözze, vagy megmeneküljön a csapdáikból. Christophe mulatott ezeken a rejtvényeken s ő is feladott neki egy még bonyolultabbat. A tiszt el volt ragadtatva; versenyt vívtak az ügyességben; s záporként öntötték egymásra a zenei rejtvényeket. Miután ezekkel jól kimulatták magukat, Christophe fölment a lakására. De már másnap reggel egy új problémát kapott szomszédjától, egy valóságos fejtörő talányt, amellyel az őrnagy fél-éjszaka vesződött; Christophe visszavágott; s a viadal eltartott addig a napig, míg Christophe, akinek a dolog kezdett halálosan a terhére lenni, elismerte, hogy kikapott: aminek a tiszt kimondhatatlanul örvendett. Ugy tekintette ezt a sikert, mint Németországon vett elégtételt. Meghívta Christophe-ot villásreggelire. Christophe őszintesége, aki borzasztónak találta zenei szerzeményeit és zajosan panaszkodott, mikor Chabran harmoniumán elkezdte nyomorgatni Haydn egyik andante-ját, tökéletesen meghódította. Ezóta elég gyakran elbeszélgettek egymással. De már nem a zenéről. Christophe-ot vajmi kevéssé érdekelték szomszédja badar találmányai; éppen ezért szivesebben terelte a társalgást katonai tárgyakra. Az őrnagynak mi sem lehetett ennél kedvesebb: a zene ennek a szerencsétlen embernek magára erőltetett szórakozás volt; alapjában véve önmagán rágódott.

Christophe-nak könnyű volt rávenni őt arra, hogy elbeszélte neki afrikai hadjáratait. Gigászi kalandokat, melyek méltók lettek volna a Pizzarokhoz és Cortésekhez. Christophe elálmélkodott, mikor megelevenült előtte ez a csodálatos és barbár hősköltemény, melyről semmit se tudott, melyet maguk a franciák is

vajmi kevesen ismernek s amelyben husz éven át pazarlódott a hősiessége, a leleményes vakmerősége, az emberfölötti energiája egy maroknyi francia hódítónak, kik magukra hagyatva harcoltak Afrika uttalan sivatagaiban szerecsen hádseregekkel, hijján az akció leg-
 elemibb eszközeinek, a remegő közvélemény és kormány ellenkezését sohasem tudva teljesen leküzdeni s ezen ellenkezés dacára meghódítva Franciaországnak egy nagyobb birodalmat, mint egész Franciaország. A hatalmas öröm és vér szaga szállt fel ebből az akcióból, amelyben Christophe szemei előtt modern condottieri-k, hősi kalandorok alakjai vonultak fel, aminőket nem várt volna a mai Franciaországban s akiket a mai Franciaország szégyelt elismerni, akikre szemérmesen fátyolt terít. Az őrnagy hangja, mikor ezeket az emlékeket felidézte, vidoran csengett; kedélyesen, természetes egyszerűséggel mesélte el, miközben az események elbeszélései közé bizarr módon beleillesztette a területek geológiájának okos ismertetését, még pedig szabatos és hideg műszavakkal — a szakadatlan előrenyomulásokat, a villámgyors rohamokat, az embervadászatokat, amikor majd vadász volt, majd ismét vad, könyörtelen hajsza közepette. Christophe csak nézte, hallgatta s együtt érzett evvel a szép emberi állattal, aki tétlenségre volt kárhoztatva s arra kényszerült, hogy nevetséges játékokban eméssze föl magát. És eltűnődött, hogy ebbe a sorsba hogy is tudott csak beletörődni. Meg is kérdezte tőle. Eleinte az őrnagy nem igen érzett hajlandóságot, hogy egy idegen előtt kifejtse, mi keserítette el. De a franciák nyelve ugyancsak szapora, különösen ha arról van szó, hogy egymást vádolják:

— Mi az ördögöt csináljak én, — mondta, — az ő mai hádseregükben? A tengerészek fölcsapnak íróknak. A gyalogosok socio'logiával foglalkoznak. Foglalkoznak

ők mindennel, csak a háborúval nem. Nem is gondolnak arra, hogy előkészítsenek rá, sőt inkább arra, hogy ne készüljön senki háborúra; filozofálnak a háborúról... A háboru filozófiája! Elpáholt szamarak játéka, kik arról elmélkednek, hogy fognak újra vérest kapni!... Nyelveskedni, bölcsekedni, nem, én ehhez nem értek. Akkor inkább itthon maradok s elbábrálok a kánonjaimmal!

Szeméremből nem mondta el legfájóbb sérelmeit: a gyanakodást, melyet a besugókhöz intézett felhívás terjesztett el a tiszték közt, tudatlan és gonosz politikusok szemtelen és lealázó parancsainak elszenvetését, a hadsereg fájdalmát, melyet alacsony rendőri munkákra kényszerítenek, arra, hogy leltározza a templomok vagyonát, nyomja el a munkás sztrájkokat, álljon a hatalomra került radikális és antiklerikális kispolgárok mellé, érdekeik és bosszuállásaik szolgálataiba, az ország másik fele ellen. Hozzá kell még venni ennek a régi gyarmati tisztnek undorodását az új gyarmati hadseregtől, melyet nagyrészt a nemzet legselejtesebb elemeiből soroztak, hogy kikémleljék a többiek önzését és gyávaságát, kik vonakodnak kivenni a maguk részét abból a megtiszteltetésből s azokból a kockázatokból, melyekkel a nagyobb Franciaország — a tengereken túli Franciaország — védelmének biztosítása jár.

Christophe nem avatkozott ezekbe a francia vitákba: nem volt köze hozzájuk; de rokonszenvezett az öreg tiszttel. Bármint vélekedett is a háborúról, azt vallotta, hogy a hadsereg arra való, hogy katonákat képezzen ki, mint az almafa arra, hogy almát teremjen és hogy furcsa eltévelyedés politikusokat, esztétikát és szociológusokat oltani belé. Am azért mégsem tudta megérteni, hogy ez az izmos ember a helyét másoknak engedi át. Önmagunknak legrosszabb ellen-

ségei vagyunk, ha nem szállunk harcba ellenségeinkkel. Mindezekbe az, értékesebb franciákba a leköszönés, a lemondás különös szelleme költözött.

Még mélyebb volt ez s még meghatóbban nyilvánult a tiszt leányánál. Céline-nek hívták. Magas homloka, finom, kínai módra fésült, gondosan ápolt haja alatt domborult, a füle kissé hegyes volt, az arca sovány, álla kecses, parasztosan elegáns, értelmesen és bizakodva nézett szép, fekete, nagyon szelid, rövidlátó szemeivel, az orra egy kicsit vastag volt, a felső ajka szögletében egy kevéske puhely serkedt ki, mikor csendesen mosolygott, kissé duzzadt alsó ajkát kedvesen, szeretetreméltó fintorral szokta előre csucsorítani. Jóllelkű volt, serény, elmés, de szelleme igen nagy mértékben lomha a tanulásra. Kevesett olvasott, az újabb könyvek közül egyet se ismert, színházba soha nem járt, soha nem utazott — (apját, ki valamikor sokat utazott, bosszantotta ez) — nem vett részt semmiféle nagyvilági jótékonyági akcióban — (apja kritizálta ezeket), — nem próbált művelődni — (csufolta a tudós nőket) — négy magas fal közé zárt kertje négyszögéből, mint valami óriási kutból, igen ritkán szokott kimozdulni. S azért mégsem unatkozott. Foglalkozott, ahogy tudott s jó kedvvel nyugodott bele sorsába. Belőle s abból a keretből, melyet minden nő megteremt magának, öntudatlanul, bárhol helyezkedik is el, Chardin képeire emlékeztető légkör áradt: langyos csend, a megszokott munkájukra — kissé elernyedtt — figyelmező alakoknak és állásoknak nyugalma; a mindennapi rend, a megszokott élet, a nap egyazon órájára s egyazon módon előre létott gondolatok és mozdulatok költészete, amely gondolatokon és mozdulatokon azért nem kisebb szeretettel csüng, mélységes és nyugalmas szelidséggel; a szép

polgári lelkeknek derűsen békés közészerűsége: becsületesség, lelkiismeretesség, igazság, nyugalom, nyugodtság és mégis költői munkák és élvezetek. Egészséges elegancia, erkölcsi és fizikai tisztaság: a jó kenyér, a levendula, az egyenesség, a jóság szaga érzik rajta. A dolgok és az emberek békéje, a régi házak és mosolygó lelkek békéje...

Christophe, akinek gyengéd bizalma felköltötte a bizalmat, nagyon összebarátkozott vele; elég szabadon beszélgettek; végül Christophe már olyan kérdéseket intézett a leányhoz, melyekre ez maga is csodálkozott, hogy feleletet adott; olyan dolgokat mondott el Christophe-nak, melyeket senki másnak, még bizalmasainak sem mondott el.

— Ez azért van, — mondta neki Christophe, — mert nem fél tőlem. Nem kell attól tartanunk, hogy egymásba szeretünk: nagyon is jó barátok vagyunk ahhoz, semhogy ez bekövetkeznék.

— Ejnye, de kedves, — felelte a leány nevetve.

Egészséges természete, éppen úgy, mint a Christophé, visszaborzadt a szerelmi barátságtól, az érzelmenek attól a formájától, mely kedves az olyan alattomos lelkeknek, akik kertelnek az érzelmekkel is. Ugy érintkeztek egymással, mint jó pajtások.

Christophe egy napon azt kérdezte tőle, hogy ugyan mit is tud csinálni bizonyos délutánokon, mikor órákon át mozdulatlanul üldögél a kertben, egy padon, kézimunkájával az ölében, óvakodva, hogy hozzá ne nyuljon. A leány elpirult s tiltakozott, hogy nem szokott órákig tétlenül üldögélni, csak hébe-hóba pár percig, egy jó negyedórácskát, «hogy tovább szője a meséjét.»

— Miféle mesét?

— Azt, amit kitaláljatok magamnak.

— Ön meséket talál ki magának? Óh! mondja el őket nekem is!

Céline kisasszony azt felelte neki, hogy ne legyen olyan kíváncsi. Csak annyit vallott meg neki bizalmasan, hogy a meséinek nem ő a hősnője.

Christophe elcsodálkozott.

— Egy pénzbe kerül, ha ahelyett, hogy meséket talál ki, a saját történetét meséli el magának, megszépitve, ha beleálmodja magát egy boldogabb életbe.

— Ezt nem tudnám megtenni, — mondta Céline kisasszony. — Ha ezt tenném, kétségbe ejtene.

Ujból elpirult, hogy elrejtett lelkéből kiszolgáltatót egy keveset; majd így folytatta:

— Meg aztán, mikor a kertben vagyok s megérint a szél fuvalma, boldog vagyok. A kert eleven nek tetszik nekem. S mikor a szél vad és messziről jön, oly sok mindent szokott mondani!

Bármilyen tartózkodó volt is Céline kisasszony, Christophe észrevette a lappangó mélabut jókedve alatt és azon szorgoskodás alatt, mely őt magát sem tévesztette meg s amelynek tulajdonképen semmi célja se volt. Miért nem igyekezett változtatni ezen az állapoton, felszabadítani magát? Hisz valósággal rátermett a tevékeny és hasznos életre! De apja iránt érzett szeretetére hivatkozott, aki elvárta tőle, hogy ne hagyja el. Hiába tiltakozott Christophe, hogy a tisztnek, amilyen izmos és tetterős ember, nincsen őreá szüksége, hogy aki olyan anyagból van gyurva, mint ő, az bátran egyedül maradhat és hogy nincs joga leányát feléldozni. Céline kisasszony védelmébe vette apját; jámbor hazugsággal azt erősítette, hogy nem az apja kényszeríti maradásra, hanem ő nem tudná magát elszánni, hogy elváljon tőle. És bizonyos mértékben igazat mondott. Ugy tetszett, hogy ő is, apja is, mindazok, akik körülvették őt, örök

időktől fogva megállapodtak abban, hogy a dolgoknak így kell lenniök és másképpen nem lehetnek. Céline kisasszonynak volt egy fivére, aki megnősült s aki egészen természetesnek találta, hogy a nővére, ő helyette, apja mellett, feláldozza magát. Ő maga csak a gyermekeivel törődött. Féltékenyen szerette őket s nem engedte, hogy bármibe is belekezdjenek. Ez a szeretet neki és különösen a feleségének önkéntesen vállalt lánc volt, mely ránehezedett egész életükre, guzsba kötözte minden mozdulatukat; úgy lát-szott, hogy mihelyt gyermekeik születnek, a szülők személyes életének vége van s örökre le kell mondaniok a saját fejlődésükről. Ez a tevékeny, intelligens ember, ki még fiatal volt, már számolgatta, hány munkaévet kell még szolgálnia, míg nyugdíjba mehet. Christophe érezte, hogy ezekre a kitűnő emberekre ránehezedik a légköre a családi szeretetnek, mely valóban igen mély Franciaországban, de fullasztó és vérszegénységet okoz. S hatása nyomasztóbb már azért is, mert e francia családok tagjainak száma igazán minimális: apa, anya, egy vagy két gyermek, legfeljebb egy-egy nagybácsi, egy-egy nagynéni, az is csak nagy ritkán. Fézékony magába zárkózó szeretet, ijedős, mint a zsugorié, aki marék aranyát elzárja.

Egy véletlen körülmény, mely egyuttal jobban felköltötte Christophe érdeklődését a fiatal leány iránt, feltárta előtte a franciák szeretetének ezt a szűk körre zsugorodását, félelmüket attól, hogy éljenek, hogy kiöntsék magukat, hogy elvegyék azt, ami az övék.

Elsberger mérnöknek volt egy nála tíz évvel fiatalabb öccse, aki szintén mérnök volt. Derék fiu volt, aminők szép számmal vannak, jó polgári családból való, tele művészi sóvárgással: mint annyi más, ő is szeretett volna művész lenni, de nem akarta kockára tenni polgári állását. Igazat szólva, ez a probléma

nem is oly nehéz; és a mai művészek nagy része meg is oldotta minden kockázat nélkül. De persze akarni kell; és nem mindenki képes az energiának erre a szegény megfeszítésére; nem elég biztosak abban, hogy akarják-e, amit akarnak; és mikor aztán polgári állásuk mind biztosabb és biztosabb lesz, nem lázonganak és nem zajonganak, hanem szépen elmerülnek benne. Nem is lehetne őket emiatt gánccsal illetni, ha jó polgárok válnának belőlük rossz művészek helyett. De csalódásukból nagyon is gyakran marad fenn náluk bizonyos titkos elégedetlenség, egy qualis artifex pereo, amely jól-rosszul betakarózik abba, amit filozófiának szokás nevezni és amely megrontja az életüket, mindaddig, míg az idő vasfoga s az új gondok el nem tüntetik a nyomát ennek a régi keserűségnek. Ez volt André Elsberger esete. Szeretett volna író lenni; de bátyja, aki gondolataihoz makácsol tudott ragaszkodni, azt akarta, hogy ő is a tudományos pályára lépjen. André intelligens volt, meglehetősen tehetsége volt a tudományokhoz, vagy az irodalomhoz — ehhez is, ahhoz is; nem volt elég biztos abban, hogy művész és tulságosan biztos volt abban, hogy polgár; eleinte ideiglenesen (tudjuk: mit jelent e szó) meghajolt bátyja akarata előtt; belépett az École Centrale-ba, nem éppen magas érdemfokozattal, ugyanígy el is végezte s azóta a mérnöki pályán működött lelkiismeretesen, de minden érdeklődés nélkül. Így természetesen elveszítette azt a kevés művészi rátermettséget is, amivel birt; s éppen ezért már csak gunyosan beszélt róla.

— Meg azután, — szokta mondani — (s ebben az okoskodásban Christophe felismerte Olivier pesszista gondolkodásmódját) — az élet nem ér annyit, hogy az ember egy elpuskázott karriérért kinlódjon. Egy rossz költővel több, vagy kevesebb!...

A két testvér szerette egymást; egyformán acélos volt mindakettőnek az erkölcsse; de nem tudták egymást jól megérteni. Mindakettő dreyfusista volt. De André, akit vonzott a szindikalizmus, antimilitarista volt; és Élie hazafi.

Megtörtént néha, hogy André meglátogatta Christophe-ot, anélkül, hogy bátyjához benézett volna; és Christophe csodálkozott ezen: mert nem volt nagy rokonszenv közte és André közt. Ez egyebet se tett, csak panaszkodott valakire, vagy valamire, — ami fárasztó volt; s mikor Christophe beszélt, André nem hallgatta. Christophe végre is nem igyekezett előtte titkolni, hogy látogatásait nem látja szívesen; de a másik ezt nem vette figyelembe; úgy látszott, mintha nem venné észre. Végre egy napon Christophe rájött a talány nyitjára. Észrevette, hogy látogatója kihajol az ablakon s jobban foglalkoztatja őt az, ami lenn a kertben történik, mint az, amit neki mondott. Meg is jegyezte ezt neki; és André nem nagyon habozott beismerni, hogy tényleg ismeri Charban kisasszonyt és bizony van neki némi része abban, hogy Christophe-hoz jár látogatóba. És megoldódván a nyelve, bevallotta, hogy a fiatal leány iránt régi barátságot érez és talán valamivel többet is: az Elsberger családot régi ismeretség fűzte az őrnagy családjához; de miután jó barátságuk jó ideig igen benső volt, az újabb politikai események elszakították őket egymástól; és azóta nem érintkeztek. Christophe nem titkolta, hogy ő ezt hülyeségnek tartja. Miért ne lehetne eltérően gondolkodni s amellett tisztelni, becsülni egymást? André azt mondta, hogy igenis, ez lehetséges és erősen bizonyította szellemi szabadságát; de türelmét nem terjesztette ki két vagy három kérdésre, amelyekben, szerinte, nem szabad az övétől eltérő nézetet vallani; és megnevezte a hírhedt Affaire-t. Erre aztán el-

kezdett félrebeszélni, mint az már szokás. Christophe ismerte a szokást és meg se próbált vitatkozni; de azt kérdezte, vajjon ennek az Affaire-nek nem lesz-e egyszer már vége, vagy tán átkával sujtani fogja — időtlen időig — unokáink gyermekeinek gyermekeit. André elkezdett nevetni; és anélkül, hogy felelt volna Christophe-nak, elérékenyedve magasztalta Céline Charban-t, vádolva az apa önzését, ki egészen természetesnek találja, hogy a leánya feláldozza magát neki.

— Miért nem veszi nőül — mondta Christophe, — ha szereti őt s a lány is szereti Önt?

André sajnálta, hogy Céline klerikális. Christophe megkérdezte, hogy tesz-e az valamit. A másik azt felelte, hogy igenis, ez jelenti: a vallás gyakorlatát s a teljes odaadást Istennek és boncainak.

— És mit bánja Ön ezt?

— Persze, hogy bánom. Én azt akarom, hogy a feleségem az enyém legyen és senki másé.

— Micsoda? Ön még a felesége eszméire is féltékeny. De hisz akkor Ön még örültebb, mint az örnagy!

— Könnyű Önnek beszélni, talán Ön elvenne olyan nőt, aki nem szereti a zenét?

— Ez megesett már velem!

— Hogyan élhetnek együtt olyanok, kik nem egyformán gondolkodnak?

— Hagyja csak békében a gondolkodást! Ah! szegény barátom, annál, aki igazán szeret, semmiféle eszmék nem számítanak. Bánom is én, hogy az a nő, akit szeretek, szintén szereti-e a zenét, mint én? Nekem ő a zene! Ha valakinek olyan szerencséje van, mint Önnek, hogy talál egy kedves leányt, akit szeret s aki viszonzozza a szerelmét, higgyen a lány, amit akar s Ön is higgye azt, ami Önnek tetszik! A végén rájönnek majd, hogy valamennyi eszméjük egyenértékű; és

csak egy igazság van a világon, csak egy jó Isten van: szeretni egymást.

— Ön úgy beszél, mint a költők. Ön nem látja az életet. Ugyancsak sok olyan hitvestársat ismerek, kiknek szenvedniök kellett e szellemi széthuzás miatt.

— Azért, mert nem szerették egymást eléggé. Az embernek tudnia kell, hogy mit akar.

— Az akarat az életben nem mindenható. Még ha szeretném is nőül venni Charban kisasszonyt, nem tehetném.

— Szeretném tudni, ugyan miért!

André elmondta aggodalmaskodásait: állása nincs még végleg biztosítva; vagyona nincs; az egészsége is gyenge. Sokat tépelődik, vajjon ilyen körülmények közt van-e joga megnősülni. Nagy felelősség ez. Kockázatos dolog, mert esetleg nemcsak magát, hanem hitvesét és a születendő gyermekeket is szerencsétlenné teheti... Jobb várni — vagy lemondani.

Christophe vállat vont.

— Szép kis szeretet! A leány, ha szeret, boldog lesz, hogy feláldozza magát. És ami a gyermekeket illeti, ti franciák, igazán nevetségesek vagytok. Ti csak akkor eresztenétek ki őket az életbe, mikor már bizonyos, hogy kövér kis tőkepénzeseket csinálhattok belőlük, akiknek ne kelljen szenvedni, sem félni semmitől... Az ördögbe is! ez nem a ti dolgotok; nektek nincs más kötelességetek, mint megadni nekik az életet, az élet szeretetét s a barátságot, hogy megvédelmezzék. A többihez ne legyen közötök... éljenek, haljanak meg... ez a sorsa minden embernek. Talán jobb lemondani az életről, mint küzdeni az élet versenyében?

Az erőtől duzzadó bizalom, mely Christophe-ból áradt, átjárta vendégét is, de elhatározást nem fakasztott benne. Ezt mondogatta:

— Igen, talán, ez igaz...

De ennél maradt. Látszott, hogy ő is, mint a többiek akaratra és tettekre képtelen.

*

Christophe vállalkozott arra, hogy harcra kel ezen tétlenség ellen, melyet francia barátai tulnyomó részénél tapasztalt, bizarr módon párosulva a serény és igen gyakran lázas tevékenységgel. Majdnem mindazok, akikkel a különböző polgári körökben érintkezett, elégedetlenek voltak. Majdnem valamennyien egyforma undorral fordultak el a felkapott nagyságoktól és romlott gondolatoktól. Majdnem valamennyien annak szomorú és büszke tudatában éltek, hogy fajuk lelke el van árulva. S ez nem abból eredt, hogy személyes sérelmeik lettek volna, vagy felgyülemlett volna bennük a legyőzött emberek és osztályok keserősége, akik kiestek a hatalomból s az aktív életből; nem elmozdított hivatalnokok voltak, felhasználatlan energiák, régi arisztokraták, kik visszavonulnak a birtokukra s elbujnak, hogy meghaljanak, mint a sebzett oroszán. Az erkölcsi lázadás érzése volt ez, elfojtott, mély, általános: mindenütt fel lehetett találni, különböző fokon, a hadseregben, a hivatalnoki karban, a tanári és tanítói testületekben, az irodákban, mindazokban a kormányzati szervekben, melyek életbevágó működést fejtenek ki a kormányzat gépezetének valamennyi fontos alkotó elemében. De nem cselekedtek. Előre megszállta őket a csüggedés; ezt mondogatták;

— Ugy is hiába, semmit se lehet csinálni; vagy ezt:

— Próbáljuk meg: nem gondolni rá.

Ijedősen elfordították gondolatukat, beszédjüket a szomorú dolgoktól; és a házi életben kerestek menedéket.

S ha még csak a politikai akciótól vonultak volna

vissza! De még mindannapi akcióik körén belül is, ezek a jóra való emberek egytől-egyig huzódoztak attól, hogy cselekedjenek. Eltűrték lealacsonyító keveredéseket azokkal a nyomorultakkal, akiket megvetettek, de akik ellen ugyancsak óvakodtak harcot indítani, mivel előre haszontalannak ítélték. Miért tűrték például a művészek és jelesül a zenészek, akiket Christophe közelebbről látott, tiltakozás nélkül a sajtó egyik-másik Scaramuccio-jának pimaszkodását, aki törvényt szabott nekik? Voltak közöttük olyan ostoba tökfilmek, akiknek tudatlansága in omni re scibili közmondásos volt, de azért mégis souverain tekintéllyel voltak felruházva in omni re scibili. Még annyi fáradtságot sem vettek maguknak, hogy maguk írják cikkeiket és könyveiket; titkárokat tartottak, ripők éhenkórászokat, kik eladták volna a lelküket, ha lett volna nekik, kenyérért és céda leányokért. Ez senki előtt se volt titok Párisban. És azért mégis trónon ültek s félvállról beszéltek a művészekkel. Christophe fölördített dühében, mikor egy-egy krónikát olvasott tőlük.

— Hát nincs bennük vér! — szokta mondani.
— Óh! a gyávák!

— Kire haragszol? — kérdezte Olivier. — Már megint a Piaci Vésár néhány hitvány fickójára?

— Nem. A tisztességes emberekre. A gazfickók azt csinálják, ami a mesterségük: hazudnak, fosztogatnak, lopnak, gyilkolnak. De a többieket, akik, bár megvetik ezeket, engedik, hogy garázdálkodjanak, ezerszer jobban megvetem. Ha ujságíró kartársaik, a tisztességes és művelt kritikusok, ha a művészek, akiknek a hátán ezek a pojácák handabandáznak, nem engednék, hogy kényük-kedvük szerint cselekedjenek, ha nem tűrnék ezt csendben, félénkségből, attól való félelemből, hogy kompromittálják magukat, vagy gyalázatos számításból, hogy kölcsönösen kiméeljék egy-

mást, hallgatólagos megegyezésből, melyet az ellenség-
gel kötnek, hogy őket megkiméeljék az ütéseiktől, —
ha nem engednék, hogy velük, mint pártfogóikkal és
barátaikkal hivalkodjanak, ez a szentelen hatalom
beléfulladásra a nevetségességbe. Ugyanazt a gyenge-
séget látjuk a dolgok valamennyi rendjében. Tucatszám
találkoztam derék emberekkel, kik ezt mondták nekem
erről vagy arról az egyénről: «Ez egy hitvány fráter.»
Egy se volt köztük, aki ne szólította volna «kedves
kartárs»-nak s kezet ne szorított volna vele. — «Tul-
sokan vannak» — szokták mondani. — Bizony, tul-
sokan vannak, a poltron-ok, a gyáva tisztességes em-
berek.

— S ugyan mit kellene tenni?

— Álljatok be ti magatok a rend őreinek! Mire
vártok? Hogy a jó Isten végezze el a dolgokat? Nézd
csak, most is, mi történik. Három napja, hogy leesett
a hó. Eltorlaszolja utcáitokat, Párisotokból valóságos
sár-kloákét csinál. S mit csináltok ti? Szidjátok a
közigazgatást, mely a piszokban hagy benneteket. De
ti, csináltok ti valamit, hogy kikerüljetek belőle? Isten
ments! Keresztbe teszitek a karotokat. Még csak anny-
nyi mersz sincs egyitekben sem, hogy legalább a
háza előtt lesöpörje a gyalogjárót. Senkisé tesz meg
a kötelességét, sem az Állam, sem a magánosok; egyik
is, másik is azt hiszi, hogy megtette a magáét, ha köl-
csönösen vádolják egymást. A több százados monarchi-
kus nevelés annyira hozzászoktatott titeket ahhoz, hogy
magatoktól semmit ne csináljatok, hogy mindig olya-
noknak tűntök fel, mint akik szájtátva valami csodát
lesnek. Az egyetlen lehetséges csoda az volna, hogy
elszánjátok magatokat arra, hogy cselekedjetek. Látod,
kicsi Olivier-m, ti bennetek van intelligencia s annyi
erény, hogy elég volna hatnak is: de tudod, mi nincs
bennetek; vér. S itt vagy legelsőnek te, akiben nincs.

Nem a szellem, nem a szív beteg nálatok. Az élet. Kezdték halódni.

— Mit lehet tenni? Várni kell, míg az élet visszatér.

— Akarni kell, hogy visszatérjen. Akarni kell a gyógyulást. Akarni kell. És ehhez mindenképp előtte be kell engedni hozzátok a tiszta levegőt. Ha az ember nem akar hazulról kimozdulni, legalább a házában kell egészségesnek lennie. Ti hagyjátok, hogy levegőjét dögletessé tegyék a Piac miazmái. A ti művészetek és gondolatok két harmadrészben meg vannak hamisítva. És csüggedéstek olyan már, hogy ezen se jut eszetekbe megütközni, alig hogy éppen csodálkoztok talán. Sőt akadnak olyanok is e megfélemlített derék emberek közt — (valóban nevetséges látvány) — akik utoljára még azt is elhítetik magukkal, hogy nem nekik, hanem a szédelgőknek van igazuk. Vagy nem találkoztam-e, — még a ti szemlétek, az Esope szerkesztőségében is, ahol avval dicsekedtek, hogy nem hagyjátok magatokat semmivel se elámitani — olyan szegény fiatal emberekkel, akik elhítetik magukkal, hogy szeretik azt a művészetet s azokat a gondolatokat, melyeket nem szeretnek? Megmérgezik magukat velük, élvezet nélkül, csupa engedékenységből; s meghalnak unalomtól ebben a hazugságban!

Christophe meg-megrázta ezeket a tétovázókat és csüggedteket, mint a szél az elaludt fákat. Nem igyekezett beléjük gyurni a maga gondolkodásmódját; energiát lehelte beléjük, hogy maguktól gondolkodjanak. Ezt szokta nekik mondani:

— Ti tulságos aláztatósak vagytok. A ti nagy ellenségetek a neuraszténia, a kételkedés. Az ember lehet türelmes és emberséges, kell is, hogy az legyen. De tilos, hogy kételkedjen abban, amit jónak és igaznak hisz. S amit hisz, azt védenie is kell. Bármekkora

legyenek is erőink, tilos lemondanunk. Ezen a világon a legkisebbnek is megvan a maga kötelessége, akár csak a legnagyobbak. És — (amit nem tud eléggé) — hatalma is van. Ne higgyétek, hogy a ti lázadásatok oly keveset számít! Az erős öntudat, mely meri a maga igazát védeni, hatalom. Az utóbbi években nem egyszer láttátok, hogy az Államnak s a közvéleménynek számolnia kellett egy derék ember ítéletével, ki nek nem voltak más fegyverei, mint erkölcsi ereje, mellyel nyilvánosan, bátran, állhatatosan, kitartóan sikra szállt...

És ha azt kérdezitek magatoktól, minek annyit vesződni, minek küzdeni, minek?... no hát, én megmondom: — azért, mert Franciaország meghal, mert Európa meghal, — mert civilizációnk, a csodálatos mű, melyet a mi emberiségünk oly sok század erőfeszítése árán épített fel, elsüllyedne, ha mi nem küzdenénk. Ez nem üres szó. A Haza veszélyben van, — veszély fenyegeti európai Hazánkat — s egyiket se oly nagy, mint a tieteket, a ti kis hazátokat, Franciaországot. Megöli a ti közönytök. Megöli a ti hallgatástok. Meghal mindegyikében energiáitoknak, melyek meghalnak, mindegyikében gondolataitoknak, melyeket beletörődésre, jót akaró szándékaitoknak, melyeket meddőségre kárhoztattok, minden csepjében véreteknek, mely kiapad, haszontalanul... Talpra! Élni kell! Vagy ha már meg kell halnotok, legajább állva halljatok meg.

*

De nem is az volt a legnehezebb, cselekvésre bírni őket, hanem arra, hogy együtt cselekedjenek. Ezen a ponton semmire se lehetett velük menni. Duzogtak egymásra. A legjobbak voltak a legkonokabbak. Christophe házában is volt erre példa. Félix Weil ur,

Elsberger mérnök és Charban őrnagy egymással néma és udvarias ellenségeskedésben éltek. Pedig, bármily kevésbé ismerte őket Christophe, könnyű volt rájönnie arra, hogy pártok és fajok különböző cégei alatt mind a hárman ugyanazt akarták. S éppenséggel, ami Weil urat s az őrnagyot illeti, sok okuk lett volna, hogy megértsék egymást. Weil urnál, aki egész nap a könyveit bujta s kizárólag szellemi életet élt, a gondolat embereinél gyakori ellentétek egyike nyilvánult meg abban, hogy katonai dolgok iránt szenvedélyesen érdeklődött. «Mindnyájan a föld rögei vagyunk», mondotta a fél-zsidó Montaigne, minden emberre alkalmazva azt, ami áll bizonyos szellemi fajokra, mint éppen arra is, amelyhez Weil ur tartozott. Ez az öreg intellectuel valóságos kultuszt szentelt Napóleonnak. Felhalmozott maga körül olyan műveket és emlékeket, melyekben újraélt a császári hősköltemény félelmetes áma. Mint alkonyati korának sok franciáját, őt is elkápráztatta a dicsőség e napja tévöli sugaraival. Végigcsinálta újra a hadjáratokat, csatákat indított, megvitatta a hadműveleteket; szoba-stratéga volt, aminők az Akadémián s az Egyetemeken hemzsegtek, akik magyarázzák Austerlitzet és kijavítják Waterloot. Ő maga volt az első, aki gunyolta ezeket a «Napoleonidák»-at; iróniája mulatott rajtuk; de azért tovább is megmámorosult ezektől a szép történetektől, mint egy gyermek, aki játszik, bizonyos epizódoknál könnyű tolt a szemébe: mikor rajtakapta magát. Igazat szólva, nem is annyira a patriotizmus, mint inkább az akció regényes érdekessége és plátói szelleme tették Napoleon-imádóvá. Pedig kitünő hazafi volt, jobban ragaszkodott Franciaországhoz, mint sok bensülött francia. A francia antiszemita részéről rossz cselekedet és ostobaság, hogy gyalázkodó gyanúsításokkal elcsüggesztik a Franciaországban letelepült zsidók

érzelmeit. Azon okokon kívül, melyek magukkal hozzák azt, hogy egy vagy két nemzedék után minden család szükségképpen gyökeret ver abban a talajban, ahol letelepedett, meg azt, hogy a föld vére a vérévé válik, a zsidóknak külön okaik is vannak, hogy szerszessék azt a népet, mely a Nyugaton a szellemi és erkölcsi szabadság legelőrehaladottabb eszméit képviseli. Szeretetüket csak növeli még az, hogy az ő közreműködésükkel lett ilyenné, száz esztendő óta és hogy ez a szabadság részben az ő művük. Hogy is ne védelmeznék minden feudális reakció fenyegetései ellen. Ennek a reakciónak a malmára hajtják a vizet azok, akik szét akarják zuzni — mint ahogy egy marék bűnös politikus és egy csorda hidegvelejű becsületes ember szeretné — azokat a kötelékeket, melyek ezeket az adoptált franciákat Franciaországhoz csatolják.

Chabran őrnagy azon vigyázatlan franciák közé tartozott, akiket ujságaik elbolondítanak, úgy tüntetvén fel nekik minden bevándorlottat, mint Franciaország rejtett ellenségét s akik, jóllehet szellemük, természetől fogva, nyájas és emberséges, magukra kényszerítik a gyanakodást, a gyűlölködést, begubózzák magukat, megtagadják nemes elhivatását a fajnak, mely a fajok egyesülése. Így hát kötelességének tartotta, hogy ne vegyen tudomást az első emeleti lakóról, bár a vele való megismerkedés örömet szerzett volna neki. Viszont Weil ur is örömmel elbeszélgetett volna a tiszttel; de ismerte nacionalizmusát s enyhén lenézte őt.

Christophe-nak sokkal kevesebb oka volt, mint az őrnagnak, érdeklődni Weil ur iránt. De nem tudta elviselni, hogy jelenlétében igazságtalanul rosszat mondjanak valakiről. És éppen ezért lándzsát tört Weil ur mellett, mikor támadták.

Egy napon, mikor az őrnagy, mint rendesen, keményen pattogott a világ folyása ellen, Christophe ezt mondta neki:

— Ez az Önök hibája. Valamennyien visszavonulnak. Mikor a dolgok Franciaországban nem úgy mennek, ahogy Önök elképzelik, akkor nagy dérrrel-durral benyujtják lemondásukat. Az ember hajlandó volna azt hinni, hogy Önöknél becsületbeli kérdés kijelenteni, hogy le vannak győzve. Lehetetlen egy ügyet nagyobb lendülettel elveszíteni, mint ahogy Önök teszik. Ugyan mondja csak, őrnagy ur, Ön jól ismeri a háborút, hát lehet ezt harcnak nevezni?

— Nem harcról van szó, — felelte az őrnagy, — egy francia nem harcol Franciaország ellen. Azokban a tusákban, amelyekről mi beszélünk, szavalni, vitatkozni, szavazni kell, eltűrni a kellemetlen érintkezést egy csomó gazfickóval: én nem kérek ebből.

— Ejnye de kényes! Afrikában végigcsinált csunyább dolgokat is!

— Becsületszavamra, azoktól kevésbé undorodtam. Meg aztán ott meg lehetett egy kicsit szoritani a géjüket. Különbén a harchoz katonák kellene. Oda-lenn velem voltak a lövészeim. Itt egészen egyedül vagyok.

— Pedig nem volna hiány derék emberekben.

— Hol vannak?

— Mindenütt, ahova csak néz.

— Hát akkor mit csinálnak?

— Azt, amit Ön: semmit; azt mondják, semmit se lehet csinálni.

— Nevezzen meg nekem csak egyet is.

— Ha akarja, hármat is és itt, a saját házában.

Christophe megnevezte neki Weil urat, — (az őrnagy egy felkiáltással tiltakozott), — s a két Elsbergert, — (erre fölpattant helyéről):

— Az a zsidó, azok a Dreyfusard-ok?

— Dreyfusard-ok? — mondta Christophe, — hát aztán mit tesz az?

— Ők döntötték romlásba Franciaországot.

— Éppen úgy szeretik, mint Ön.

— Akkor eszeveszett bolondok, gonosztévő bolondok.

— Miért ne szolgálthatna az ember igazságot ellenfeleinek?

— Én tökéletesen meg tudok lenni loyális ellenfelekkel, kik egyenlő fegyverekkel harcolnak. Ezt íme avval is bizonyítom, hogy elbeszélgetek Önnel, német ur. Én becsülöm a németeket, bár vissza kívánom adni, s még hozzá ráadással, a verést, amit kaptunk tőlük. De a többiek, a belső ellenségek, óh az egészen más: ezek tisztességtelen fegyvereket használnak, szofizmákat, egészségtelen ideológiákat, megmérgezett humanitarizmust...

— Igen, Ön abban a szellemi állapotban van, mint a középkori lovagok, akik először kerültek szembe a puskaporral. Hiába, a háboru fejlődik.

— Helyes. De akkor legyünk nyitlak s mondjuk, hogy ez háboru.

— Tegyük fel, hogy egy közös ellenség fenyegetné Európa civilizációját, nem lépne szövetségre a németekkel?

— Megtettük ezt Chinában.

— Nézzen csak szét maga körül. Vajjon az Ön országát, vajjon összes európai országainkat nem ugyanaz a veszedelem fenyegeti-e fajaik hősi idealizmusában? Vajjon többé-kevésbé nincsenek-e valamenynyien prédául kiszolgáltatva a minden kasztbeli kalandoroknak? E közös ellenség ellen nem kellene-e kezet nyújtani azoknak az ellenfeleknek, akikben van némi erkölcsi érték és szilárdság? Hogy is lehetséges

az, hogy egy olyan ember, mint Ön, oly kevéssé számol a realitásokkal? Itt van egy sereg ember, akik sikra szállnak egy eszményért, mely különbözik az Önétől! Egy eszmény: eiő, nem tagadhatja le, hogy létezik; abtan a küzdelemben, melybe nemrégiben belebocsátkozott, az ellenfelek eszménye győzött s Önök vereséget szenvedtek. Ahelyett, hogy ellene koptatják el magukat, miért nem állanak egymás mellé s felhasználva a magukéval együtt az ő eszményüket is, miért nem fordulnak minden eszmény ellenségei ellen, a haza, a gondolat kizsákmányolói, azok ellen, kik elrothasztják az európai civilizációt?

— Kiért? Mindenek előtt értsük meg egymást. Hogy diadalra juttassuk ellenfeleinket?

— Mikor Afrikában volt, törődött Ön avval, hogy a Királyért verekedik-e, vagy a Köztársaságért? Önök közül — ugy képezem — sokan aligha gondoltak a Köztársaságra?

— Füttyültek rá.

— Jó. És Franciaország emellett haszonhoz jutott. Önök hódítottak s nemcsak neki, hanem maguknak, a becsületnek, az örömmek is. Nos hát, miért nem cselekszenek ugyanigy itt is! Szélesítsék ki a harcot. Ne mérgeledjenek apró-cseprő politikai, vagy vallási dolgok miatt. Ez mind semmiség. Ám legyen az Önök faja akár az Egyház, akár az Értelem idősebb leánya, ez egyáltalán nem fontos. De éljen! Minden jó, ami feltüzeli az életet. Csak egy ellenség van, az élvező önzés, mely kiaspasztja és bemocskolja az élet forrásait. Lobbantsák lánggra az erőt, a termékeny szeretetet, az érzést, mely örömet lel az áldozatban, az akcióban. És soha ne háriítsák másra annak a gondját, amit maguknak kell elvégezniök. Cselekedjenek, cselekedjenek, egyesüljenek! Rajta, rajta!

S nevetve elkezdte kiverni a zongorán a korális h-moll szimfónia indulójának első ütemeit.

— Nézze csak — szólt, abbahagyva a zongorázást, — ha én francia zenész volnék, az Önök Charpentier-ja, vagy Bruneau-ja (akiket elvihetne az ördög), belemekomponálnám Önöknek egy korális szimfóniába a Marseillaise-t, az Internacionale-t, a Vive Henri IV-t, a Dieu protège la France-t!, — összehordanék tücsköt-bogarat — (ide hallgasson, ilyesféle modorban...), — csinálnék maguknak egy olyan töltött képosztát, hogy megnyalják utána a tiz ujjukat! Veszettül rossz volna, annyi bizonyos, — (bár semmi esetre se rosszabb, mint amit ők csinálnak); de arról kezeskedem, hogy életet öntene Önökbe!

S jóízűen kacagott.

Az őrnagy is vele nevetett.

— Fene legény Ön, Krafft ur. Kár, hogy nem született franciának!

— De hisz én is Önökkel tartok. Mindenütt ugyanazt a harcot vivják. Sorakozzunk zárt sorokba!

Az őrnagy helyeselt; de a dolgok ennyiben maradtak. Christophe tovább ütötte a vasat s más alkalommal újra szóba hozta Weil urat s az Elsbergeket. És a tiszt, aki nem kevésbé volt makacs, mint Christophe, ismét előszedte örökös érveit a zsidók és a Dreyfusard-ok ellen, anélkül, hogy mindaz, amit Christophe mondott, a legkisebb hatást is látszott volna reá gyakorolni.

Ez elszomorította Christophe-ot. Olivier ezt mondta neki:

— Ne busulj. Egy ember nem változtathatja meg egy csapásra egy egész társadalom egész szellemi állapotát. Ez tulságosan szép volna! De már is sokat értél el, anélkül, hogy sejténéd.

— Mit értem el?

— Te Christophe vagy.

— Mi jó származik ebből másoknak?

— Igen nagy. Légy csak az, ami vagy, kedves Christophe-om. Velünk ne törődj.

De Christophe nem tudott ebbe belenyugodni. Ezután is vitatkozott Chabran őrnaggyal, néha igen hevesen. Céline mulatott ezen. Végighallgatta beszélgetéseiket, miközben csöndesen dolgozott. Nem vgyült bele a vitába; de vidámabbnak látszott; tekintetének egészen más ragyogása volt: úgy tetszett, mintha tágasabb, levegősebb volna körülötte. Kezdett olvasgatni; gyakrabban mozdult ki hazulról; több dolog iránt érdeklődött. És egy napon, mikor szóba jöttek Elsbergerék és Christophe az őrnaggyal hadakozott, Céline kisasszony elmosolyodott. Az apja észrevette ezt s megkérdezte tőle, hogy mit gondol magában. Céline kisasszony így felelt:

— Azt gondolom, hogy Krafft urnak igaza van.

Az őrnagy, kit e felelet zavarba ejtett, így szólt:

— No, ez már mégis csak sok!... Különben, akár van igaza, akár nincs igaza, mi megvagyunk így, ahogy vagyunk. Nincs szükségünk arra, hogy érintkezzünk ezekkel az emberekkel. Nem igaz, leánykám?

— De igen, papa, — felelte a leány, — én örülnek neki.

Az őrnagy hallgatott s úgy tett, mintha ezt nem hallotta volna. A hatás, amit Christophe reá gyakorolt, nagyobb volt, mint amekkorát ő maga hajlandó volt engedni, hogy észrevegyenek rajta. Bár ítéleteiben merev és heves volt, tudott igazságos lenni és nagylelkűen érezni. Szerette Christophe-ot, szerette nyíltságát és erkölcsi egészségét, gyakran sajtogott a szíve, hogy Christophe német. Hiába gerjedt haragra, mikor vitatkozott vele; kereste ezeket a vitákat; és Christophe érvei, hiába, nem hagytak neki nyugtot. Ugyancsak

óvakodott ezt valaha is beismerni. De egy napon Christophe beállítván hozzá, egy könyv mellett találta őt, melyet figyelmesen olvasott s amelyet nem akart neki megmutatni. Céline kisasszony, mikor kikísérte Christophe-ot s egyedül maradt vele, ezt mondta neki:

— Tudja-e, mit olvasott? Weil ur egyik könyvét. Christophe egészen boldog volt.

— S mit mond róla?

— Azt mondja: «Micsoda állat!...» De nem tudja letenni.

Christophe nem tett célzást a könyvre, mikor ismét együtt volt az őrnaggyal. Ez kérdezte tőle:

— Hogy van az, hogy már nem dühösít a zsidajával?

— Mert már úgy sem érdemes, — mondta Christophe.

— Miért? — kérdezte az őrnagy, mintha támadni akart volna.

Christophe nem felelt és elment nevetve.

*

Oliviernek igaza volt. Az emberekre nem szavaink által teszünk hatást, hanem a lényünk által. Vannak emberek, akik maguk köré enyhítő légkört sugároznak, pillantásaikkal, mozdulataikkal, dörögnyugalma lelkük csöndes érintésével. Christophe életet sugárzott ki. Ez az élet lágyan, szeliden hatolt be, mint a tavasz lehellete az elzsibbadt ház öreg falain és bezárt ablakain át; feltámasztott sziveket, melyeket a fájdalom, a gyengeség, az elszigeteltség évek óta rágtak, kiszáritottak, halottakul hagytak. Lelkek hatalmas lelkeken! Épp oly kevésbé tudnak róla azok, akik érzik, mint azok, akik éreztetik. Pedig a világ élete azokból az apályokból és dagályokból áll, melyek e titokzatos vonzás erejének vannak alávetve.

Két emelettel Christophe és Olivier lakása alatt, mint láttuk, egy fiatal, harmincötéves asszony lakott, Germain-né, ki két év óta volt özvegy s egy éve hogy elvesztette hét vagy nyolc éves leánykáját. Az anyósával élt. Senkise járt hozzájuk. A ház lakói közül egyiknek sem volt oly kevés összeköttetése Christophe-al, mint neki. Alig-alig találkoztak; és szóba soha nem ereszkedtek.

Nagy, sovány nő volt, elég szép termetű, az arca viaszsárga volt és beesett, a szája szükre zsugorodott, szép, barna, átlátszatlan, kissé kifejezéstelen szemekben időnkint komor és kemény láng gyulladt ki. Az öreg Germain-né ájtatos volt s napjait a templomban töltötte. A fiatal asszony féltékenyen elszigetelte magát gyászában. Semmi és senki iránt nem érdeklődött. Körülvette magát kisleánya ereklyéivel és képeivel; és az által, hogy megrögzítette őket, már nem is látta gyermekét; a fényképek, a halott képek megölték az élő képet. Már nem látta őt; s nem szűnt meg makacskodni; minden áron akart, egyedül csak őrá akart gondolni; így végre már még csak gondolni se tudott rá: teljessé tette a halál művét. S így maradt, jéggé fagyva, megkövült szívvvel, könnyek nélkül, kiapadt étellel. A vallás nem nyújtott neki segítséget. Vallását gyakorolta, de szeretet, következőképpen élő hit nélkül; pénzt adott misékre, de nem vett tevékeny részt a jótékonyági akciókban; egész vallása ez egyetlen gondolon nyugodott: viszontlátni őt. Mit törődik ő más egyébbel. Isten? Mi dolga van neki Istennel? Viszontlátni őt, viszontlátni őt... S korántsem volt bizonyos ebben. Akarta hinni, keményen, kétségbeesetten akarta; de kételkedett benne.. Kín volt neki, ha más gyermekeket látott; ezt gondolta:

— Miért nem ezek haltak meg?

Volt a városnegyedben egy kis leány, aki termetre,

járásra hasonlított az övéhez. Mikor hátulról megpillantotta a kis hajfontaival, reszketett belé. Utána ment; s mikor a kicsike hátranézett s látta, hogy nem ő, kedve lett volna megfojtani. Panaszzkodott, hogy a kis Elsberger lányok, akik pedig igazán csendesek voltak s úgy voltak nevelve, hogy nem fickándozhattak szabadon, zajt csapnak a lakása fölött; és mihelyt hallotta, hogy a szegény gyermekek föl-alá tipegtek a szobájukban, felküldte a cselédet a szomszédokhoz, hogy a lármát sziveskedjenek beszüntetni. Christophe, aki egyszer a leánykákkal hazatérve, találkozott vele, megdöbrent a kemény tekintettől, melyet rájuk vetett.

Egy nyári estén, mikor ez az élő halott, belehipnotizálva magát a semmibe, ablaka mellett a sötétben ült, hallotta, hogy Christophe zongorázik. Szokása volt az esti órákban ábrándozni a zongorája mellett. Ez a zene bosszantotta Germain-nét, mert fölbolygatta az ürt, amelybe belezsibbadt. Haragosan betette az ablakot. A zene a szoba mélyén is üldözte. Valami gyűlölet-félét érzett iránta. Szerette volna Christophe-ot megakadályozni abban, hogy tovább játszon; de ehhez nem volt semmi joga. Ettől fogva minden nap, ugyanabban az órában, ingerült türelmetlenséggel várta, mikor szólal meg a zongora; s mikor késett, csak fokozódott az ingerültsége. Akarva, nem akarva, végig kellett hallgatnia a zenét; s mikor vége volt, sehogyse tudott visszazökkeni megszokott érzéketlenségébe. És egy este, mikor behuzódott sötét szobája egyik sarkába s a falakon s a betett ablakon áthangzó távoli zene, a tündöklő zene megütötte a fülét, érezte, hogy megremeg s a könnyek forrása újra kibugyant benne. Odament az ablakhoz s kinyitotta; és most már sirva hallgatta. A zene olyan volt, mint az eső, mely cseppenként járta át kiszáradt szívét s uj életre keltette. Ujra látta az eget, a csillagokat,

a nyári éjszakát; érezte, mint kezd benne derengeni, még csak nagyon halavány fénycsik, az érdeklődés az élet iránt, vajudó és fájdalmas rokonszenv mások iránt. S hónapok óta ezen az éjszakán jelent meg neki először álmában a kis leánya. Mert a legbiztosabb ut, mely közel visz bennünket halottainkhoz, a lehetőséghez, hogy viszontlássuk őket, nem az, hogy meghaljunk, mint ők, hanem hogy éljünk. Ők velünk élnek a mi életünket s meghalnak a mi halálunkkal.

Nem igyekezett Christophe-al találkozni. Inkább kerülte őt. De hallotta valahányszor a leánykákkal le- vagy fölment a lépcsőn; s elbujt az ajtó mögé, hogy kilesse a gyermekek fecsegését, ami megbizsergette a szívét.

Egy napon, mikor éppen készült elmenni hazulról, hallotta a kis léptek tipegését a lépcsőn; a leánykák kissé élénkebben zajongva mentek le, mint ahogy szokták; s az egyik gyermek ezt mondta a másiknak:

— Lucette, ne csinálj akkora lármát, hisz tudod, mit mondott Christophe, itt egy hölgy lakik, akinek nagy bánata van.

És a másik gyermek mindjárt letompította lépteit s halkabban kezdett beszélni. Ekkor Germain-né már nem bírta tovább: kinyitotta az ajtót, fölkapta s hevesen keblére szoritotta a gyermekeket. Ezek megijedtek; az egyik leányka elkezdett kiabálni. Erre eleresztette őket s visszament a szobájába.

Ázóta, mikor találkozott velük, megpróbálta mosolyogni rájuk, vonagló mosollyal, — (elszokott a mosolygástól); — néhány hirtelen és gyengéd szót intézett hozzájuk, melyekre a megriadt gyermekek csak fojtott suttogással feleltek. A leánykák ezután is féltek az özvegytől, még jobban, mint azelőtt; és most, mikor elmentek az ajtaja előtt, futottak, hogy el ne fogja őket. Germain-né meg elbujt, hogy lássa őket.

Szégyelte volna, hogy észrevegyék, hogy beszélget a gyermekekkel. Szégyelte magát önmaga előtt. Ugy tett neki, hogy ellop kis halottjától egy keveset abból a szeretetből, amelyet joggal és egészen magának követelhet. Térdre borult és bocsánatot kért tőle. De most már felébredt benne az élet és a szeretet ösztöne, amely ellen mit se tehetett, mivel ez volt az erősebb.

Egy este, mikor Christophe hazajött, szokatlan rendetlenséget vett észre a házban. Egy szállítótól, akivel találkozott, megtudta, hogy a harmadik emeleti lakó, Watelet ur, hirtelen meghalt mellhártyagyulladásban. Christophe megilletődött. Nem is annyira szerencsétlen szomszédja iránt ébredt benne részvét, mint inkább a leány iránt, akit magára hagyott. Senkisémet tudta, vannak-e Watelet urnak rokonai s minden ok megerősíteni látszott azt a feltevést, hogy a gyermekre semmi se maradt. Christophe, négyesével ugorva a lépcsőket, felsietett a harmadik emeleti lakásba, melynek ajtaja nyitva volt. Ott találta Corneille apátot a halott mellett s a leánykát, aki sirt s apját hívogatta; a házmesterné ügyetlenül próbálta vigasztalni őt. Christophe karjába vette a gyermeket s gyengéd szavakat mondott neki. A kicsike kétségbeesetten kapaszkodott beléje; Christophe nem gondolhatott arra, hogy elhagyja; magával akarta vinni a lakásába; de a leányka vonakodott. Vele maradt hát. Odaült az ablak mellé s az esti szürkületben elringatta őt s szeliden babusgatta. A gyermek lassankint megnyugodott, majd zokogva elszenderült. Christophe lefektette az ágyra és félszegen megpróbálta levetkőztetni, kioldani cipőcskéin a fűzőket. Beállt a sötétség. A lakás ajtaja nyitva volt. Egy árny lépett be szoknyasuhogással. A nap utolsó, visszavert, fényvesztett sugárainál Christophe megismerte a gyá-

szoló asszony lázas szemeit. A szoba küszöbén megállva, elfuló torokkal így szólt:

— Eljöttem... Ha akarná... Ha nekem akarná őt adni...

Christophe megfogta a kezét. Germain-né sirt. Aztán leült az ágy fejéhez. Kis vártatva így szólt:

— Engedje, hogy én virrasszak a kis lány mellett.

Christophe fölment a lakására Corneille apáttal. A pap zavarban volt, mentegetőzött, hogy eljött. Azt remélte, mondta alázatosan, hogy a halott ezért nem tehet neki szemrehányást: nem mint pap, hanem mint barát volt ott. Christophe, ki sokkal jobban meg volt hatva, semhogy beszélni tudott volna, kézszorítással vált el tőle.

Másnap reggel, mikor Christophe visszament a leánykához, Germain-né nyakán csüngve találta őt, avval a naiv bizalommal, mely rögtön kiszolgáltatja ezeket a kis lényeket azoknak, kik tetszeni tudnak nekik. Beleegyezett abba, hogy követni fogja új barát-nőjét... Fájdalom, tulságosan elfelejtette nevelő apját. Új anyja iránt nem kisebb vonzalmat mutatott. Ez nem volt valami nagyon megnyugtató. Vajjon látta-e ezt Germain-né önző szeretetével? ...Maglehet. De kell is evvel törődni. Szeretni kell. Ebben van a boldogság...

Néhány héttel a temetés után Germain-né falura vitte a gyermeket, messze Páristól. Christophe és Olivier ott voltak az elutazásnál. A fiatal asszony arca olyan enyhült és titkos örömet fejezett ki, amit nála soha nem tapasztaltak. Nem is ügyelt rájuk. De mikor indulni készült, mégis meglátta Christophe-ot, kezét szorított vele s ezt mondta neki:

— Ön megmentett engem.

— Mi baja van ennek a bolondnak? — kérdezte

Christophe elcsodálkozva, mikor fölfelé mentek a lépcsőn, miután Germain-né eltávozott.

Néhány nap után a posta egy arcképet hozott neki, mely egy ismeretlen leánykát ábrázolt, aki számmolyon ült, szépen, okosan keresztbe téve kis kacsóit s világos, mélabus szemekkel nézett rá. Ezek a szavak voltak alája írva: «Kis halottam köszönetet mond Önnek.»

*

Ilyenformán mindezen emberek közt új élet fulvalma kezdett keringeni. Óda fenn az ötödik emeleti padlásszobában széles és hatalmas emberiség tüzhelye égett, melynek sugarai lassacskán áthatották az egész házat.

De Christophe ezt nem vette észre. Nagyon is lassunak találta.

— Ah! — sóhajtozott nem egyszer, — ha testvériesülnének mindezek a más-más hitet valló, más-más osztályhoz tartozó derék emberek, kik nem akarják egymást ismerni! Hát nincs erre mód?

— Hadd el, barátom, — mondta Olivier, — kölcsönös türelmesség kellene és a rokonszenv ereje, melyek csak a belső örömtől születhetnek meg, az egészséges, normális, összhangzatos életből fakadó örömből, örömből, mely akkor támad, ha érezzük, hogy tevékenységünket hasznos munkára fordítjuk, hogy erő kifejtésünknek van eredménye, hogy valami nagynak a szolgálatába szegődtünk. Ehhez olyan ország kellene, mely jól érzi magát, olyan haza, mely a nagyság korszakát élné, vagy — (ami még jobb) — a nagysághoz vezető uton haladna. S kellene hozzá még — (a kettő együtt járna) — olyan hatalom, mely munkába tudja állítani a nemzet minden energiáját, olyan intelligens és erős hatalom, mely a pártok fölött áll. Igen ám, de a pártok fölött csak az a hatalom állhat, mely erejét ön-

magából meríti, nem pedig a sokaságból; csak az, mely a mindenektől elismert tekintélyt a tett szolgálattal vivja ki, nem pedig az, mely anarchikus többségekre próbál támaszkodni, mint ma, mikor a közepszerűeknek talpnyaló kuttyája lesz. Ilyen hatalom lehet egy diadalmas hadvezér, a Közjó diktaturája, az intelligencia szupremáciája... Mit tudom én? Ez nem tőlünk függ. Kell, hogy megszülessen az alkalom, s az emberek is, akik meg tudják ragadni; szerencse kell és lángész. Várjunk és reméljünk! Az erők itt vannak; a hit, a tudomány, a munka, a régi Franciaország, az új, a nagyobb Franciaország erői... Micsoda roham volna az, ha elhangzanék a szó, a várásigé, mely nekilenditené ezeket az egyesített erőket! Ezt a szót persze se te nem mondhatod ki, sem én. Ki fogja kimondani? A győzelem, a dicsőség?... Türelem! A fontos az, hogy mindaz, ami a fajban erős, magába szálljon, ne zuzza szét önmagát, ne csüggedjen el, mielőtt az óra üt. Szerencse és lángész csak azokhoz a népekhez jönnek, amelyek azt a sztoikus türelem, munka és hit pár száz esztendejével ki tudták érdemelni.

— Ki tudja? — mondta Christophe. — Gyakran korábban jönnek, mint az ember gondolná — éppen mikor legkevésbé várja. Ti tulsokat építetek számításaitokban a századokra. Készüljetek. Feszítsétek meg inaitokat. Kössétek fel a kardot. Jó lesz felgyürni az ingujjat... Kéznel legyen mindig a batyu, meg a bot... Mert nem tudjátok, hogy az Ur nem éppen ma éjjel megy-e el a kaputok előtt.

*

Ugyancsak közel járt, ezen az éjszakán. Árnyékának széle érintette a ház küszöbét.

Látszólag jelentéktelen események folytán a vi-

szony hirtelen elmérgesedett Franciaország és Németország közt; s alig telt bele két-három nap, a szokott banálisán udvarias és jó szomszédi érintkezés helyett azon a kihívó hangon kezdtek beszélni, mely megelőzi a háborút. Ez csak azokat lephette meg, kik abban az illuzióban éltek, hogy az ész kormányozza a világot. De ezek számosan voltak Franciaországban; és ugyancsak sokan ámulatba estek, mikor látták, hogy máról holnapra elszabadult láncainól a rajnántuli sajtó heves franciagyűlölete, mely rendszerint majdnem egyhanguan szokott megnyilatkozni.

Egyik-másik ezen ujságok közül, melyek mindkét országban jogtalanul maguknak követelik a hazafiasság monopoliumát, melyek a nemzet nevében beszélnek és néha az Állam titkos bűnrészeségével ráparancsolják az Államra azt a politikét, melyet követnie kell, gyalázkodó ultimátumokat küldözgetett Franciaországnak. Németország és Anglia között konfliktus támadt; és Németország még csak azt sem ismerte el, hogy Franciaországnak joga volna ebben állást nem foglalni; szemtelen ujságai felszólították, hogy nyilatkozzék Németország mellett, s megfenyegették, hogy ha ezt nem tenné, vele fogják megfizettetni a háboru első költségeit; a szövetséget megfélemlítéssel akarták tőle kicsikarni s előre úgy bántak vele, mint megvert és megbékélt vazallussal — hogy egész világosan beszéljünk, mint Ausztriával. Fel lehetett ismerni ebben a győzelemtől részeg német imperializmusnak az örülettel határos dolyfét s államférfiait, kik teljesen képtelenek más fajokat megérteni, mert valamennyire azt a közös mértéket alkalmazzák, mely náluk törvényt szab: a mindennek fölött álló okot, az erőt. Mi sem természetesebb, mint hogy ennek a durva felszólításnak a hatása erre a sok százados dicsőségben s egész Európára kiterjedő szup-

remaciában gazdag, régi népre épp' az ellenkezője volt annak, amit Németország várt tőle. Bóbiskoló gőgje felágaskodott; Franciaország minden porcikájában reszketett; és haragjukban kiabálni kezdtek még a legközönyösebbek is.

A német nemzet zöme teljesen távol állt ezektől a kihívásoktól, melyek őt magát is sértették: a derék emberek egy országban sem kívánnak mást, mint békeségben élni; és Németországban a derék emberek különösen békeszeretők, jólelkűek, szerettek mindenkivel jóba lenni s inkább hajlamosak arra, hogy másokat csodáljanak és utánozzanak, mint arra, hogy harcoljanak ellenük. De a derék emberektől senki sem szokta kérdezni, mi a véleményük, ahhoz pedig nincs elég bátorságuk, hogy kiálljanak vele. Azok, akik férfiasan nem szoktak hozzá a közéleti működéshez, végzetesen arra vannak ítélve, hogy a játékszereivé legyenek. Ők lesznek az a nagyszerű és bárgyu visszhang, mely visszaveri a marakodó sajtó lármáját s a vezérek uszító beszédeit, és ezekből ők csinálják a *Marseillaise*-t s a *Wacht am Rhein*-t.

Borzasztó hatással sujtott ez le Christophe-ra és Olivier-re. Annyira megszokták egymást szeretni, hogy már nem is voltak képesek megérteni, miért nem teszik ugyanezt az országaik is. Egyikük sem látta világosan ennek a soha nem szünő, hirtelen felébredt ellenséges indulatnak okait s különösen Christophe nem, kinek semmi oka nem volt haragudni arra a népre, melyet népe legyőzött. Jóllehet őt is sértette néhány honfitársának türhetetlen gőgje s bizonyos mértékig osztozott a franciák méltatlankodásában ezen a Brunzwick-szerű felszólításon, nem tudta megérteni, miért is huzódozik utóvégre Franciaország attól, hogy Németország szövetségese legyen. Neki úgy tetszett, hogy a két országnak oly sok s mély oka van az

egyesülésre, oly sok közös gondolatuk van, oly nagy s együtt elvégzendő feladataik vannak, hogy bosszankodnia kellett, mikor azt látta, hogy konokul ragaszkodnak meddő haragjukhoz. Ő is, mint minden német, azt tartotta, hogy ebben a félreértésben Franciaország bűnös: mert, ha hajlandó volt is elismerni, hogy Franciaországra nézve kinos egy vereség emlékével élni, azért nem láthatott ebben mást, mint a hiúság kérdését, melynek meg kell szűnnie a civilizáció s magának Franciaországnak magasabb érdekei előtt. Soha nem vett annyi fáradságot, hogy elmélkedett volna Elzász-Lotharingia problémájáról. Az iskolában megtanulta úgy tekinteni ennek az országnak annexióját, mint az igazságszolgáltatás tényét, mely százados iga után visszaadta ezt a német földet a német hazának. S ezért aztán a felhőből pottyant le, mikor kiderült, hogy barátja bűnnek tekinti. Ezekről a dolgokról még nem beszélgetett vele, annyira meg volt győződve arról, hogy egy véleményen vannak; s most meg kellett érnie, hogy Olivier, kinek jóhiszeműségét és szellemi szabadságát ismerte, azt mondja neki, szenvedély nélkül, harag nélkül, mély szomorúsággal, hogy egy nagy nép lemondhat ugyan arról, hogy egy ily bűnért bosszút álljon, de nem ismerheti a lemondást, alá nem írhatja anélkül, hogy meg ne gyalázná magát.

Nagyon nehezen tudták egymást megérteni. Azok a történeti okok, melyek alapján, Olivier szerint, Franciaország joggal követelheti vissza Elzászt, mint latin földet, semmi benyomást nem tettek Christophe-ra; ugyanily erős okokkal lehetett ennek az ellenkezőjét is bizonyítani: a történelem bőven szolgáltatja a politikának mindazokat az érveket, melyekre szüksége van, azon ügy érdekében, amely éppen tetszik neki. Christophe-ot sokkal jobban megihatotta a problémának most már nemcsak francia, hanem emberi oldala. Nem az a

kérdés, hogy az elzásziak németek-e, vagy nem. Csak ez számít, hogy nem akartak németek lenni. Kinek van joga azt mondani: «Ez a nép, az enyém: mert testvérem?» Ha testvére megtagadja, — lehessen bár ezerszer rábizonyítani, hogy igazságtalanul cselekszik — mégis minden hiba annak a rovásán van, aki nem tudta magát megszerettetni s akinek semmi joga sincs igényt tartani arra, hogy ezt a testvért a maga sorsához kösse. Negyven évi erőszakoskodás, brutális, vagy leplezett sanyargatás és még azt is hozzá lehet tenni: a pontos és okos német közigazgatás valódi szolgálatai után, az elzásziak ragaszkodtak ahhoz, hogy nem akartak németek lenni; és még ha kimerült akarataik végtére engedett volna is, semmi sem törölhette el nemzedékek szenvedéseit, melyeket a kényszer számkivetésbe hajtott szülőföldjükről, vagy, ami még fájdalmasabb, nem költözhetvén el onnan, arra szorított, hogy eltűrjék a nekik gyűlöletes igát, országuk elrablását s népük szolgaságba való süllyesztését.

Christophe naívu bevallotta, hogy a kérdésnek erre az oldalára eddig nem fordított figyelmet; és most bizony zavarba ejtette. A becsületes németek jóhiszeműséggel vitatkoznak, aminek sokszor hijján van a latinok szenvedélyes önérzete, ha még oly őszinték is. Christophe úgy vélekedett, hogy nem hozhatja fel példakul és igazolásul az ehhez hasonló bűnöket, melyeket a történelem minden korszakában más nemzet is elkövetett. Sokkal több volt benne a gőg, semhogy ilyen lealacsonyító mentségeket keresett volna; tudta, hogy minél magasabbra jutott az emberiség, annál gyűlöletesebbek ezek a bűnök, mert világosabban látjuk őket. De azt is tudta, hogy ha Franciaország lenne a győztes, nem tanusítana több mérsékletet a győzelemben, mint Németország s a bűnök láncolatához új gyűrűszem kapcsolódnék. Így örökössé válna

a tragikus konfliktus, mely a megsemmisülés veszedelmével fenyegeti az európai civilizációt.

Bármily aggasztó volt is a kérdés Christophe-ra nézve, Oliviert még inkább aggasztotta, mert azon kívül, hogy féjdalmas testvérharcra készült két nemzet, melyek valósággal arra voltak teremtve, hogy társuljanak, magában Franciaországban is a nemzet egyik fele harcra készült széllni a másik fél ellen. Évek óta szaporodtak a hivei a pacifista és antimilitarista tanoknak, melyeket egyaránt terjesztettek a nemzet legnemesebb és legaljasabb elemei. Az Állam, avval az erőtlen dilettantizmussal, mellyel a politikusok közvetlen érdekét nem érintő dolgokat szokta kezelni, sokáig télenül nézte ezt; nem gondolta meg, hogy kevesebb veszéllyel járt volna, ha nyíltan sikra száll a legveszedelmesebb tan mellett, mintha engedni, hogy beszivárognon a nemzet ereibe s ott elpusztítsa a háborút, mialatt előkészíti. Ez a tan azoknak a szabad szellemeknek szólt, kik egy testvéries Európa alapításáról álmodoztak, mely arra egyesítené erőit, hogy igazságosabb és emberiesebb világot teremtsen. És szólt a csöcselék gyáva önzésének is, mely nem akarta a bőrét vésárra vinni, senkiért és semmiért. Christophe egy-két ízben jelen volt a lakásán olyan beszélgetéseknél, melyek valósággal megdöbentették. A jó Mooch, aki telistele volt tömve az emberieség illuzióival, nem egyszer mondta, ragyogó szemekkel, szép szeliden, hogy a háborút meg kell akadályozni s erre a legjobb eszköz lázadásra izgatni a katonákat s ha kell, arra, hogy vezéreikre löjjenek; nagyban erősködött, hogy ez sikerre vezet. Elie Elsberger, a mérnök, azt felelte neki hideg szenvedéllyel, hogy, ha a háboru kitörne, ő és barátai nem mennének a határt védeni, mielőtt le nem számoltak a belső ellenségekkel. André Elsberger persze Mooch

pártjára állt. Egy napon Christophe akkor toppant be, mikor éppen rettenetes jelenet játszódott le a két testvér közt. Avval fenyegetőzött egyik is, másik is, hogy a testvérét le fogja lövetni. Bár a tréfálkozó hang elcsusztatta ezeket a gyilkos szavakat, ki lehetett belőlük érezni, hogy mindaketten komolyan gondolják, amit mondanak s el vannak szánva, hogy meg is cselekszik. Christophe csodálkozva nézte ezt a képtelen nemzetet, mely mindig kész eszméért öngyilkosságba rohanni... Örültek. Logikus örültek. Ezek az igaziak. Mindegyik csak a maga eszméjét látja s el akar menni a végletekig, anélkül, hogy csak egy lépést is tégitana. És ennek nincs semmi haszna: mert egyik a másikat semmisíti meg. A humanitaristák háborút viselnek a hazafiak ellen. A hazafiak háborút viselnek a humanitaristák ellen. S ezalatt bejön az ellenség s legázolja a hazát s egyben az emberiséget is.

— De hát végre is, — mondta Christophe André Elsbergernek, — azt szeretném tudni, megegyeztek-e Önök a többi népek proletárjaival?

— Valakinek el kell kezdeni. Ez a valaki mi kell, hogy legyünk. Mindig mi voltunk az elsők. Nekünk kell a jelet megadnunk!

— És ha a többiek nem állnak be a sorba?

— Be fognak állni.

— Csináltak-e szerződéseket, megállapítottak-e egy tervet előre?

— Mirevalók a szerződések? A mi erőnk hatalmasabb, mint az egész diplomácia.

— Ez nem ideológiai, hanem stratégiai kérdés. Ha meg akarják ölni a háborút, vegyék át a háborútól a módszereit. Dolgozzák ki a hadműveletek tervét mind a két országban. Egyezzenek meg, hogy ekkor meg ekkor, úgy Franciaországban, mint Németországban, a szövetséges csapatok ezt vagy azt a hadmű-

veletet fogják végrehajtani. De ha a véletlenre bizzák magukat, hogyan akarják, hogy ebből valami jó származzon? Egyik oldalon a véletlen, a másikon rengeteg szervezett haderő, — az eredmény biztos: le fogják Önöket gúzolni.

André Elsberger nem hallgatta e beszédet. A válát vonogatta s beérte bizonytalan fenyegetésekkel: elég — mondta — egy marék homok a kellő helyen, a kerekek fogazatában, hogy az egész gép összetörjön.

De más a kényelmes, elméleti vitatkozás és más a gondolatok gyakorlati kivitele, különösen mikor haladék nélkül kell cselekedni... Lélekbe markoló óra, mikor a nagy hullámok zajlanak az emberi szivek mélyén! Az ember azt hitte, hogy szabad ura gondolatának! S ime, azt kell éreznie, hogy elsodortatik akarata ellenére. Egy sötét akarat akar az ő akaratá ellen. S mikor megéri, hogy mi létezik valósággal: nem ő, hanem az az ismeretlen Erő, melynek törvényei kormányozzák az egész emberi Óceánt...

A legszilárdabb elméknek, azoknak, akik a legbiztosabbak voltak hitükben, létüknök kellett, mint foszlik széjjel ez a hit a valóság fuvallatára, ingadoztak, remegtek, nem merték magukat elhatározni s gyakran, legnagyobb meglepetésükre, másképpen döntöttek, mint ahogy előre föltették magukban. Egyesek, akik a legtüzesebb harcot vívták a háboru ellen, érezték, mint ébred fel bennük, vératlan hevességgel, a hazának hatalmas erejű, gögös, szenvedélyes szeretete. Christophe találkozott szocialistákkal, még forradalmár szindikalista szervezett munkésokkal is, kik ide-oda hányódtak ez ellenséges szenvedélyek és kötelességek közt. A konfliktus első óráiban, mikor még nem gondolt arra, hogy komoly a dolog, német ügyetlenséggel azt mondta André Elsberger-nek, hogy itt a pillanat, mikor átviheti a gyakorlatba elméleteit, ha nem akarja,

hogy Németország elfoglalja Franciaországot. A másik fölpattant s haraggal ezt felelte:

— No csak próbáljátok meg! Cudar népség, csak jár a pofátok, ahelyett, hogy szájkosarat adnátok a császárotokra s leráznátok az igát, pedig megcsináltátok a szentséges szocialista Pártokat négyszázezer tagjával s három millió választójával!... Majd eligazítjuk ezt mi, erre mifelénk!

Amíg így huzódott a vérakozás, láz lappangott mindenki benn. Andrét kinok marcangolták. Tudni, hogy egy hit igaz és hogy nem védhetjük. És azután érezni, mint férkőzik hozzájuk ez az erkölcsi járvány, mely elterjeszti a népekben a kollektív gondolatok hatalmas örületét, a héboru fuvalmát. Megrázta mindazokat, akik Christophe környezetében éltek s magát Christophe-ot is. Már nem beszéltek egymással. Igyekeztek egymástól lehetőleg távol maradni.

De lehetetlen volt sokáig elviselni a bizonytalanságnak ezt az állapotát. Az akció szele, akarva nem akarva, vagy az egyik, vagy a másik pártba dobta a határozatlanokat. És egy napon, mikor mindenki azt hitte, hogy az ultimátum a küszöbön van, mikor mind a két országban az akció minden rugója megfeszült, készen a gyilkolásra, Christophe észre vette, hogy mindenki választott már, úgy a házon kívül, mint benn a házban. Az összes ellenséges pártok, ösztönösen, odasorakoztak azon gyűlőlt, vagy megveitett hatalom köré, mely Franciaországot képviselte. S nemcsak a derék emberek. Az esztéták, a züllött művészet mesterei sikamlós novelláikba hazafias hitvallásokat csusztattak be. A zsidók arról beszéltek, hogy megvédik őseik szent földjét. Hamilton, ha a haza szót csak kiejtették előtte, már könnyezni kezdett. És mind őszinték voltak, mind megkapták a ragályt: André Elsberger és barátai, a szervezett

munkások éppen úgy, mint a többiek, még jobban, mint a többiek: a dolgok szükségességétől legázolva, olyan álláspontra kényszerülve, melyet gyűlöttek, komoran dühöngve, pesszimista elkeseredéssel szánták el magukat s ez az akció eszeveszett eszközeivé tette őket. Aubert, a munkás, ki könyvből tanult humanitarismusa és ösztönszerű sovinizmusa közt vergődött, kis híjja, hogy meg nem bolondult. Több álmatlan éjszaka után talált egy formulát, mely mindent rendbe hozott: s ez úgy hangzott, hogy Franciaország és az emebriség szinonimák. Ezóta nem beszélgetett Christophe-al. A ház többi lakói is, majdnem mind, bezárták előtte ajtajukat. Még a kitűnő Arnaud-ék sem hitték meg többé. A zenélést nem hagyták abba, most is művészettel vették körül magukat; igyekeztek elfelejteni a közös nyugtalanságot. De mindig rá gondoltak. Mikor külön-külön találkoztak Christophe-al, mindegyik gyengéden kezét szorított vele, de lopva, sebtiben. És ugyanazon a napon, ha Christophe újra együtt látta őket, zavartan köszöntek neki s tovább mentek, anélkül, hogy megálltak volna. Viszont, olyan emberek, kik évek óta nem érintkeztek, hirtelen közleledtek egymáshoz. Egy este Olivier intett Christophe-nak, hogy jöjjön az ablakhoz és szó nélkül lemutatott a kerthe, hol a két Elsberger beszélgetett Chabran őrnaggal.

Christophe-nak esze ágában sem volt meglepődni azon a forradalmon, melyen az elmék áttestek. Eléggé el volt foglalva a maga elméjével. Olyan felfordulás keletkezett benne, amelyen nem tudott urrá lenni. Olivier, kinek több oka lett volna, hogy izgatott legyen, nyugodtabb volt, mint ő. Mindazok közül, akikkel Christophe érintkezett, ő volt az egyetlen, aki a fertőzéstől mentesnek látszott. Bár szorongatta a szívét a közeli háboru várása és a félelem a belső rázkódtatá-

soktól, amelyek bekövetkezését, mindennek ellenére, előre látta, tisztában volt a két ellenséges hit nagyságával is, melyek készültek előbb vagy utóbb egymással harcot vívni; azt is tudta, hogy Franciaországnak az a szerep jutott, hogy az emberi haladás kísérleti terepe legyen és hogy minden új eszme, csak úgy virágzik ki, ha francia vér öntözte meg. Ő maga vonakodott e kavarodásban állást foglalni. A civilizációnak ebben a véres hadakozásában Antigone jelszavát szerette volna föleleveníteni: «Én a szeretetre születtem, nem pedig a gyűlöletre». A szeretet és a megértésre, mely a szeretetnek egy másik formája. Gyengédsége Christophe iránt elég lett volna, hogy megvilágítsa neki kötelességét. Ebben az órában, mikor lények milliói arra készültek, hogy gyűlöljék egymást, ő úgy érezte, hogy két olyan léleknek, mint az övé és Christophe-é, abban kell lennie kötelességét és boldogságát is, hogy szeressék egymást és érintetlenül őrizzék meg érzelmüket a viharban. Goethé-re emlékezett, aki vonakodott csatlakozni a felszabadító gyűlölet mozgalmához, mely 1813-ban Németországot harcba sodorta Franciaország ellen.

Christophe érezte mindezt; és mégis, nem volt nyugodt. Ő, aki jóformán megszökött Németországból, ki nem térhetett vissza, ő, aki a XVIII-ik század azon nagy németjeinek európai gondolatával táplálkozott, kiket öreg barátja, Schulz kedvelt, aki gyűlölte az új, militarista és kalmárszellemű Németországot, csak figyelte, mint támad benne a szenvedélyek forgószele; s nem tudta, merre fogja őt sodorni. Nem mondta ezt Olivier-nek; de napjait aggodalomban töltötte, lesve a híreket. Titokban összeszedte a holmiját s kezdett csomagolni. Nem okoskodott. Ami vezette, az erősebb volt, mint az akarata. Olivier nyugtalanul figyelte, megsejtette a harcot, mely barátja lelkében dult; s

nem merte kikérdezni. Szükségét érezte annak, hogy még közelebb huzódjanak egymáshoz, mint tenni szokták, jobban szerették egymást, mint valaha; de féltek beszélni egymással; remegtek, hogy olyan eltérést találhatnának gondolkodásuk közt, mely újból szétválasztotta volna őket, mint ahogy egyszer megtörtént velük, félreértésből. Szemeiket gyakran a nyugtalan gyengédség kifejezésével vetették egymásra, mintha a következő napon mindörökre el kellene válniok. S elgyötörve hallgattak.

Eközben, az udvar tulsó oldalán épülő ház tetején, ezekben a szomorú napokban, zuhogó esőben, a munkások az utolsó kalapácsütéseket végezték; és Christophe barátja, a szaporanyelvű zsindelyező, messziről, nevetve ezt kiáltotta át neki:

— A házam mégis csak elkészült!

*

A vihar, szerencsére, éppen olyan gyorsan elmult, mint ahogyan jött. Kancelláriai félhivatalos közlemények tudatták, mint a barométer, a szép idő visszatérését. A sajtó marakodó kutyaí visszahuzódtak a kutyaólba. A lelkek feszültsége néhány óra alatt engedett. Egy nyári estén történt. Christophe, lélekszakadva, hozta a jó ujságot Olivier-nek. Egész boldogan lélekezett. Olivier mosolyogva nézte őt, kissé szomorúan. S nem merte hozzá intézni a kérdést, mely a szívét nyomta. Így szólt:

— Nos hát, láttad egy táborban mindazokat az embereket, akik nem tudták egymást megérteni?

— Láttam őket, — mondta Christophe jókedvűen. — Komédiások vagytok. Egymás ellen kiabáltok valamennyien. És alapjában véve valamennyien egyetértetek.

— Azt lehetne hinni, — mondta Olivier, — hogy ez boldoggá tesz.

— Miért ne? Mert az én káromra történik ez az egyesülés?... Eh mit! Én elég erős vagyok... Meg azután jó érezni a zuhatagot, mely visz-sodor bennünket, ezeket a szivünkben fölébredt démonokat...

— Engem megrémitenek, — mondta Olivier. — Jobb szeretem az örök magányt, mint ezen az áron népem egyesülését.

Elhallgattak; és sem az egyik, sem a másik nem merte szóbahozni azt a tárgyat, amely nyugtalanította őket. Végre Olivier erőt vett magán s elfuló torokkal így szólt:

— Mondd meg nekem őszintén, Christophe, te készültél elutazni?

— Igen, — felelte Christophe.

Olivier biztosra vette ezt a feleletet. És mégis a szívébe nyilallott. Így szólt:

— Hogyan, Christophe, te képes lettél volna...?

Christophe végighuzta a kezét a homlokán s így szólt:

— Ne beszéljünk többé erről, nem akarok többé erre gondolni.

Olivier fájdalmasan ismételtegette:

— Te harcoltál volna mi ellenünk?

— Nem tudom, ezt nem kérdeztem magamtól.

— De szivedben állást foglaltál?

— Igen, — mondta Christophe.

— Ellenem?

— Sohasem ellened! Te az enyém vagy. Ahol vagyok, te velem vagy.

— De az én hazám ellen?

— Az én hazámért.

— Szörnyü dolog ez, — mondta Olivier. — Én úgy szeretem a hazámat, mint te a tiedet. Szeretem az

én kedves Franciaországomat; de megölhetem-e lelkeket ő érette? Elárulhatom-e ő érette lelkiismeretemet? Ez annyi volna, mint őt magát elárulni. Hogyan is tudnék gyűlölni gyűlölet nélkül, vagy játszani hazugság nélkül a gyűlölet komédiáját? A modern Állam egy gyűlöletes bünt követett el — egy bünt, mely el fogja őt gázolni — azon a napon, mikor érc törvényéhez oda akarta kötözni a szellemek szabad Egyházát, melynek lényege a megértés és a szeretet. Ám legyen Caesar Caesar, de ne akarjon Isten lenni! Ám vegye el fiainak pénzét, életét; lelkeink fölött nincs joga: azokat nem fogja vérbe mártani. Azért jöttünk e világra, hogy terjesszük a világosságot és nem azért, hogy kioltjuk. Mindenki végezze a maga kötelességét! Ha Caesar akarja a háborút, tartson e célra hadseregeket, olyan hadseregeket, mint amelyeknek hajdanában a háboru a mestersége volt! Nem vagyok olyan ostoba, hogy arra vesztegessen az időmet, hogy hiába nyöszörögjek az erőszak ellen. De én nem vagyok az erőszak hadseregéből való. Én a szellem hadseregéből való vagyok; benne Franciaországot képviselem ezer meg ezer testvéremmel együtt. Ám hódítsa meg Caesar a világot, ha akarja! Mi az igazságot hódítjuk meg.

— A hódításhoz, — mondta Christophe — győzni kell, élni kell. Az igazság nem kemény dogma, melyet az agyvelő kiválaszt, mint ahogyan egy barlang falai kiválasztják a cseppköveket. Az igazság — az élet. Nem a fejedben kell azt keresned, hanem embertársaid szívében. Egyesülj velük. Gondolj akármit, amit csak akarsz, de végy mindennap egy emberiség-fürdőt. Embertársaink életét kell élnünk, alá kell magunkat vetnünk sorsunknak és szeretnünk kell a sorsunkat.

— Sorsunk azok lenni, amik vagyunk. Nem tőlünk

függ bizonyos dolgokat gondolni és nem gondolni, még ha veszedelmesek is. A civilizációnak mi olyan fokához érkeztünk el, hogy vissza már nem fordulhatunk.

— Igen, ti elértetek a civilizáció fensikjének legvégső széléhez, arra a kritikus pontra, ahova egy nép se juthat el anélkül, hogy el ne fogná az az ellenállhatatlan kívánság, hogy ledobja magát. Vallás és ösztön elgyengültek nálatok. Ti már merő intelligencia vagytok érvőrlő masina. Vigyázzatok, mert kitorhetitek a nyakatokat. A halál utban van már.

— Eljön az minden népért: századok dolga ez.

— Talán fitymálni akarod a századokat? Az egész élet napok és órák dolga. Csak az olyan pokol fenekére való absztrakció-gyártók, mint amilyenek ti vagytok, állítják magukat bele az abszolútumba, ahelyett, hogy magukhoz ölelnék a tűnő pillanatot.

— Hiába, ez így van. A láng elégeti a fáklyákat. Nem lehet a miénk a jelen is, meg a múlt is, szegény Christophe-om.

— Kell, hogy legyen.

— Nagy dolog az, hogy nagyok voltunk.

— Ez nagy dolog, feltéve, hogy legyen, aki megbecsülje, emberek, akik élnek és nagyok.

— Mégis, ha azt kérdenék tőled, mi szeretnél lenni, a görög nép-e, mely meghalt, vagy egyike annak a sok népnek, melyek tengődnek, nem az előbbit választanád?

— Én jobb szeretek élő Christophe lenni.

Olivier abbahagyta a vitatkozást. Nem mintha kifogyott volna abból, hogy mit feleljen. De ez egyáltalán nem érdekelte. Ebben az egész vitában csak Christophe-ra gondolt. S így szólt, sóhajtva:

— Te kevésbé szeretsz engem, mint én téged.

Christophe gyengéden megfogta a kezét:

— Kedves Olivier, — mondta, — jobban szeretlek, mint az életemet. De bocsáss meg, nem szeretlek jobban, mint az életet, mint fajaink napját. Borzadok az éjszakától, melybe a ti ál-haladástok csalogat. Minden szavatok, mellyel a lemondást hirdetitek, ugyanazt a buddhista Nirvanát takarja. Csak az akció élő, még akkor is, ha öl. Ezen a világon csak kettő közt választhatunk: a fölemészthető láng és az éjszaka közt. Bármilyen mélabus bája van is azoknak az álmoknak, melyek megelőzik az alkonyatot, én nem kérek ebből a békéből, mely előfutárja a halálnak. A végtelen térségek csendje iszonyattal tölt el. Dobjatok uj meg uj nyaláb fát a tüzre! Még! Még! És ha kell, dobjatok bele engem is. Nem akarom, hogy a tűz kialudjék. Ha kialszik, végünk van, vége van mindannak, ami van.

— Ismerem a hangodat, — mondta Olivier, — a mult badarságának mélyéből jön.

Leemelt a polcra egy könyvet, hindu költők versgyűjteményét, s felolvasta Krichna istennek fenséges felszólítását:

«Kelj föl és harcolj elszánt szívvvel. Nem törődve a gyönyörrel és a fájdalommal, a nyereséggel és a veszteséggel, a győzelemmel és a vereséggel, harcolj minden erődből...

Christophe kitépte a könyvet a kezéből és ezt olvasta:

— ...Nincs semmim a világon, ami kényszeríthetne arra, hogy cselekedjem: nincs semmi, ami az enyém lenne; és mégsem szököm meg az akció elől. Ha nem cselekedném, szünet és pihenés nélkül, példát adva az embereknek, melyet követniök kell, minden ember elveszne. Ha csak egy pillanatra is fölthagynék a cselekvéssel, a világot bele dönteném a kaoszba s az élet gyilkosa lennék.»

— Az élet, — ismételte Olivier, — mi az élet?
 — Tragédia, — szólt Christophe. — Hurrá!

*

A zajlás elsimult. Mindannyian siettek felejteni, titkos félelemmel. Ugy létszott, mintha senki sem emlékeznék már arra, ami történt. Hogy mégis gondoltak még rá, mutatta az az öröm, amellyel újra hozzáfogtak az élethez, a jó, mindennapi élethez, melynek egész értékét csak akkor tudjuk megbecsülni, mikor veszély fenyegeti. Mint minden veszély után, megduplézták a falatokat.

Christophe tizszeres lendülettel vetette magát az alkotásnak, amibe Oliviert is magával sodorta. Együtt fogtak bele egy rabelais-i hőskötemény komponálásába, visszahatásul a komor gondolatok ellen. Alapszinezetét az a széles materializmus adta, mely az erkölcsi szorongás korszakait követi. A legendás hősök — Gargantua, Jean testvér, Panurge — mellé Olivier beállított egy Christophe-tól sugalt új személyiséget, Jaques Patience-t, egy naiv, ravasz, agyafurt, minden hájjal megkent, tedd-ide, tedd-oda, nembánom parasztot, kit mások kényük-kedvükre ráncigáltak, ütöttek-verték, kifosztottak s aki hagyta magát, — feleségét élszerették, földjeit feldúlták, ő csak hagyta, — s nem fáradt bele, hogy újra rendbe hozza a házát s megművelje a földjét, — erőszakkal elvitték a háboruba, rábizták a társzereket, verést kapott mások helyett is — és hagyta magát, — csak várt-várt, mulatott urai hőstettein s az ütlegeken, amiket tőlük kapott s avval biztatta magát, hogy «egyszer csak ők is felfordulnak» s már látta is előre az utolsó bukfencet, leste sunyi szemmel s előre nevetett nagy, hallgatag szájával. S csakugyan, egy szép napon Gargantua és Jean testvér keresztes hadjáraton vízbe fulltak. Patience a maga naiv módján

sajnálta őket, vidáman megvigasztalódott, kimentette Panurge-t, aki fuldokolt már és ezt mondta: «Jól tudom, hogy sokszor meg fogsz még nyomorgatni, hiába esküdzöl, engem be nem csapsz; de hiányzol nekem: te rajtad szoktam nevetni s ez jót tesz az egészségemnek.»

Erre a költeményre Christophe nagy szimfonikus képeket komponált, magánszólamokkal és karokkal, hőri-komikus csatákkal, zabolátlan dárídókkal, bohózas énekekkel, madrigélokcal Jannequin modorában, tele irdatlan és gyermekes örömmel, egy vihart a tengeren, a zengő sziget harangjaival és a végén egy pásztori szimfóniát, tele a rétek levegőjével, a fuvolák és oboák derüsen nyugalmas vidámságával és a tiszta lelkü régi Franciaország népies dalaival. A véznácska, sápadtarcu Olivier egészség-fürdőt vett Christophe egészségében. Padlásszobájukat keresztül-kasui járták a levegő forgószelei. Páratlan mámor! Teremteni a magunk s a barátunk szívével! Két szerelmes ölekezése nem édesebb és forróbb, mint két baráti léleknek ez a párosodása. Végül már annyira összeolvadtak, hogy megesett velük, hogy egyszerre ugyanazok a gondolat-villámok villantak fel bennük. Vagy pedig Christophe megírta egy jelenetnek a zenéjét s hozzá azután Olivier megtalálta a szavakat. Viharos sodrában magával ragadta Olivier-t. Szelleme szeretkezett Olivier szellemével és megtermékenyítette.

A teremtés boldogságával egyidőben részük lett a győzelem örömeiben is. Hecht végre elszánta magát, hogy kiadja David-ot; és a partitúra, melyet ügyesen dobott a piacra, élénk figyelmet keltett a külföldön. Egy német karnagy, Hecht barátja, ki Angliában telepedett le s híres Wagner-dirigens volt, lelkesedett a műért; több hangversenyen bemutatta, jelentékeny sikerrel s ez a siker, valamint a karnagy

lelkesezése, átverődtek Németországba, ahol Davidot szintén előadták. A karnagy érintkezésbe lépett Christophe-al; más műveket is kért tőle, felajánlotta neki szolgálatait, dühös propagandát csinált neki. Ujra fölfedezték Németországban Iphigeniáját, melyet egykor kifütyültek. Kikiéltették lángésznek. Christophe életének némely körülményei, regényes színezetükkel, nem kis mértékben járultak hozzá, hogy felcsigázzák a várakozást. A Frankfurter Zeitung adta ki az első harsogó cikket, melyet mások követtek. Ekkor Franciaországban néhányan rájöttek, hogy náluk egy nagy zenész él. Az egyik párisi hangverseny-igazgató elkérte Christophe-tól rabelais-i hőskölteményét, mikor még készen se volt; és Goujart, előre megérezve, hogy a hirnév itt nem soká fog magára várani, elkezdte titokzatos szavakban emlegetni egyik barátját, aki lángész s akit ő fedezett föl. Egy cikkben fölmagasztalta a csodálatos Davidot, — nem is emlékezve már arra, hogy a múlt évben, egy cikkben, két gyalázkodó sort szentelt neki. S körülötte mások is épp' oly kevéssé emlékeztek rá s eszükbe se jutott, hogy ezen a fordulaton csodálkozzanak. Hányan cseppülték le Párisban Wagnert és Franckot, akik ma dicsőítik őket s ezt arra használják fel, hogy eltapsanak új művészeket, akiket meg majd holnap fognak dicsőíteni.

Christophe nem számított erre a sikerre. Tudta, hogy egy napon győzni fog; de nem gondolta, hogy ez a nap ily közel van; bizalmatlanul fogadta e sikert, mely tulgyorsan szegődött hozzá. A vállát vonogatta s azt mondta, hagyjanak neki békét. Azt megértette volna, ha David-jét egy évvel ezelőtt tapsolják meg, amikor megírta; de most már messze volt tőle, néhány lépcsőfokkal már magasabbra hágott. Az em-

bereknek, kik régi művéről beszéltek neki, legszive-
sebben ezt mondta volna:

— Hagyjatok nekem békét avval a szeméttel. Un-
dorodom tőle. És undorodtok ti is.

És elmélyedt új munkájába, egy kicsit boszan-
kodva, hogy megzavarták benne. Ám azért titkos
elégtételt érzett. A dicsőség első cseppjei nagyon éde-
sek. Jó győzni, egészséges dolog győzni. Ez az ablak,
mely megnyílik s ezek a tavasz első fuvalmai, melyek
behatolnak a házba. Christophe hiába nézte le
rég műveit s különösen Iphigeniá-ját: azért mégis
revanche volt neki, mikor látta, hogy ezt a nyomorult
szerzeményt, mely miatt hajdan annyi nyilvános meg-
alázást kellett elszenvednie, most magasztalják a né-
met kritikusok, elkérik tőle a színházak, amiről egy
Drezdából jött levél értesítette, melyben azt írták neki,
hogy szerencsének tartanák, ha a darabot bemutat-
hatnák a jövő színházi évadban.

*

Ugyanazon a napon, mikor Christophe ezt a hírt
kapta, mely a nyomor több esztendeje után végre
föllebbentette előtte távolban a nyugodtabb szemha-
tárokat s megcsillogtatta a győzelmet, egy másik le-
velet is kapott Németországból.

Délután volt. Éppen mosakodott s közben vigan
étbeszélgetett a másik szobába, Olivier-hez, mikor a
házmesterné az ajtó alatt becsusztatott egy borítékot.
Az anyja írása... Éppen készült neki írni; örült, hogy
tudathatja vele sikerét, ami annyira meg fogja majd
örvendeztetni. Felbontotta a levelet. Csak néhány sor
állt benne. Milyen reszkető volt az írás!

«Kedves fiam, nem nagyon jól érzem magam.
Ha lehetséges volna, nagyon szeretnék még egy-
szer látni. Csókollak. »

«Mama»

Christophe feljajdult. Olivier, ki a szomszéd szobában dolgozott, ijedten besietett. Christophe, aki képtelen volt szólni, rámutatott a levélre, mely az asztalon volt és csak nyögött, sóhajtott, nem is hallgatva arra, amit Olivier mondott, aki egy szempillantással átolvasta a levelet s próbálta megnyugtatni. Odarohant az ágyhoz, melyre letette volt a kabátját, sietve felöltözködött s föl sem véve gallérját — (oly erősen reszkettek az ujjai) — kiment. Olivier utolérte a lépcsőn: mit akar csinálni? Elutazni az első vonattal? Egy sem indul este előtt. Jobb otthon várni, mint a pályaudvaron. S van-e elég pénze? Átkutatták zsebeiket s összetéve amennyi pénzük volt, csak nem találtak többet, mint harminc frankot. Éppen szeptember volt s ilyenkor Hecht, Arnaud-ék, barátaik mind Párison kívül tartózkodtak. Nem volt kihez fordulniok. Christophe, aki magánkívül volt, arról beszélt, hogy az út egy részét gyalog fogja megtenni. Olivier arra kérte, hogy várjon még egy órát s megígérte, hogy előteremti a szükséges összeget. Christophe engedte, hogy tegye azt, amit jónak lát; ő maga képtelen volt gondolkodni. Olivier elsietett a zálogházba: ez volt az első eset, hogy ide betette a lábát; a maga személyeért szivesebben elszenvedte volna az inséget, sem hogy elzálogosítsa egyikét azoknak a tárgyaknak, melyek mind valami kedves emléket juttattak eszébe; de Christophe-ról volt szó s nem volt veszteni való ideje. Zálogba tette zsebóráját, amelyre jóval kisebb összeget adtak kölcsön, mint amekkorára számított. Vissza kellett mennie a lakására, hogy elhozzon onnan néhány könyvet s ezeket eladta egy antikváriusnak. Fájdalmas dolog volt ez; ám e percben alig hogy gondolt erre: Christophe bánata lefoglalta minden gondolatát. Mikor visszaérkezett a lakásba, Christophe-ot ugyanazon a helyen találta, ahol hagyta,

asztalánál ülve, lesujtva a végletekig. A harminc frankjuk, meg az Olivier-től szerzett összeg együtt többet tett ki, mint amennyire Christophe-nak szüksége lehetett. Christophe sokkal jobban le volt sujtva, semhogy eszébe jutott volna megkérdezni Olivier-től, honnan szerezte a pénzt és maradt-e neki annyi, amiből megélhet távollétében. Olivier erre épp' oly kevéssé gondolt, mint ő; ami pénze csak volt, mind odaadta Christophe-nak. Az elutazásig úgy kellett foglalatoskodnia Christophe-al, mint egy gyermekkel. Elkísérte a pályaudvarra s csak akkor hagyta el, mikor a vonat elindult.

Az éjszakában, melybe elmerült, Christophe, tágra nyílt szemekkel, maga elé nézett s eltűnődött:

— Vajjon idejében fogok-e érkezni?

Jól tudta, ha az anyja azt írta neki, hogy jöjjön, ezt azért tette, mert tovább nem várhatott. És láza sarkantyuzta a gyorsvonat dübörgő rohanását. Késérő szemrehányást tett magának, hogy elhagyta Luisát. S ugyanakkor érezte, mily hiábavalók ezek a szemrehányások: nem az ő hatalmában volt, hogy megváltoztassa a dolgok folyását.

A kocsi kerekeinek és zökkenéseinek egyhangu ringatása lassankint mégis lecsillapította, lenyűgözte elméjét, mint valamely zenének kavargó hullámai, melyeknek egy hatalmas ritmus gát közé szorít. Ujra látta egész multját, a távoli gyermekkor párázatos álmaitól kezdve: szerelmeit, reményeit, csalódásait, gyászait s azt az ujjongó erőt, a szenvedésnek, élvezésnek, teremtésnek azt a mámorát, a tündöklő élet és fenéséges árnyai ölelésének azt a vidám örömet, mely lelkének lelke, a rejtett Isten lehellete volt. Most, a messzeségből nézve, minden megvilágosodott neki. Vágyainak viharzása, gondolatainak zavara, hibái, tévedései, édzár harcai úgy jelentek meg előtte, mint

az örvények és forgószelek, melyeket az élet nagy árama visz örökkévaló célja felé. Fölfedezte a megpróbáltatások ezen éveinek mély értelmét: minden megpróbáltatásnál egy-egy gátfal volt, melyet a dagadó folyam döngetett, egy-egy átjáró a szűkebb völgyből egy másik, szélesebb völgybe, melyet csakhamar egészen elárasztott; a kilátás mindannyiszor tágasabb és tágasabb, a levegő mindegyre szabadabb lett. Franciaország dombjai s a német síkság közt a folyam nem minden küzdelem nélkül tört utat, kiáradva a mezőkre, kivájva a dombok alját, felvéve, elnyelve a két országból jött vizeket. Így folyt közöttük, nem azért, hogy elválassza, hanem hogy egyesítse őket; egybekeltek ő benne. És Christophe most ébredt először tudatára annak, hogy az ő rendeltetése: tovahömpölygetni, mint az artéria a vért, az ellenséges népek közt, mind a két partnak összes életerőit. Különösen derű, hirtelen nyugalom és világosság, melyek most feltűntek előtte, mint ahogy ez néha történni szokott, a legkomorabb órában... Aztán a látomás szétfoslott; és egyedül csak az öreg mama fájdalmas és gyengéd alakja lebegett előtte ujjalag.

Még alig kezdett virradni, mikor a kis német városba érkezett. Vigyáznia kellett, hogy föl ne ismerjék; mert még érvényben volt az ellene kiadott elfogatási parancs. De a pályaudvaron senki se vetett rá ügyet: a város aludt; a házak be voltak zárva s az utcák kihaltak voltak, az a szürke óra volt ez, mikor az éjszaka világa kialszik s a nappalé még nem gyulladt ki, az az óra, mikor az álom a legédesebb és amikor az élmokon átderengenek a Kelet halovány sugarai. Egy kis cseléd lány egy bolt redőit nyitogatta, miközben egy népies lied-et énekelt. Christophe lélekzete majdnem elfult a meghatottságtól. Oh haza! Te édes, te jó!... Szerette volna megcsókolni

a földet. Az alázatos éneket hallgatva, melytől a szíve olvadozott, érezte, hogy távol tőle mily szerencsétlen volt s mennyire szerette... Lélekzetét visszafojtva lépdelt. Mikor a házukat meglátta, meg kellett állnia s a szájára tennie a kezét, hogy föl ne sikoltson. Hogyan fogja találni azt, aki ott benn volt, azt, akit elhagyott?... Ujra lélekzethez jutott és tovább ment, majdnem futva a kapuig. Félig nyitva volt. Belökte. Senki... A régi falépcső recsegett a léptei alatt. Fölment az emeletre. A ház üresnek látszott. Anyja szobájának ajtaja be volt téve.

Christophe, dobogó szívvel, lenyomta a kilincset. És nem volt ereje az ajtót kinyitni...

*

Luisa egyedül volt, az ágyban feküdt s érezte, hogy halála közeledik. Két fia közül az egyik, Rudolph, a kereskedő, Hamburgban telepedett le, a másik Ernst, Amerikába vándorolt ki s nem tudták, mi lett belőle. Senkisem foglalkozott Luisával, csak egy szomszéd-asszony, ki naponta kétszer átjött hozzá, megnézni, mire van szüksége, nála maradt néhány percig s aztán visszament a dolgára; nem volt nagyon pontos és sokszor későn jött. Louisa egészen természetesnek találta, hogy megfélemeznek róla, mint ahogy egész természetesnek találta azt is, hogy beteg. Angyali szelidséggel tűrt, mert hozzá volt szokva a szenvedéshez. A szíve volt beteg s fulladozásai voltak s mikor ezek elővették, azt hitte, mindjárt vége lesz: szemei tágra nyitak, kezei görcsösen összeszorultak ágytakarója fölött, a verejték csorgott az arcáról. Nem panaszkodott. Tudta, hogy ennek így kell lennie. Készen volt; fölvette már a halotti szentségeket. Csak egy nyugtalanította: hátha Isten nem találja őt mel-

tónak arra, hogy beengedje paradicsomába. Minden egyebet türelemmel fogadott.

Szegényes odujának homályos sarkában, a fejtámasz körül, a hálófülke falán, egy szentélyt állított össze emlékeiből; összegyűjtötte azoknak a képeit, kik kedvesek voltak neki: három kis gyermeke, meg a férje képét, akit most is úgy szeretett, mint házasságuk első éveiben, az öreg nagyapa és testvére: Gottfried képét; megható ragaszkodást őrizett meg mind azokról, akik, bármily kevéssé is, de jók voltak hozzá. Rátűzte az ágya terítőjére, egészen közel az arcához, az utolsó fényképet, melyet Christophe küldött neki: és utolsó leveleit a fejtámasz alatt tartotta. Megvolt benne a rend s az aprólékos tisztaság szeretete; s valósággal kizárta az, hogy szobájában nem volt minden tökéletesen rendbe hozva. Érdeklődött minden nesz iránt, ami kívülről behallatszott s a nap különböző időpontjait jelezte neki. Olyan régóta hallgatta őket! Egész életén át, mely ezen a szűk helyen telt el... Kedves Christophe-jára gondolt. Mily óriási vágyódást érzett utána, hogy most itt legyen a közelében! S mégis, még abba is bele volt nyugodva, hogy nem volt mellette. Biztos volt abban, hogy odafenn viszontlátja őt. Csak a szemét kellett behunynia, hogy máris lássa. Napokat töltött, szunnyadva, a múlt közepette...

Újra látta magát a régi házban, a Rajna partján... Ünnepek... Felséges nyári nap. Az ablak nyitva volt: a nap tündöklött a fehér országúton. Behallatszott a madarak éneke. Melchior és a nagyapa a ház előtt ültek s füstöltek, közbe beszélgettek s nagyon erősen nevettek. Louisa nem látta őket; de örvendett, hogy ezen a napon férje otthon volt s hogy a nagyapa olyan jókedvű. Ő lenn volt a földszinti szobában s ebédet készített: kitünő ebédet; úgy vigyázott

rá, mint a szeme világára; meglepetést akart csinálni: gesztenyés kalácsot; előre élvezte, hogy fog a kicsike örömeiben kiabálni... A kicsike, hol is van csak? Oda fenn volt: hallotta, a zongoraleckéjét gyakorolta. Nem értette azt, amit játszott, de boldogság volt neki hallani ezt a kis meghitt csicssergést, tudni, hogy odafenn van s szépen-okosan ül a zongoránál... Mily szép nap! Egy kocszi csengői vidáman csilingeltek az uton... Ah! Istenem! És a pecsenye! Csak el ne égjen, mialatt kinézett az ablakon! Reszketett, hogy a nagyapa, akit annyira szeretett s akitől félt egy kicsit, nem lesz megeledve s szemrehányást tesz neki... Hála Isten, nem történt semmi baj. Itt van, minden kész, az étel fel van tálalva. Behivta Melchiort és a nagyapát. Ezek vidoran feleltek. Hát a kicsike?... Már nem játszott. Pár pillanat óta zongorája elhallgatott, anélkül, hogy észrevette volna... — «Christophe!» Vajjon mit csinál? Semmi zajt nem lehetett hallani. Mindig elfelejt lejönni ebédezni: az apa megint le fogja szidni. Felrohant a lépcsőn... — «Christophe!»... A fiu hallgatott. És ő kinyitotta a szoba ajtaját, hol a gyermek dolgozott. Senki. A szoba üres volt; a zongora be volt téve... Louisát aggodalom fogta el. Hová lett az a fiu? Az ablak nyitva volt. Istenem! ha ki talált esni! Louisa halálra van rémülve. Kihajol, hogy utána nézzen... — «Christophe!» — Nincs sehol. Végignézi az összes szobákat. Alulról a nagyapa felkiált neki: «No gyere már, ne nyugtalankodjál, ugy is itt lesz nemsokára.» Louisa nem akar lemenni; tudja, hogy ott fenn van: elbujt, hogy megréfélja, meg akarja kinoszni. Ah! a gonosz kis fickó!... Igen, most már biztos benne, a padló recsegett; ott lesz az ajtó mögött. Ki akarja nyitni az ajtót. De a kulcs nincs benne. A kulcs! Elkezd kapkodva keresgélni egy fiókban, egy csomó más kulcs

között. Ez lesz, ez itten... nem, ez az... Ah, végre, megvan már!... Lehetetlen behatolni a kulcslyukba. Louisa keze remeg. Siet; sietnie kell. Miért? Nem tudja; de tudja, hogy kell: ha nem siet, nem lesz már ideje. Hallja Christophe lehelletét az ajtó mögött... Ah! ez a kulcs!... Végre! Az ajtó kinyílik. Egy vidám kiáltás. Ő az. A nyakába borul... Ah! az ő gonosz, az ő jó, az ő kedves kicsikéje!...

Louisa felnyitotta a szemeit. Christophe itt van, itt van előtte.

Christophe kis idő óta nézte-nézte anyját: anyyira megváltozott, az arca megnyult is volt, meg puffadt is, csupa néma szenvedés, mely hasogatóbban hatott, mert az arc belenyugodva mosolygott; és az a csend, az a magány körülötte... A szívét keresztül-kasul hasogatta a fájdalom...

Louisa rápillantott. Nem lepődött meg. Rámosolygott megnevezhetetlen mosollyal. Nem tudta sem a kezét odanyujtani neki, sem egy szót kiejteni. Christophe a nyakába borult, megcsókolta s Louisa is megcsókolta őt; nagy könnycseppek gördültek végig orcáin. Majd halkán így szólt:

— Várj...

Christophe látta, hogy fuldoklik.

Egyikük se moccan. Louisa mind a két kezével simogatta Christophe fejét; s könnyei egyre csorogtak. Christophe, zokogva, arcát az ágyterítőbe temetve Louisának a kezét csókolgatta.

Louisa, mikor szívszorongása elmúlt, beszélni próbált. De már nem bírta megtalálni a szavakat; meg-megtévedt s Christophe nehezen tudta megérteni. De hét tett is ez valamit? Szerették egymást, látták egymást, érintették egymást: ez volt a lényeges. Christophe méltatlankodva kérdezte: miért hagyják egyedül? Louisa mentegette az épolónőt:

— Nem lehet mindig nálam: neki is megvan a maga dolga...

Gyenge, szakadozott hangon, mely nem bírt már minden szótagot hangoztatni, sietve lelkére kötötte kívánságát: hova temessék? Aztán rábizta Christophe-ra gyengédségét két másik fia iránt, akik elfeledték. Pár szónyi üzenetet küldött Olivier-nek is, akiről tudta; hogy szereti Christophe-ot. Arra kérte Christophe-ot, mondja meg barátjának, hogy áldását küldi neki — (mivel félt, hogy ez nem elég alázatos, kijavította a szavát) — «szeretetét, mély tisztelettel»...

Ujra fuldokolni kezdett. Christophe, ültében, fenn tartotta őt karjával. A verejték egyre folyt le az arcán. Erőltetve mosolygott. Elmondogatta magában, hogy semmi kívánnivalója nincs már ezen a világon, most, hogy a keze ott pihen a fia kezében.

És Christophe hirtelen azt érezte, hogy ez a kéz görcsösen összeszorul az övében. Louisa kinyitotta a száját. Ránézett a fiára, végtelen gyengédséggel és meghalt.

*

Ugyanezen napnak az estéjén megérkezett Olivier. Nem bírta elviselni azt a gondolatot, hogy Christophe-ot egyedül hagyja ezekben a tragikus órákban, melyekről neki is volt ugyancsak sok tapasztalata. Rettegott azon veszedelmek miatt is, melyeknek barátja kitette magát avval, hogy visszatért Németországba. Ott akart lenni mellette, hogy vigyázzon rá. De nem volt pénze, hogy utána menjen. Mikor a pályaudvarról hazament, elhatározta, hogy eladja néhány ékszerét, melyek a családjától maradtak rá; s mivel a zálogház akkor már zárva volt, ő meg az első vónattal akart elutazni, egy zsidóhoz készült menni, mikor a lépcsőn találkozott Mooch-al. Mikor Mooch megtudta, mi a szándéka, őszinte sajnálkozását fe-

jezte ki azon, hogy Olivier nem őhozzá fordult; ellene szegült annak, hogy Olivier a zsebárushoz menjen s kényszerítette őt, hogy fogadja el tőle a szükséges összeget. Vigasztalhatatlan volt, mikor tudomást szerzett arról, hogy Olivier elzálogosította zsebóráját és eladta könyveit, hogy megszerezze Christophe-nak az utiköltséget, mikor ő oly boldog lett volna, ha szíveséget tehet neki. Abbeli buzgalmában, hogy segítségükre legyen, még azt az ajánlatot is tette Olivier-nek, hogy elkíséri őt Christophe-hoz. Olivier csak nehezen tudta erről lebeszélni.

Olivier megérkezése valóságos jótétemény volt Christophe-nak. Teljesen lesujtva töltötte a napot, egyedül, elaludt anyjával. Az ápolónő eljött, elvégzett egyet-mást, aztán elment és nem jött többé vissza. Az órák gyászos mozdulatlanságban multak el. Christophe se moccan, akércsak a halott; le nem vette róla a szemét; nem sirt, nem gondolkodott, maga is halott volt. A barátság csodája, amit Olivier tett, visszaadta neki a könnyeket és az életet.

*Getrost! Es ist der Schmerzen werth das Leben
So lang . . .*

. . . mit uns ein treues Auge weint.

(«Ne csüggedj! Az élet megéri a fájdalmakat, mig velünk sírnak hü szemek.»)

Sokéig átölelve tartották egymást. Aztán leültek Louisa mellé és halk hangon elbeszélgettek. Eljött az éj. Christophe az égy lábához támaszkodva, előszedegette gyermekkori emlékeit, melyekben mindegyre visszatért az anyja képe. Pár percre el-elhallgatott, aztán újra kezdte. Mig végül jött egy perc, mikor a fáradságtól kimerülve, teljesen elhallgatott, arcát két kezébe temetve; s mikor Olivier odament hozzá, hogy megnézzze, látta, hogy elaludt. Ekkor ő virrasztott

egyedül. Majd őt is elnyomta az álom, homlokával az égytámlájához dőlve. Louisa szeliden mosolygott; és boldognak látszott, hogy virraszt két gyermeke fölött.

Mikor a reggel kezdődött, kopogtattak az ajtón s erre a zajra fölébredtek. Christophe kiment ajtót nyitni. A szomszéd asztalos jött át figyelmeztetni Christophe-ot, hogy megérkezését följelentették s jó lesz elutaznia, ha nem akarja, hogy elfogják. Christophe vonakodott menekülni; nem akarta elhagyni anyját, míg el nem kísérte arra a helyre, ahol már ott marad mindörökre. De Olivier könyörögve kérte, hogy üljön vonatra, megígérte neki, hogy helyette hűségesen fog virrasztani; kényszerítette őt, hogy távozzék a házból; és hogy biztos legyen abban, hogy nem fogja megmásítani elhatározását, elkísérte a pályaudvarra. Christophe makacskodott, hogy addig nem utazik el, míg legalább viszont nem látja a nagy folyót, amely mellett gyermekkorát töltötte s amelynek susogó visszhangját lelke, mint egy tengeri kagyló, örökké megőrizte. Jóllehet veszélyes volt a városban mutatkozni, engedni kellett akarátának. Végigmentek meredek lankáján a nagy folyamnak, mely alacsony partjai közt hatalmas békével siet titokzatos halála felé, Észak homokjaiba. Egy óriási vashíd meritette bele a köd közepén a szürke vízbe két ívét, melyek mind-egyike mintha a fele lett volna egy irdatlan nagy szekérnek. A távolban, a sűrűbb ködbe, belevesztek a bárkák, melyek fölfelé usztak, a rétek közt, a folyam kanyargós meandereiben. Christophe belemerült ebbe az álomba. Olivier kiragadta belőle s megfogván a karját, elvezette a pályaudvarra. Christophe engedte, hogy tegyen vele, amit akar; olyan volt, mint az alvó. Olivier beültette a vonatba, mely éppen indulni készült; s abban egyeztek meg, hogy másnap talál-

kozni fognak az első francia állomáson, hogy Christophe ne térjen vissza egyedül Párisba.

A vonat elment s Olivier visszatért a házba, ahol a bejárat előtt két zsandárral találkozott, kik Christophe visszatértére várakoztak. Olivier-t nézték Christophe-nak. Olivier nem sietett elosztatni azt a félreértést, mely Christophe menekülését megkönnyítette. Különben a rendőrség nem mutatta, mintha a tévedés kudarcra nagyon bántaná; elég langyos buzgalmat fejtett ki, hogy a szökevényt felkutassa, sőt Olivier-nek úgy tetszett, hogy alapjában véve nem is haragszik, hogy Christophe elutazott.

Olivier másnap reggelig maradt, Louisa temetése végett. Rodolphe, a kereskedő, Christophe testvére, jelen volt a temetésen, két vonat közt. Ez a jelentékeny személyiség nagyon korrekten kísérte a halottas kocsit s a temetőből egyenesen a pályaudvarra sietett, anélkül, hogy csak egy szót is intézett volna Olivier-hez, hogy kérdezősködjék tőle testvéréről, vagy megköszönje neki, amit anyjukért tett. Olivier még néhány órát töltött a városban, hol egy árva lelket sem ismert, de amelyet oly sok, neki meghitt árny népesített be: a kis Christophe, azok, akiket Christophe szeretett s azok, akik szenvedést okoztak neki; — és a kedves Antoinette... Mi maradt mindezekből a lényekből, akik valaha itt éltek, az egész Krafft családból, mely most el volt törölve? A szeretet, mely belőlük élt egy idegen lelkében.

*

Délután Olivier újra együtt volt Christophe-al a határállomáson, ahol találkat adtak egymásnak. Egy falu az erdős dombok közepette. Ahelyett, hogy itt bevárták volna a Párisba induló első vonatot, elhatározták, hogy gyalog teszik meg az ut egy részét

a legközelebbi városig. Elindultak a csendes erdőkön át, hol a távolban tompán döngtek a favágók ütései. Elértek egy tisztásra, egy domb tetején. Alattuk, egy szűk völgyben, még német földön, egy erdei ház vörös tetőzete, egy kis rét, mint zöld tó az erdők közt. Köröskörül a sötétkék erdők óceánja, párába burkolva. Ködök suhantak át a fenyők ágai közt. Áttetsző fátyol lágyította el a vonalakat, enyhítette a színeket. Minden mozdulatlan volt. Semmi nesz: sem léptek, sem hangok. Néhány esőcsepp csurránása a hársak aranyozott rezén, melyeket az ősz megérlelt. A kövek közt egy kis patak vize csobogott. Christophe és Olivier megálltak s többé nem mozdultak. Mindegyik gyászaira gondolt. Olivier ezt gondolta:

— Antoinette, hol vagy?

És Christophe:

— Mit ér nekem a siker, most, hogy ő nincs már többé.

De mindegyikben megszólalt halottainak vigasztaló hangja:

— Kedves, ne sirass minket. Ne gondolj ránk. Gondolj ő reá...

Mindaketten egymásra néztek és már egyik sem érezte a maga fájdalmát, csak a barátját. Megfogták egymás kezét. Szeliden, a levegő minden fuvalma nélkül, eltűnt a párok fátyola: a kék ég újra kivirult... Elérzékenyítő édessége a földnek az eső után... Oly közel hozzánk, oly gyengéd!... A karjába vesz bennünket, az ölébe, szépséges, gyengéd mosollyal s ezt mondja nekünk:

— Nyugodj. Minden jól van...

Christophe szíve fölengedt. Olyan volt, mint egy kis gyermek. Két nap óta egészen a kedves mama emlékében élt, lelke légkörében; újra átélte ajázatos

életét, egyforma napjait, melyeket csendben, magányosan töltött el a gyermekek nélkül maradt házban, kik magára hagyták a szegény, öreg, beteges, lankadatlanul dolgozó asszonyt, nyugodt hitével, szelid jókedvével, mosolygó megnyugvásával, önzéstől tiszta jóságával... És Christophe rá gondolt azokra az alázatos lelkekre is, akiket ismert volt. Mily közel érezte magát hozzájuk ebben a pillanatban! Most, hogy maga mögött hagyta a kimerítő tusák éveit, melyeket a forró Párisban vivott, hol dühösen kavarnak az eszmék és az emberek, most, miután átélte azt a tragikus órát, amikor fülébe sivitott azoknak a gyilkos örületeknek szele, melyek egymás ellen uszítják a káprázattól megszállt népeket, Christophe úgy érezte, hogy belefáradt ebbe a lázas és meddő világba, az önzéseknek és eszméknek e csatáiba, ezekbe az emberi élite-ekbe, e nagyravágyókba, gondolkodókba, művészekbe, kik a világ eszének hiszik magukat, pedig nem egyébek, mint rossz álma a világnak. És egész szeretete valamennyi fajnak ahhoz a sok-sok ezer egyszerű lélekhez fordult, kik csendben égnek: jóságnak, hitnek, önfeláldozásnak tiszta lángjai — szíve a világnak.

— Igen, rátok ismerek, rátok találok végre — gondolta magában, — ti az én véreim vagytok, ti az enyémekek vagytok. Mint a tékozló fiú, elhagytalak benneteket, hogy kövessem azokat az árnyakat, melyek feltűntek utamon. Visszajövök hozzátok, vegyettek vissza. Egyetlen lény vagyunk, élők és halottak; bárhol legyenek is, ti velem vagytok. Most magamban hordozlak, oh anyám, ki engem hordoztál. Ti mindannyian, Gottfried, Schulz, Sabine, Antoinette, ti mind bennem vagytok. Ti vagytok az én gazdagságom, az én örömem. Együtt fogjuk járni az utat. Nem hagyalak el többé benneteket. Én a ti hangotok leszek. El

fogunk érni a célhoz, miután erőinket egyesítettük.

Egy napsugár suhant át a fák nedves ágai közt, melyekről a cseppek lassan hulldogáltak. A kis rétről odalenn gyermeki hangok szálltak föl, egy régi, hótiszta és megható német lied, melyet három leányka énekelt, kik körtáncot lejtettek a ház körül; és messziről a nyugati szél elhozta, miként rózsák illatát, a franciaországi harangok hangját...

— Oh béke, isteni összhang, a felszabadult lélek nyugalmas zenéje, melyben egybeolvadnak a fájdalom és az öröm, és a halál és az élet, az ellenséges fajok és a testvéri fajok, szeretlek, akarlak, birni foglak...

Az éj fátyola lehullott. Christophe, felocsudva álmából, újra maga mellett látta a barát hűséges arcát. Rámosolygott és megölelte. Aztán újra megindultak, csendben, az erdőn át; és Christophe utat csinált Olivier-nek.

*Taciti, soli e senza compagna,
n'andavan l'undinnanzi, e l'altro dopo
come i frati minor vanno per via .*

KULTURA MŰVEK

- Gabrielle D'Annunzio: Talán igen, talán nem.**
Balla Ignác fordítása. Regény. II. kiadás — Ára K 24.—
- Honore de Balzac: Honorine.** Fordította Sztrokay Kálmán. A borítékrajz Kónya Sándor műve. Regény. II. kiadás — — — — — Ára K 8.—
- Henry Barbusse: A pokol.** Fordította Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes. A címlap Biró Mihály művészies rajza. Regény. II. kiadás — — Ára K 14.—
- Henry Barbusse: Tűz.** Lendvay István fordítása. A boríték Szántó Lajos mesteri rajza. Béke regény. IV. kiadás — — — — — Ára K 12.—
- Barrie: Pán Péterke.** Fordította Bálint Lajos. Rackham, Anglia legnevesebb rajzolójának gyönyörű illusztrációival. Mese gyermekeknek és felnőtteknek. Ára füzve K 30.—, kötve K 40.—
- Henry Bernstein: Tisztító tűz.** Kosztolányi Dezső fordítása. A boríték Szántó Lajos rajza. Drámai színmű. Ára K 5.—
- Max Brod: Zsidólányok.** Fordította Nagy Béla. A címlap Pályi Flóra rajza. Regény. II. kiadás. Ára K 12.—
- L. Couperus: Hellogabalus.** Fordította Lendvai István. A boríték Szántó Lajos művészies rajza. Regény. — — — — — Ára K 12.—
- Heins Hains Ewers: A bővészinas.** Szederkényi Anna fordítása. A címlap Szántó Lajos gyönyörű műve. Fantasztikus regény — — — — — Ára K 15.—
- Pakots József: Fejedelmi kaland.** Regény. Ára K 6.—
- Pusztafi Jenő: Tipegtek-topogtok.** Versek. Ára K 7.—

Kaphatók minden könyvkereskedésben

KULTURA MŰVEK

- Claude Farrere : Ave Cézár.** Fordította Lakatos László.
A borítékot Szántó Lajos rajzolta. Regény. II. kiadás.
Ára K 7.—
- Claude Farrere : Nyugati bestiák.** Fordította Aranyossi Pál. A boríték Szántó Lajos rajza. Regény. IV. kiadás.
Ára K 10.—
- Anatole France : Vérző vágyak.** Orbók Attila fordítása.
Regény. II. kiadás ----- Ára K 6.—
- Dr. Fritz János : A nemibetegségek megakadályozása.** ----- Ára K 1.80
- Gajdács Pál : Hunyadiak.** Hármas költői ének.
Ára füzve K 15.— kötve K 30.—
- Gáspárné Dávid Margit : A kis masamód.** Regény
fiatal lányok számára. Ára füzve K 12.— kötve K 20.—
- Heymann Róbert : Carskoje Selo foglya.** Fordította :
Kozma Nándor. A borítékrajz Szántó Lajosé. Regény.
Ára K 6.—
- Heymann Róbert : Rasputin.** Fordította Holló Márton. A
címlapot Szántó Lajos rajzolta. Regény. III. kiad. Ára K 5.—
- J. K. Huysmans : Ott lenn (L'a Bas).** Kállay Miklós
fordítása. A boríték Szántó markáns képe. Regény.
Ára K 20.—
- Dr. Kalmár Antal : Az új választótörvény.** Ára K 3.—
- Krúdy Gyula : Bukfenc.** Szántó Lajos eredeti rajzaival.
Regény. Második bővített kiadás. ----- Ára K 7.—
- Krúdy Gyula : Napraforgó.** Az író új nagy regénye.
Ára füzve K 18.—, diszkötésben K 30.—

Kaphatók minden könyvkereskedésben

KULTURA-MŰVEK

- Gustav Meyrinck: A Walpurgis-éj.** Fordította Szász Menyhért. A címlapot Szántó Lajos festette. Ára K 8.—
- H. W. Schumacher: Lady Hamilton szerelme.** Somlyó Zoltán fordítása. A boríték Pályi Flóra finom rajza. Regény. III. kiadás... Ára K 14.—
- H. W. Schumacher: Lord Nelson utolsó szerelme.** Fordította Somlyó Zoltán. A címlap Pályi Flóra rajza. Regény. II. kiadás... Ára K 14.—
- H. W. Schumacher: Lady Hamilton szerelme I. Lord Nelson utolsó szerelme II.** A két művet Somlyó Zoltán fordította. Regény. Együttes diszkötésben... Ára K 50.—
- Somlay Károly: Boldogasszony szolgája.** Kónya Sándor szép borítékrajzával. Regény... Ára K 7.—
- Spanyoljárvány elleni védekezés.** (Orvostanárak tanácsai)... Ára K 1.—
- Székely Aurél: Harctéri típusok**... Ára K 3.—
- Székely Aurél: Vihar után.** A boríték Medgyes műve. Regény II. kiadás... Ára K 8.—
- Szomaházy István: Ágota férjhez megy.** A borítékot Szántó Lajos rajzolta. Regény... Ára K 6.—
- Ujvári Péter: Astarte temploma.** A címlap Szántó Lajos szép rajza. Regény... Ára K 8.—
- Vécsei Miklós: Négy szemközt híres emberekkel** Szántó Lajos illusztrációjával Beszélgetések elmúlt nagyságokkal... Ára K 5.—
- Werne Gyula: Az arany meteor.** Fordította Sztrokay Kálmán. Új Werne-regény az ifjúságnak Ára tűzve K 12.—, kötve K 20.—

Kapható minden könyvkereskedésben

•••
KULTURA
LITH-MŰINTÉZET
BUDAPEST
VISEGRÁDI-UTCA-3
•••

II. KIADÁS
ÁRA 18 KORON

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

